

Dějiny češtiny

**Alena A. Fidlerová, Robert Dittmann, František
Martínek, Kateřina Voleková**

2013

Obsah

I. Díl chronologický	7
1. Staroslověnština na Velké Moravě	8
1.1 Velká Morava v 9. století	8
1.2 Cyrilometodějská mise v dějinách Velké Moravy	8
1.3 Staroslověnština	12
1.4 Rozšiřující literatura	15
2. Česká redakce církevní slovanštiny	16
2.1 Čechy v 10. a 11. století.....	16
2.2 Církevněslovanské památky českého původu	19
2.3 Církevní slovanština české redakce	25
2.4 Pozdější dozvuky církevněslovanské kultury v Čechách	27
2.5 Rozšiřující literatura	28
3. Pračeština (konec 10.–polovina 12. století) a raná stará čeština (polovina 12. století–1300)	29
3.1 Rozmach přemyslovského knížectví a království.....	29
3.2 Situace češtiny	31
3.3 Propriální bohemika	33
3.4 Apelatvní bohemika	34
3.5 Glosy.....	36
3.6 Přípisky	37
3.7 Souvislejší památky	39
3.8 Náboženská terminologie	41
3.9 Rozšiřující literatura	44
4. Stará čeština (1300–1500).....	46
4.1 Český stát, politická a kulturní situace.....	46

4.2	Počátky české epiky	48
4.3	Diferenciace stylů ve 14. století	49
4.4	Mistr Jan Hus	51
4.5	Rozšiřující literatura	53
5.	Humanistická čeština.....	54
5.1	Vymezení.....	54
5.2	Situace.....	59
5.3	Vývoj jazyka	62
5.4	Rozšiřující literatura	71
6.	Čeština doby baroka.....	72
6.1	Úvod – stav poznání a jeho příčiny	72
6.2	Kulturněhistorické pozadí	75
6.3	Barokní čeština v 17. století	79
6.4	Barokní čeština v prvních třech čtvrtinách 18. století.....	94
6.5	Souhrnná charakteristika češtiny doby baroka.....	107
6.6	Rozšiřující literatura	109
7.	Čeština národního obrození	110
7.1	Národní hnutí	110
7.2	Počátky a předpoklady.....	110
7.3	První obrozenská generace.....	113
7.4	Druhá obrozenská generace	114
7.5	Čeština mimo české země.....	118
7.6	Rozšiřující literatura	120
8.	Čeština 2. poloviny „dlouhého“ 19. století.....	122
8.1	Společenské situace a situace češtiny	122
8.2	Beletrie	123
8.3	Publicistika.....	124

8.4	Lexikum	125
8.5	Brusičství	128
8.6	Kodifikace spisovné češtiny	129
8.7	Rozšiřující literatura	130
9.	Český jazyk 1918–1939	131
9.1	Samostatná Československá republika	131
9.2	Situace češtiny	133
9.3	Nová terminologie	134
9.4	Spory o purismus a teorie jazykové kultury	135
9.5	Pražský lingvistický kroužek	136
9.6	Metajazyková péče o češtinu	137
9.7	Rozšiřující literatura	138
10.	Český jazyk za protektorátu 1939–1945	140
10.1	Ohrožení jazyka a národa germanizací	140
10.2	Situace kultury a vědy	141
10.3	Oficiální jazyková politika	142
10.4	Dopad protektorátního období na češtinu	145
10.5	Jazyk oficiálního protektorátního tisku	146
10.6	Protektorátní humor	148
10.7	Úkoly budoucího bádání	151
10.8	Rozšiřující literatura	151
11.	Český jazyk 1945–1989	153
11.1	Komunistická nadvláda a totalita	153
11.2	Demografické proměny	155
11.3	Pohyb ve slovní zásobě	156
11.4	Jazyk oficiálního propagandistického tisku	157
11.5	Jazyk mimo oficiální propagandistické užití	161

11.6	Metajazyková péče o češtinu	161
11.7	Rozšiřující literatura	162
II.	Díl systematický.....	163
12.	Dějiny grafického záznamu češtiny	164
12.1	Dějiny grafického záznamu češtiny nelatinskými písmi	165
12.2	Dějiny grafického záznamu češtiny latinským písmem.....	172
13.	Čeština v kontaktu s latinou.....	193
13.1	Úvod.....	193
13.2	Fonetika a adapce českých slov v latinských textech	194
13.3	Morfologie	194
13.4	Slovotvorba.....	195
13.5	Slovní zásoba a syntax.....	195
13.6	Rozšiřující literatura.....	199
14.	Česko-německý kontakt na území českých zemí	200
14.1	Úvod.....	200
14.2	Základní přehled	200
14.3	Oblasti vlivu němčiny na češtinu	201
14.4	Rozšiřující literatura.....	202
15.	Vývoj české gramatografie	204
15.1	Úvod.....	204
15.2	Předchůdci gramatik češtiny.....	204
15.3	Gramatografie doby humanismu	205
15.4	Gramatografie doby barokní	208
15.5	Gramatografie doby obrozenské	211
15.6	Gramatografie 2. poloviny 19. a 1. poloviny 20. století	214
15.7	Gramatografie 2. poloviny 20. a počátku 21. století.....	216
15.8	Rozšiřující literatura.....	218

16.	Vývoj české lexikografie	220
16.1	Slovníkářství v době staré	220
16.2	Slovníkářství v době střední.....	226
16.3	Slovníkářství v době nové.....	232
17.	Dějiny českého biblického překladu	245
17.1	Úvod.....	245
17.2	Počátky	246
17.3	Překlad evangeliáře a žaltáře	246
17.4	Překlad celé bible	247
17.5	Čtyři redakce staročeského překladu bible	247
17.6	Překlad bible v 16. století	248
17.7	Bible svatováclavská.....	250
17.8	Překlad v 19. století	251
17.9	Překlad bible ve 20. století.....	252
17.10	Počátek 21. století.....	254
17.11	Rozšiřující literatura.....	255
	Bibliografie.....	256

I. Díl chronologický

1. Staroslověnština na Velké Moravě

1.1 Velká Morava v 9. století¹

Každému, byť sebestručnějšimu nástinu dějin Velké Moravy a úlohy cyrilometodějské mise v nich je třeba předeslat jednu věc: období, o kterém hovoříme, je od naší doby časově dosti vzdáleno – více než tisíc let. Informace o něm jsou navíc velice kusé a často je čerpáme buď ze stručných zmínek v kronikách pojednávajících primárně o dějinách jiných zemí, nebo z hagiografické literatury. Jejich interpretace je proto mnohdy značně nejistá či nejednotná.

Určité zprávy o pronikání křesťanství k Slovanům na našem území (Čechy, Morava, Slovensko) máme už z doby před příchodem Konstantina a Metoděje: většinou jsou zaznamenány v kronikách, legendách a dalších zprávách okolních národů. V latinském spise *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* se například dochovala zpráva o kostele, který salcburský arcibiskup Adalram posvětil knížeti Pribinovi v Nitře roku 828 (sám Pribina byl ale podle téhož pramene pokřtěn až roku 832 nebo 833), v análech Fuldských je zase k roku 845 uveden záznam o pokřtění 14 českých knížat i s družinami v Řezně. Křesťanští misionáři přicházeli v této době na naše území jednak z franské říše, tj. z území dnešního Bavorska a západního Rakouska, jednak z patriarchátu akvilejského, tj. ze severní Itálie a přilehlých oblastí Jadranu.

1.2 Cyrilometodějská mise v dějinách Velké Moravy

Snaha o emancipaci od mocnějšího souseda, východofranské říše, však vedla moravského knížete Rastislava (846–870) roku 860 nebo 861 k vyslání poselstva do Říma k papeži Mikuláši I. s žádostí o zřízení samostatné moravské diecéze. Dostalo se mu však zamítavé odpovědi, a proto vypravil na konci roku 862 poselstvo k byzantskému císaři Michalu III. do Konstantinopole s velmi podobnou žádostí: o vyslání misionářů, kteří by kázali evangelium srozumitelným slovanským jazykem a vytvořili na Moravě samostatné biskupství.

Misí byli pověřeni dva bratři, Řekové pocházející ze Soluně (Thessaloniké, druhé největší město Byzance), v jehož okolí žil velký počet slovanských obyvatel. Starší z

---

¹ V této a následující kapitole vycházíme především z Vašica, 1996; Večerka, 2006; Večerka, 2010; Vavřínek, 2013; Vepřek, 2013.

bratřů, Metoděj (813–885), před tím spravoval jednu provincii byzantské říše osídlenou Slovy, po nějaké době však opustil světský život a stal se opatem kláštera na hoře Olymp v Malé Asii. Vynikal tedy zejména organizačními a administrativně správními schopnostmi. Mladší, Konstantin (827–869), zvaný Filosof, byl učenec, vzdělaný ve filosofii, teologii i literatuře (zvláště obdivoval dílo Řehoře Naziánského), a ovládal několik cizích jazyků. Po studiích působil nejprve v Konstantinopoli jako knihovník patriarchy Ignatia a pak jako učitel filozofie na konstantinopolské vysoké škole, byl také přítelem největších byzantského učence své doby, pozdějšího konstantinopolského patriarchy Fotia.

Konstantin se už před zahájením moravské mise zúčastnil jiných podobných podniků: nejdůležitější z nich se uskutečnil v letech 860–861, kdy vedl spolu s Metodějem misijní poselstvo k Chazarům, turkotatarskému kmeni, který sídlil severně od Černého moře od Donu po Kavkaz a vyznával židovské náboženství. Cestou se zastavili v městě Chersonu na Krymu a zde se Konstantinovi podařil významný objev: našel, nebo byl alespoň přesvědčen, že našel, ostatky sv. Klimenta (čtvrtého římského biskupa, jenž zde zahynul mučednickou smrtí přibližně roku 99), které pak bratři přinesli s sebou nejprve do Konstantinopole a později i na Moravu a do Říma.

Zřejmě ještě před odjezdem z Konstantinopole vytvořil Konstantin písmena pro zapisování slovanské řeči a ihned začal překládat evangelium do slovanštiny. Na Moravu dorazili bratři roku 863 a ujali se úkolů, pro které tam byli vysláni: vyučovali žáky, organizovali církevní život, učili Moravany křesťanskému způsobu života a překládali liturgické knihy. **Evangeliář** (výběr evangelních čtení) doplnili na úplné **čtveroevangelium** a pokračovali v překladech dalších nezbytných textů – **knih apoštolských, žaltáře, parimejníku** (výběru starozákonních čtení) a **liturgických textů**.

Bratrům se na Moravě dostalo přátelského přijetí, jejich práci však ztěžoval fakt, že jako prostí kněží nemohli světit další kněze. Proto se po 40 měsících (roku 866) vydali přes Panonii do Říma. Cestou se zastavili v Mosaburgu (dnes Zalavár) na Blatenském jezeře (dnes Balaton) u knížete Kocela, syna Pribinova, který si je oblíbil a svěřil jim k výchově mnoho žáků. Přes Benátky pak dorazili do Říma, kde se jim díky ostatkům sv. Klimenta, které s sebou přinášeli, dostalo okázalého přijetí. Po určitých průtazích a

nesnázích se jim podařilo dosáhnout schválení slovanské liturgie papežem Hadriánem II. i vysvěcení žáků na kněze. Konstantinův zdravotní stav se však za pobytu v Římě velmi zhoršil. Proto Konstantin přijal **řeholní jméno Cyril** a vstoupil do kláštera, kde 14. února 869 zemřel. Pochován je v římském kostele sv. Klimenta.

Metoděj se nejprve vydal na zpáteční cestu přes Panonii. Kníže Kocel ho opět přijal s velkými poctami, přesvědčil ho však, aby se vrátil zpět do Říma a pokusil se dosáhnout arcibiskupského svěcení. To se Metodějovi skutečně podařilo, byl vysvěcen nejprve biskupem a pak arcibiskupem moravskopanonským a dokonce vybaven zvláštními pravomocemi papežského legáta. Při návratu byl však zajat, souzen králem Ludvíkem Němcem a bavorskými biskupy v Řezně a pak 2,5 roku vězněn ve Švábsku (patrně v klášteře Ellwangen nebo Reichenau). Na svobodu byl propuštěn až na přímý zásah papeže Jana VIII. v roce 873 a konečně se mohl vrátit na Moravu, kde však již nevládl kníže Rastislav, ale jeho synovec Svatopluk (870–894), jehož sympatie patřily spíše liturgii a vzdělanosti latinské než slovanské.

Za života arcibiskupa Metoděje byla na Moravě podle papežova nařízení sloužena liturgie jak v jazyce slovanském, tak v jazyce latinském. Metoděj působil na Velké Moravě až do své smrti 6. dubna 885, za tu dobu podnikl několik dalších cest (Řím, Konstantinopol) a věnoval se překladatelské, učitelské a církevně-organizační práci. Do staroslověnštiny přeložil **nomokánon** (sborník církevního práva), **penitenciál** (příručku pro kněze obsahující seznam hříchů a příslušné způsoby pokání), **knihy Otců** a snad i **celý zbytek Bible** (kromě knih Makabejských). Podle některých legend a kronik přijal z jeho rukou křest také český kníže Bořivoj (snad roku 878).

Jako svého nástupce označil Metoděj Gorazda, jenž se však nemohl pro intriky latinských kněží ujmout úřadu. Místo něj převzal Metodějův úřad Wiching, nitranský biskup původem ze Švábska a oblíbenec Svatoplukův, kterému se u papeže Štěpána V. podařilo dosáhnout zákazu slovanské bohoslužby. Metodějovi žáci (přinejmenším ti nejvýznamnější) byli z Moravy vyhnáni, někteří patrně odešli do Čech. Jiní byli dokonce prodáni do otroctví, většinu z nich však v Benátkách vykoupil vyslanec byzantského císaře Basileia I. a císař pak učinil z některých misionáře Chorvatů. Další skupina, v níž byli i významní Metodějovi žáci Naum, Kliment a Angelarius, se vydala podél Dunaje do Bělehradu, kde se jich přátelsky ujal bulharský vojenský velitel a

poslal je k caru Borisovi. Za jejich spolupráce pak vznikla v Bulharsku dvě literární střediska. První bylo na severovýchodě v Preslavi, kde po určitou dobu působil **Naum**. Později však přešel do druhého, které vzniklo na jihozápadě Bulharska v Ochridu. Tady také až do své smrti v roce 916 působil další Metodějův žák **Kliment**, který se roku 893 stal prvním slovanským biskupem v Bulharsku. Za třicet let svého zdejšího působení prý vychoval 3500 žáků a sepsal asi 50 homilií. Díky tomuto kulturnímu rozkvětu byly konec 9. a první polovina 10. století později nazvány „zlatým věkem bulharské literatury“. Z Bulharska se slovanská vzdělanost dále šířila do Srbska a Ruska.

Za hlavní prameny poznání tohoto období našich dějin jsou považovány staroslověnské legendy o obou bratřích, **Život Konstantinův** a **Život Metodějův**. Na rozdíl od mnoha jiných legend byly sepsány patrně těsně po smrti svých protagonistů, a přestože vykazují určitý vliv byzantské hagiografické tradice (mj. v číselné symbolice), často se velice věrně drží historických událostí. Mnohé z jejich údajů potvrzují i další prameny, včetně latinských a řeckých.

Autora **Života Konstantinova** s jistotou neznáme, je však pravděpodobné, že mu mnohé podrobnosti ze života svého bratra poskytl sám Metoděj. Spis začíná vylíčením Konstantinova dětství a mládí, popisuje jeho působení v Konstantinopoli, misijní cesty a nakonec jeho smrt v Římě a zmiňuje i zázraky, které se děly na jeho hrobě. Hlavní důraz je však kladen na Konstantinovy teologické názory – popis disputací, které vedl s různými protivníky, zabírá více než polovinu celého textu. Světec zde nejprve ve sporu s bývalým ikonoklastickým patriarchou Ioannem Grammatikem brání úctu k svatým obrazům, pak přesvědčuje arabské učence o přednostech křesťanství oproti islámu, na dvoře chazarského chána vede polemiku s judaismem a nakonec brání zavedení slovanského jazyka do liturgie proti latinským duchovním v Benátkách. Konstantin je ve všech těchto polemikách představen jako vynikající učenec a dokonalý znalec Písma, jehož zásluhou byli Moravané „přičtení k velkým národům, které slaví Boha svým vlastním jazykem“.

Ani autor **Života Metodějova** není znám, patrně však psal brzy po Metodějově smrti ještě před zákazem slovanské liturgie a vyhnáním žáků z Moravy, neboť se o těchto skutečnostech v textu nezmiňuje. Je to spis spíše apologetický (obranný) než legendární a liší se značně i od **Života Konstantinova** – nenajdeme v něm žádné

teologické disputace, ale zato popis střetů Metoděje s jeho protivníky. Líčení Metodějova života nejprve předchází rozsáhlý úvod obsahující stručnou biblickou historii s výčtem velkých osobností Starého i Nového zákona a přehled ekumenických koncilů a nejdůležitějších osobností, které se jich zúčastnily. Se všemi těmito osobnostmi je Metoděj srovnáván: „jedněm byl rovný, než druzí byl o málo menší, opět než jiní byl větší, výmluvně překonal pracovitostí a činné výmluvností“. Vlastní Metodějův životopis je pak poměrně stručný a soustřeďuje se především na ty události, které jsou důležité pro obhajobu jeho díla. Svá tvrzení se autor snaží co nejpřesvědčivěji dokázat, zmiňuje nebo parafrázuje proto různé listy panovníků a papežů.

1.3 Staroslověnština

1.3.1 Soluňská a velkomoravská staroslověnština

Staroslověnština je nejstarší spisovný slovanský jazyk, vytvořený Konstantinem a Metodějem pro účely křesťanské misie na základě mluveného nářečí z okolí Soluně a dále revidovaný po příchodu na Velkou Moravu. Ve vývoji staroslověnštiny je možno rozlišit dvě období. První je období vývoje staroslověnštiny před příchodem Konstantina a jeho družiny na Velkou Moravu, které je někdy nazýváno **období prastaroslověnštiny** nebo soluňské staroslověnštiny a ve kterém je staroslověnština jazykem, upraveným pro písemné používání z dialektů slovanského obyvatelstva z okolí Soluně a snad i z ústního kulturního dialektu slovanského balkánského regionu. Je to jazyk, do něhož Konstantin ještě v Byzanci přeložil evangeliář a jehož podobu dnes můžeme pouze rekonstruovat.

Druhé je období velkomoravské, kdy se teprve staroslověnština stává plně rozvinutým nástrojem písemnictví a spisovným jazykem a kdy do původní prastaroslověnštiny pronikají místní, západoslovanské prvky. Tento jazyk nazýváme také **staroslověnština moravské redakce**; ani jeho podobu přesně neznáme a můžeme ji opět pouze rekonstruovat. Předpokládáme, že v této době prodělala prastaroslověnština určité změny: jednak systematické a promyšlené úpravy, které ji měly přiblížit vyjadřování místních obyvatel (např. nahrazením zde nepoužívaných fonémů jinými), jednak spontánní a nesystematické. V tomto jazyce postupně vzniká množství textů velkého žánrového rozpětí – texty biblické, liturgické, homiletické, hagiografické, právní i literární. Ve vztahu k domácímu mluvenému jazyku staroslověnština představuje vrstvu knižní, vysokou: je to jazyk bez větších problémů

srozumitelný, zároveň se však vyznačuje určitými hláskoslovnými, tvaroslovnými a lexikálními odlišnostmi danými jeho původem a určením, které byly patrně Moravany hodnoceny jako znaky tohoto vyššího stylového zařazení.

1.3.2 Redakce církevní slovanštiny

Velkomoravská staroslověnština se stala základem dalšího vývoje slovanského spisovného jazyka. V prostředí různých jazyků a kultur a během historického vývoje se jeho podoba proměňovala, a proto už jej nenazýváme staroslověnštinou, ale církevní slovanštinou určité redakce. O přesném počtu těchto redakcí nepanuje všeobecná shoda: obvykle se vyčleňuje redakce česká, bulharsko-makedonská, srbská, chorvatská a ruská, špatně doloženy jsou redakce panonsko-slovinská a polská.

1.3.3 Slovanské písmo

Naprostá většina staroslověnských památek je psána jedním ze dvou typů slovanského písma: hlaholicí nebo cyrilicí. Od počátku dějin slavistiky byl proto řešen problém relativního stáří těchto dvou grafických systémů, tedy otázka, který z nich je dílem Konstantinovým, a také otázka, zda Slované už v době předcyrilometodějské používali nějaký druh písma.

Pokud jde o posledně zmíněný problém, nejčastěji se předpokládá, že, jak dokládá i tzv. **traktát mnicha Chrabra** *O písmenech*, Slované před příchodem Konstantina a Metoděje neměli vlastní písmo a pro nejnütnější hospodářské, pamětní (jména poutníků apod.) a snad i náboženské záznamy používali písmo latinské či řecké. Byly to však pouze záznamy pro individuální potřeby pisatelů, nikoli součást ustálené literární tradice.

Spor mezi hlaholicí a cyrilicí o starobylost byl nakonec vyřešen ve prospěch hlaholice. Pro tuto teorii existuje řada důvodů:

- Z pramenů vyplývá, že Konstantin vytvořil nové písmo. Hlaholice představuje samostatný a promyšlený grafický systém, často ornamentálně upravený, jehož vzory nejsou snadno identifikovatelné (minuskulní řecké písmo, písmo hebrejské, syrské, koptské, arménské, gruzínské, gótské,...) a jehož některé znaky mají patrně i symbolický význam (znak pro hlásku a, tj. první písmeno abecedy, ve formě kříže apod.). Naopak cyrilici, založenou na majuskulním řeckém písmu pouze doplněném o znaky pro fonémy, které se v řečtině nevyskytují, za originální vynález považovat nelze.

- Památky, jejichž vznik je spojován s územím Velké Moravy nebo Čech (*Kyjevské listy, Pražské zlomky*), jsou psány hlaholicí. Používání cyrilice na našem území není jednoznačně doloženo; toto písmo je typické pro oblasti, do kterých se písemná slovanská vzdělanost rozšířila až později (Bulharsko, Srbsko, Rusko).
- Nejstarší hlaholské památky zpravidla vykazují archaičtější morfologické (např. asigmatický aorist) a lexikální (slova moravského původu – *križь, bratrъ, oltarъ, mnichъ*) rysy než památky cyrilské.
- Existují i důvody paleografické – jsou doloženy palimpsesty s cyrilským textem psaným na vyškraabanou hlaholici (např. *Bojanský palimpsest*) a cyrilské glosy psané na okraj hlaholského textu, nikoli naopak.
- Ojedinělý výskyt hlaholských písmen, slov či vět v cyrilských textech dokládá, že jde o přepisy hlaholských předloh. Na totéž ukazují i některé číselné chyby v těchto textech.

Na našem území přestala být hlaholice používána roku 1097 po vyhnání slovanských mnichů ze Sázavského kláštera. Krátkodobě bylo její užívání obnoveno pouze v pražském klášteře Na Slovanech (později zvaném Emauzy), který roku 1347 založil Karel IV. pro chorvatské benediktiny ze zničeného kláštera sv. Kosmy a Damiána na ostrově Pašmanu. Zdejší mniši byli na konci 14. století povoláni i do dvou filiálních slovanských klášterů na území dnešního Polska, a to do kláštera Božího těla v dolnoslezské Olešnici (založen roku 1380 piastovským knížetem Konrádem II. Olešnickým, zanikl roku 1505) a do kláštera sv. Kříže v Klepařích (dnes předměstí Krakova; založen roku 1390 polským králem Vladislavem II. Jagiellem, zanikl roku 1521). Samotný Emauzský klášter opustili slovanští mniši v průběhu husitských válek (patrně roku 1419).

Zpočátku byla hlaholice užívána i na území dnešního Bulharska, poměrně brzy zde však byla nahrazena cyrilicí (na východě během 10. století, na západě v průběhu 12. století). Dlouhodobě se hlaholice udržela v užívání pouze na území katolických Chorvatů, kde se ve 14. století z původní oblé vyvinula v hranatou a kde byla církví používána až do začátku 20. století (první chorvatský misál tištěný latinkou vyšel roku 1927).

Cyrilice vznikla patrně na počátku 10. století v Bulharsku a její používání se rozšířilo u jižních Slovanů (kromě Chorvatů) a v Rusku, a to nejen v oblasti církevní, ale i světské.

Za vlády Petra Velikého byla upravena pro potřeby knihtisku a stala se tak základem dnešní azbuky. Tu pak s určitými úpravami převzali jako svou abecedu Ukrajinci, Bělorusové, Bulhaři, Srbové a některé další, i neslovanské, národy.

1.4 Rozšiřující literatura

Magnae Moraviae fontes historici 1–5 (1966–1977). Praha, Brno: SPN, Univerzita J. E. Purkyně. 2. vyd. dílů 1–3 2008–2011, Brno: Masarykova univerzita; Praha: KLP. Edice nejdůležitějších pramenů k dějinám Velké Moravy.

MAREŠ, František Václav (2000): *Cyrlometodějská tradice a slavistika*. Sestavili Emilie Bláhová a Josef Vintr. Praha: Torst.

Soubor studií předního českého slavisty o staroslověnině na Velké Moravě i v Čechách.

MĚŘÍNSKÝ, Zdeněk (2002, 2006): *České země od příchodu Slovanů po Velkou Moravu I, II*. Praha: Libri.

Vyčerpávající pojednání o dějinách Velké Moravy.

VAŠICA, Josef (1996): *Literární památky epochy velkomoravské*. Praha: Vyšehrad; Řím: Křesťanská akademie. Studii o Životech Konstantina a Metoděje napsal Vladimír Vavřínek.

České překlady staroslověnských textů, u nichž se předpokládá původ na Velké Moravě, s obsáhlou úvodní studií.

VAVŘÍNEK, Vladimír (2013): *Cyrl a Metoděj mezi Konstantinopolí a Římem*. Praha: Vyšehrad.

Nejnovější shrnutí poznatků o cyrlometodějské misi od známého českého byzantologa.

VEČERKA, Radoslav (2006): *Staroslověnština v kontextu slovanských jazyků*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci; Praha: Nakladatelství Euroslavica.

Shrnutí vývoje slovanských jazyků od dob praslovanštiny a základní lingvistický popis staroslověnštiny.

VEČERKA, Radoslav (2010): *Staroslověnská etapa českého písemnictví*. Praha: NLN. Shrnující studie o užívání staroslověnštiny na Velké Moravě a v přemyslovských Čechách.

2. Česká redakce církevní slovanštiny

2.1 Čechy v 10. a 11. století

Kulturní a jazyková situace Čech 10. a 11. století je už dlouho předmětem sporů. Z hlediska dějin jazyků je nejdůležitější otázka, jaký byl vzájemný poměr latinské a církevněslovanské vzdělanosti (ať už z hlediska vzájemných vztahů, nebo z hlediska relativní síly) a zda druhá zmíněná byla do Čech převzata přímo z Velké Moravy a kontinuálně na ni navazuje, nebo zda došlo k přerušení a následnému re-importu od jižních Slovanů.

Je paradoxní, že náš obraz staroslověnského písemnictví Velké Moravy je přes řadu otevřených problémů většinou badatelů považován za relativně nesporný, jasný a zevrubný, naproti tomu obraz mladšího církevněslovanského písemnictví v Čechách je značně temný, neúplný a v mnoha bodech sporný. Příčina tohoto stavu tkví patrně v samotné minulosti: zatímco velkomoravská etapa byla vždy nahlížena jako počátek veškerého dalšího vývoje, a proto pečlivě uchovávána v historické paměti, a zanechala jasné stopy i u svých odpůrců, neboť vyvolala rozsáhlý církevní spor, dosvědčený soudobými latinskými dokumenty a dalšími prameny, česká etapa církevněslovanské vzdělanosti byla z hlediska celku církevněslovanské kultury v podstatě jev periferní. Historická paměť na ni byla navíc uměle potlačována už od přelomu 11. a 12. století: např. **Kosmova kronika** z počátku 12. století se o ní přímo nezmiňuje, uvádí jen (částečně přeformulovaný a doplněný) papežský zákaz užívání slovanské liturgie pro pražské biskupství, nově zřizované na konci 10. století:

„Dcera naše, tvoje rodná sestra (Boleslava II., abatyše benediktinek), jménem Mlada, též Marie, přinesla mezi jinými žádostmi, jimž nelze odepřít, od tebe prosbu našemu srdci milou, totiž, aby s naším povolením v tvém knížectví ke cti a slávě církve Boží smělo bati zřízeno biskupství. To my zajisté s radostným srdcem slyšíce, vzdali jsme díky Bohu, jenž svou církev vždycky a všude rozšiřuje a zvelebují mezi všemi národy. A proto z plnomocenství apoštolského a z moci sv. Petra, knížete apoštolského, jehož jsme, jakkoli nehodní, přece náměstky, svolujeme a schvalujeme a ustanovujeme, aby při kostele sv. Víta a sv. Václava mučedníků povstal biskupský stolec a při kostele sv. Jiří mučedníka aby byl zřízen pod řeholí sv. Benedikta a pod poslušenstvím dcery naší, abatyše Marie, sbor svatých panen. **Ale ne podle obřadů neb sekty bulharského a ruského národa, nebo dle slovanského jazyka**, nýbrž vyvol, zachováváje raději ustanovení a nařízení apoštolská, k tomu dílu jednoho hodného kněze k libosti celé církve, především v latinském písmě

vzdělaného, který by dovedl radlicí slova rozbrázdít úhory srdcí pohanských, pšenici dobrých skutků zasít a snopy úrody víry vaší Kristu odvésti.“ (Kosmas, 1975)

Kosmovi na druhou stranu patrně nelze vyčítat, že se nezmiňuje o založení a existenci **Sázavského kláštera**. Neregistruje totiž ani založení a nejstarší dějiny jiných významných klášterů v Čechách. Fungování církevněslovanské liturgie a písemnictví v tomto klášteře včetně jeho násilného potlačení na konci 11. století a ničení jeho knih ale líčí jeden z pokračovatelů Kosmových, tzv. Mnich sázavský. Na konci svého popisu nejstarších dějin Sázavského kláštera, zvaného **Letopis Mnicha sázavského** (latinsky, psáno kolem roku 1177), totiž píše: „[K]nihy jejich jazyka byly zcela zničeny a v zkázu uvedeny, aby se nikterak již nemohlo z nich čísti na tomto místě.“ (Kosmas, 1975: 219)

O Sázavském klášteře, jediném dosud jmenovitě doloženém středisku církevněslovanské liturgie v přemyslovských Čechách, máme málo historických zpráv. Pramenně je prokázáno, že byl založen počátkem 30. let 11. století (kronika Mikuláše Čecha-Glassbergra, která zpracovává a doplňuje Pulkavovu kroniku, udává založení kláštera roku 1032). Další zdroje poznání o jeho dějinách – zejména jedna česká a latinské středověké **legendy o sv. Prokopu** – se s ní přibližně shodují, byť se neshodnou na tom, jestli Sázavu založil kníže Oldřich, nebo kníže Břetislav. Ze všech těchto zdrojů víme, že za Spytihněva II. (1055–1061) byli slovanští mniši vyhnáni ze Sázavy do Uher a že se vrátili za Vratislava II. (1061–1092), který také neúspěšně žádal papeže Řehoře VII. o povolení slovanské liturgie pro oblast pražské diecéze. Definitivně pak byli na Sázavě benediktini užívající v liturgii církevní slovanštinu nahrazeni benediktiny užívajícími latinu na přelomu let 1096 a 1097.

Jedním z nejdůležitějších svědectví o kontinuitě velkomoravské a české slovanské kultury je latinská **Kristiánova legenda**, pojednávající primárně o životě a mučednické smrti sv. Václava a sv. Ludmily. V 1. a 2. kapitole ale líčí také nejstarší dějiny českého křesťanství a popisuje pokřtění českého knížete Bořivoje arcibiskupem Metodějem na Velké Moravě a přenesení slovanské liturgie do Čech. Svým prologem, adresovaným sv. Vojtěchovi, se tato legenda hlásí do 10. stol., už od 19. století se však vedou spory o její pravost: např. Josef Dobrovský ji považoval za podvrh ze 14. století a v pochybnostech o jejím skutečném stáří na něj navázali i někteří pozdější historici. Naopak jiní (např. Josef Pekař nebo Jaroslav Ludvíkovský) se opakovaně snažili o

obhájení její pravosti, a tím i o rehabilitaci slovanské bohoslužby v Čechách a její kontinuity s Velkou Moravou. V současnosti jednoznačně převládá názor, podložený i stylistickou analýzou jejího latinského textu, že jde o pravou památku z 10. století a že tedy můžeme z jejích údajů vycházet a předpokládat, že česká církevněslovanská kultura přímo navázala na kulturu velkomoravskou.

Tezi o kontinuitě obou kultur většinou zastávají zejména filologové (např. J. Vajs, J. Vašica, M. Weingart, R. Jakobson či B. Havránek), protože ji dokládají jazykovou analýzou dochovaných památek. Naopak někteří historici (F. M. Bartoš, R. Urbánek, V. Novotný aj.) zůstávají i nadále skeptičtí, zejména kvůli nejistotě o pravosti a relativní chronologii pramenů k českým dějinám této doby a kvůli chudobě a torzovitosti neliterárních písemných pramenů. Filologické důkazy jsou však poměrně přesvědčivé: Kdyby totiž byla církevněslovanská kultura do Čech přenesena až poté, co se nějakou dobu rozvíjela v prostředí jižních Slovanů, musel by podkladem české verze církevní slovanštiny být jazyk některého ze dvou tehdy už konstituovaných lokálních typů, bulharského nebo chorvatského. Jazyk užívaný v Čechách by tedy musel vykazovat nesystematický výskyt jihoslovanských jazykových prvků. Tak tomu ale není: česká redakce církevní slovanštiny, jak ji máme doloženu v Pražských zlomcích, přímo navazuje na velkomoravskou variantu staroslověnštiny, zachovanou v Kyjevských listech. Blízký vztah mezi Kyjevskými listy a Pražskými zlomky je zjevný jak v typu písma, tak v grafice i v jazyce; v Pražských zlomcích jsou důsledně obsaženy všechny bohemismy (moravismy) jako v Kyjevských listech a navíc jsou zde ještě některé bohemismy další.

Důležitou otázkou také je, zda bylo užití latiny vázáno na římskou, západní liturgii, a užití církevní slovanštiny na liturgii byzantskou. Ukazuje se, že v druhém případě to tak nebylo – např. *Kyjevské listy* obsahují liturgii západní. Tím se dostáváme k dalšímu důležitému problému, jímž jsou vzájemné vztahy obou kultur, latinské a církevněslovanské. Většinou bývaly líčeny jako vztah dvou protivníků, kteří spolu bojují o moc a vliv a kteří v zásadě nespolupracují. Překlady z jednoho jazyka do druhého, vzájemné odkazování či rukopisy zahrnující oba jazyky ale ukazují spíše na vzájemné plodné ovlivňování, pokud ne přímo soužití: např. z latinského Ostrovského kláštera pocházejí slovanské Svatořehořské glosy, v latinském rukopise *Martyrologium Adonis* z Rajhradu nacházíme cyrilské glosy, církevněslovanský kánon

ke cti sv. Václava obsahuje překlad latinské modlitby z legendy *Crescente fide*, sama 2. slovanská legenda o sv. Václavu je překlad z latiny apod. (srov. Konzal, 1998: 152–153). Už jen tyto příklady ukazují, že na rozdíl od Velké Moravy lze v Čechách této doby mluvit spíše o koexistenci než o konfliktu dvou kultur a že zde žili i bilingvní duchovní, kteří přinejmenším rozuměli jak latinsky, tak církevněslovansky. Existence dvou nepřátelských, navzájem izolovaných táborů nebyla ostatně v té době v Čechách asi ani možná, už proto, že křesťanských kněží zde bylo velmi málo.

Můžeme tedy shrnout, že, jak naznačuje i výše citovaná Kosmova zmínka, používání slovanské liturgie v přemyslovských Čechách nebylo ojedinělé, jinak by papež Jan XIII. stěží považoval za nutné se proti ní výslovně vymezit. Vzhledem ke své srozumitelnosti zde mohla církevní slovanština plnit funkci domácího spisovného jazyka.

2.2 Církevněslovanské památky českého původu

Církevněslovanské písemnictví Čech 10. a 11. století bylo po dlouhou dobu téměř neznámé, dokonce natolik, že se o jeho existenci pochybovalo. Dobrovský k němu byl značně skeptický, zejména proto, že v jeho době bylo známo jen velmi málo textů, které sem lze zařadit. Prvním významnějším objevem v této oblasti bylo až ve 20. letech 19. století nalezení jedné z verzí ruskocírkevněslovanského opisu 1. svatováclavské legendy Vostokovem. Už ve 30. letech byla však Václavem Hankou přeložena do češtiny a její jazyk analyzoval Palacký a Šafařík. Následoval objev Pražských zlomků v 50. letech 19. století, v 70. letech 19. století objevení Kyjevských listů a Pražských (Svatořehořských) glos a na přelomu 19. a 20. století pak objev Vídeňských glos. Později se seznam těchto památek více či méně hypoteticky rozšiřoval o další texty, objevované především v ruských, příp. chorvatských sbírkách.

Ani dnes nepanuje všeobecná shoda na tom, které texty považovat za památky vzniklé v přemyslovských Čechách; někteří autoři jsou skeptičtější, jiní optimističtější. Z hlediska žánrového lze texty, o nichž se uvažuje, rozdělit takto (přejato z Vepřek, 2013: 17–18):

Žánr	Památka
Liturgické texty	Kyjevské listy** Pražské zlomky

	Kánon ke cti sv. Václava Oficia o sv. Cyrilu a Metoději*
Paraliturgické texty	Modlitba proti ďáblovi** Modlitba ke sv. Trojici Modlitba sv. Řehoře Modlitba vyznání hříchů Modlitba sv. Ambrože Modlitba v úzkosti a soužení Modlitba ke sv. Bohorodičce Modlitba když se zvoní nebo klepe Modlitba když se čte evangelium Modlitba po políbení evangelia Hospodine, pomiluj ny
Apokryfy	Pseudoevangelium Nikodémovo
Církevní právo	Někotoraja zapověď
Homiletika	Besědy sv. Řehoře Velikého
Hagiografie	První csl. legenda o sv. Václavu Druhá csl. legenda o sv. Václavu Legenda o sv. Ludmile (nezachována) Legenda o sv. Prokopu (nezachována) Legenda o sv. Vítu** Život sv. Benedikta* Umučení sv. Anastázie Umučení sv. Apolináře* Život sv. Štěpána papeže* Umučení sv. Jiří*
Glosy	Vídeňské glosy (Jagíčovy) Svatořehořské glosy (Paterovy) Glosa břevnovského rukopisu
Nápisy	Levinsky nápis (?)

* českosl. původ nejistý; ** možný původ velkomoravský; (?) sporná památka

Tabulka 1. Českocírkevněslovanské památky.

Podle způsobu dochování můžeme tyto texty rozdělit do několika skupin: přímé rukopisné památky napsané v Čechách v 10. až 12. století buď hlaholicí, nebo latinkou a pozdější opisy pořízené mimo české země, nejčastěji v Rusku nebo v Chorvatsku, ojediněle též v počeštěné verzi zaznamenané v Čechách. Samostatným případem je píseň *Hospodine, pomiluj ny*, která byla zapsána v počeštěné podobě latinkou v Čechách 14. století.

2.2.1 Přímé rukopisné památky vzniklé na Velké Moravě nebo v Čechách v 9.–11. století psané hlaholicí

a) Kyjevské listy

Uchovávány jsou v knihovně Ukrajinské akademie věd v Kyjevě. Celkem jde o 7 listů, z nichž první strana je popsána jiným textem a pozdějším písmem než ostatní. Obsahem rukopisu je zlomek sakramentáře (část archaického typu mešní knihy, která zahrnovala modlitby kněze nebo biskupa při mši, a to proměnlivé části mše) podle římského obřadu. Někteří badatelé se domnívají, že své dochované podobě jsou Kyjevské listy opisem starší předlohy pocházejícím asi z poloviny 10. století, jiní předpokládají, že mohly vzniknout už na konci 9. století přímo na Velké Moravě; v každém případě jsou považovány za jediného dochovaného reprezentanta velkomoravské staroslověnštiny.

b) Pražské zlomky

Jedná se o čtyři porušené stránky psané hlaholicí zhruba v polovině 11. století. Nejčastěji se dva listy této památky považují za pozůstatky dvou rukopisů sepsaných v rozpětí cca třiceti let. Obsahem jsou liturgické hymny podle řeckého obřadu přeložené z řečtiny, patrně opsané z ruské předlohy psané cyrilicí (i když modlitba na svátek Všech svatých zde vychází z Apokalypsy, jak to bylo zvykem na křesťanském Západě, ne na Východě). První list je palimpsest, jehož spodní písmo byla rovněž hlaholice.

2.2.2 Přímé rukopisné památky vzniklé v Čechách v 11.–12. století psané latinkou

a) Vídeňské glosy (Jagićovy)

Překladové glosy zapsané primitivním pravopisem snad na přelomu 11. a 12. století do latinského textu bible. Jazykově jsou smíšené – někteří badatelé v nich pozorují i chorvatské vlivy nebo bohemismy (např. předpona *roz-*, spojka *nebo*, kondicionální spojka *ače*).

b) Pražské glosy (Paterovy)

Vpisky do rozsáhlého latinského rukopisu Dialogů Řehoře Velikého, jazykově bohemizovanější než Pražské zlomky.

2.2.3 Památky zachované v pozdějších opisech vzniklých mimo české země

Jak už bylo uvedeno, během 19. století se podařilo objevit řadu skladeb, jejichž protografy vznikly patrně v Čechách v 10. nebo 11. století, dochovaných ale v mladších církevněslovanských rukopisech různých redakcí, zejména ruské (většinou jde o rukopisy psané v 13.–14. století), ale i chorvatské a srbské. Nejčastěji jsou mezi nimi zastoupeny legendy o svatých, jak původní, pojednávající zejména o českých světcích, tak přeložené či adaptované. Jejich zachování bylo umožněno kulturními styky Sázavského kláštera s Ruskem a Chorvatskem (dokládá je např. i uložení ostatků Borise a Glěba, ruských mučedníků a synů knížete Vladimíra zavražděných vlastním bratrem, do jednoho oltáře na Sázavě roku 1095) a export tamějších literárních děl.

a) První a Druhá církevněslovanská legenda o sv. Václavu

První církevněslovanská legenda o sv. Václavu je zřejmě originální skladba (tj. nikoli překlad), sepsaná v Čechách v 10. století. Spory se vedou pouze o to, zda klášť její vznik do 1. poloviny tohoto století brzy po zavraždění sv. Václava, nebo až na konec století. Většinou se ale uvažuje o jejím brzkém původu, a to zejména kvůli silně vyvinuté historické složce textu včetně detailů, které mohly být známy jen místnímu autorovi, dále kvůli absenci většího počtu zázraků a označování Václava jako světce, a také kvůli v zásadě kladnému zpodobnění Drahomíry a Boleslava I. Předpokládá se také, že se její autor jazykově, stylisticky i motivicky inspiroval také v *Životě Konstantinově* a *Metodějově*.

Druhá církevněslovanská legenda o sv. Václavu je naproti tomu překlad, nebo spíš parafráze latinské legendy Gumpoldovy, sepsané kolem roku 980 z podnětu císaře Oty II. Dochovala ve dvou rukopisech ruskocírkevněslovanského původu z 15. a 16. století. Církevněslovanský text je oproti předloze doplněn o rozsáhlé pasáže mající paralelu v jiných svatováclavských legendách a dokonce i o údaje odjinud neznámé (např. o zprávu o manželství knížete Václava a o jeho synu Zbraslavovi).

b) Besědy na evangelije Řehoře Velikého

Besědy na evangelije Řehoře Velikého (rozsáhlá sbírka 40 homilií na evangelia přeložených z latiny) vznikly pravděpodobně v 11. století v rámci literární školy Sázavského kláštera, zachovaly se ale v ruskocírkevněslovanských opisech z 13.–18. století. Jde o ne zcela zdařilý překlad z latiny, který nám ale díky svému stáří, velkému rozsahu a tematice zahrnující i příklady z běžného života umožňuje doplnit znalosti o morfologické i lexikální podobě církevní slovanštiny české redakce. Obsahují totiž mnoho slov z různých oborů, pocházející jak z běžně mluveného jazyka, tak nově vytvořená. Biblické citace v nich užitě navíc na jednu stranu navazují na velkomoravské evangelní překlady, na druhou stranu se ale místy blíží i textu staročeskému.

c) Další památky

Do této skupiny patří dále ostatní hagiografické památky, často přeložené z latiny (např. **Legenda o sv. Vítu**, **Život sv. Benedikta**). Z latiny bylo přeloženo i apokryfní **Pseudoevangelium Nikodémovo** (v souladu s tehdejší literárním vkusem na evropském Západě doplňuje evangelní líčení o poutavé podrobnosti, např. o Pilátovu zprávu římskému císaři, popisující soudní přelíčení s Kristem, nebo o vylíčení sestoupení Krista do předpekli; jeho jazyk obsahuje lexikální bohemismy a výpůjčky z germánských jazyků).

Dále sem patří liturgický **Kánon ke cti sv. Václava**, který zahrnuje mj. i verše o slávě Prahy, nebo všechny zmíněné modlitby. Z nich je zajímavá tzv. **Modlitba proti ďáblovi**, která vznikla buď ve velmi raných dobách užívání církevní slovanštiny v Čechách, nebo už na Velké Moravě: nejmladší ze světců, kteří v ní jsou vzýváni, je sv. Valburga, jejíž úcta se začala šířit už po roce 870, naopak domácí světci chybějí (z jistého hlediska sem může být řazen pouze sv. Vít). I pokud platí velkomoravská hypotéza o jejím původu, prošla patrně českým prostředím; důvodem pro tento předpoklad je mj. její dochování v Jaroslavském sborníku z 2. poloviny 13. století, kde se nacházejí i další církevněslovanské texty českého původu. Z nich jsou nejlépe prozkoumány **Modlitba sv. Řehoře** a **Modlitba vyznání hříchů**, k nimž se podařilo nalézt latinské paralely a jejichž jazyková i textologická analýza potvrzuje jejich původ v Čechách pravděpodobně v 11. století (Vepřek 2013: 20).

Důležitou památkou je i penitenciál **Někotoraja zapověď** ojedinělý překlad příručky pro zpovědníky ke stanovování pokání do církevní slovanštiny, dochovaný v jediném ruskocírkevněslovanském opisu ze 14.–15. století. Tato kniha nebyla určena pro laiky, dokládá tedy existenci kněží, kteří neuměli latinsky nebo uměli jen velmi špatně. I když je to nevelká a dost nesourodá kompilační sbírka, z jazykového hlediska je zajímavá, protože obsahuje některé výrazné lexikální bohemismy (např. nejstaršího doložení českého právního termínu *uřez*). Asi u jedné třetiny rozsahu není známa předloha, může tedy jít o původní text.

Zvláštní případ představují liturgická **Oficia o sv. Cyrilu a Metoději**, zachovaná v trojím odlišném znění v chorvátských breviářích 14.–15. století. Dlouho byla považována za památku pocházející z Čech z 10.–11. století, a tedy za silný argument pro kontinuitu cyrilometodějské tradice. V. Tkadlčík ale ukázal, že sestavení dochované verze textu je třeba klást až do období pěstování církevní slovanštiny v pražském klášteře Na Slovanech v 2. polovině 14. století (Tkadlčík, 1977). Jelikož však některých pasážích evidentně textově navazují na starší památky, zejména Život Konstantinův a Život Metodějův, není podle Vepřka (2013: 18–19) vyloučena ani hypotéza, že dnes známá podoba přece jen vznikla přepracováním starších textů, snad pocházejících už z přemyslovských Čech.

O síle a trvanlivosti církevněslovanské kultury v Čechách svědčí píseň **Hospodine, pomiluj ny**. Jde o paraliturgickou píseň, jejíž autorství bylo od 12. století připisováno sv. Vojtěchovi (nejstarší zápis pochází ale až z 80. let 14. století). Podle F. V. Mareše skutečně pochází z 2. poloviny 10. století a původně byla psána českou redakcí církevní slovanštiny (srov. Konzal, 1998: 154–155). Zachována je její počestěná verze, o jejímž původu ale svědčí slova církevněslovanského původu (*pomiluj* ve významu ‘smiluj se’, *spase* ‘spasiteli’, *mir* ve významu ‘mír’ i ‘svět’, *žizň* ‘hojnost’ apod.) i některé slovní tvary (původně patrně užit vokativ *Gospodi*). Už samo užití národního jazyka pro duchovní píseň ostatně svědčí pro prostředí tradice církevněslovanské. Píseň se udržela zřejmě proto, že nebyla přímo vázána na liturgii, a také pro úctu a vážnost, kterou si během doby získala (poprvé zmiňována je patrně Kosmou k roku 1055, kdy prý lid při volbě Svyatopluka II. českým knížetem zpíval „líbeznou píseň Kyrieleison“). Díky tomu se mohla stát i pevnou součástí písemnictví staročeského.

2.3 Církevní slovanština české redakce

Starším termínem pro tento jazyk je staroslověnština české redakce. Byl užíván v českém knížectví od dob Metodějových (přibližně od roku 885, tedy od chvíle vypuzení žáků z Moravy, ale mohl sem pronikat již dříve, patrně se křtem knížete Bořivoje a jeho manželky Ludmily na přelomu let 869 a 870) až po zákaz slovanské liturgie a vyhnání slovanských mnichů ze Sázavského kláštera roku 1096 nebo 1097.

Církevní slovanština české redakce je rukopisně doložena **Pražskými zlomky**, jejichž jazyk se mimo jiné vyznačuje těmito charakteristickými rysy:

- a) střídnice *c, z* za praslovanské **tj, *kt(i), *dj, *gt(i)*
- b) střídnice *šč* za staré **stj, *skj: očišćenie z *očistjenъje*
- c) koncovka *-ѣмь* v instr. sg. o-kmenů (místo *-омь*): *obrazѣмь*
- d) zavádění sloves s předponou *vy-*
- e) prosazování etymologického *-dl-, -tl-* (*světidlъna, vъsedli*, nedůsledně)
- f) potlačování l epentetického (*prěstavenie*, nedůsledně)
- g) *-š-* v pův. kořeni *vъch-* (*všěch*) po 3. palatalizaci (důsledně)
- h) vývoj jerů a nosovek shodný s vývojem na českém území

Naši představu o církevní slovanštině české redakce můžeme dále doplnit na základě jazyka **Besěd na evangelije Řehoře Velikého**, který obsahuje ještě další bohemismy, např. plně slabikotvorné *r* a *l*, změnu okluzivního *g* ve frikativní *γ* (které se později v češtině změní na *h*); typicky staročeskou koncovku *-my* v 1. osobě pl. sloves, chybějící koncové *-ѣ* ve 3. osobě sg. a plurálu indikativu přítomnosti, tvoření futura za pomoci prefixu *po-* apod.

Zajímavé a důležité jsou také lexikální bohemismy v těchto památkách. Nacházíme v nich jak synsémantika (např. původem české spojky *aby, nebo*), tak i autosémantika (např. *prosba, zagrada, požadati, potřěbovati*). Důvodem jejich užití mohlo být to, že zde církevní slovanština neměla odpovídající ekvivalenty nebo je překladatel neznal, nebo mohla být užitá jako synonyma rozrůzněná buď stylisticky (v Besědách např. nacházíme neutrální slova českého původu jako *svěťz, kazati*, a jako stylově vyšší *mirъz, propovědati*), nebo významově (*kostel*, tj. kostel zděný, *crъky, cierkev*, tj. kostel dřevěný). Některé z těchto bohemismů jsou unikátní tím, že v historické češtině nejsou doloženy: *laločъnica* ('uzda'), *voinъ* ('nepřítel'), *jasati* ('kropiti'), naopak

nepřítomnost jiných slov umožňuje datovat, kdy se jich začalo užívat: pro latinské *thesaurus*, jehož ekvivalentem v klasické staroslověnštině bývá *skrověšte*, jsou v Besědách užívány ekvivalenty *iměnije*, *zlato*, *bogatystvo*, ale nikoli *poklad*, toto slovo se tedy ve staré češtině začalo používat nejdříve ve 12. století.

V některých památkách českého původu lze dále pozorovat i jistý vliv latiny na syntax – nápodobu některých vazeb (zřídka), celkovou kulturu vyjadřování, způsob členění projevů i některé typy frazeologických spojení.

V celku můžeme vývoj církevní slovenštiny české redakce charakterizovat jako nenormalizované postupné vrůstání velkomoravské staroslověnštiny do českého prostředí, což se projevilo jako nesystematické pronikání a fixování českých jazykových prvků (bohemismů) v církevní slovanštině. Neovlivněna ale v tomto procesu nezůstala ani čeština: slova a výrazy církevněslovanského původu se objevují v staročeských biblických překladech (např. *prvěnec* ‘prvorozený’), zprostředkovány patrně mluveným jazykem. Značná část české náboženské terminologie je od nejstarších dob společná češtině se staroslověnštinou (přibližně 75 %, přičemž se jedná jak o slova domácího původu nebo odvozená od domácích základů, např. *blahoslaviti*, *div*, *duch*, *Hospodin*, *licoměrný*, *milosrdný*, *modliti se*, *stvoření*, *všemohúcí*, *zpověď*, tak o slova přejatá, např. *póst*, *kmotr*, *křest*, *kříž*, *mnich*, *oltář papeř*, *pohan*, *prorok*). Vlivy při tom byly patrně obousměrné: jednak staroslověnština mohla už na Velké Moravě přejímat slova z českého nářečí, jednak působila naopak na utváření české náboženské terminologie. O velkém stáří této staroslověnsko-české náboženské terminologie svědčí i bohemismy a bohemizované paleoslovenismy, které tvoří významnou složku náboženské terminologie polské a lužickosrbské, tedy v jazycích národů, k nimž se křesťanství šířilo z Čech. Stopy církevněslovanské kultury a byzantských zdrojů jsou navíc dochovány i v některých vlastních jménech v Čechách, např. *Prokop*, *Cerekvice*, *Kliment*, *Dimitr*, *Mitrovice*.

Určité spory panují také o to, jestli se v této nebo mírně pozdější době na území Čech používala pro zapisování církevní slovanštiny výhradně hlaholice, nebo jestli můžeme připustit i omezené používání cyrilice. Dokladů pro cyrilici je málo a žádný z nich není zcela nesporný, přesto se zdá, že se u nás ojedinele vyskytnout mohla. Dokladem snad je tzv. Levínský nápis, který pravděpodobně obsahuje cyrilské (Mareš, 2000) litery

vytesané do kamenného reliéfu gotického svorníku v kostele Povýšení sv. Kříže v Levíně u Litoměřic, motivace jeho vzniku v 2. polovině 13. století je však nejasná.

Souhrnně můžeme u nás pro dobu kolem roku 1000 a pro celé 11. stol. předpokládat **dvojjazyčné prostředí**, v němž nebyly výjimečné překlady z latiny do církevní slovanštiny, používání církevněslovanských pramenů pro tvorbu v latině apod. Na konci tohoto období církevněslovanská kultura v Čechách po násilném zásahu zaniká, svou existencí však připravila půdu pro následný rozvoj češtiny jako spisovného jazyka. Předpokládá se, že rychlý nástup českého písemnictví na přelomu 13. a 14. století byl umožněn právě předchozí tradicí písemnictví ve slovanském jazyce a snad i ústním přežíváním této kultury.

2.4 Pozdější dozvuky církevněslovanské kultury v Čechách

Nová etapa omezeného užívání církevní slovanštiny na území Čech začala ve 14. století (viz též kapitolu 1.3.3 a 4.1). Církevněslovanská liturgie západního typu byla roku 1347 uvedena z dnešního Chorvatska Karlem IV. do kláštera Na Slovanech. Vznikaly zde jak rukopisy charvátskohlaholské, tak staročeské, obojí psané hlaholicí. Z nich se zachoval jeden díl České bible hlaholské (1416), zlomky jejích dalších dílů a zlomky českého Komestora a Pasionálu, dále nástěnný nápis v křížové chodbě kláštera obsahující zlomek Desatera. Z Emauzského kláštera mohl církevněslovanský jazyk charvátské redakce působit na české biblické překlady a asi zanechal i některá slova ve staročeských slovnících Klaretových a dalších pracích. Větší stopy však působení tohoto kláštera zanechalo naopak v literatuře charvátskohlaholské: ze starší české literatury byla přeložena jednak některá významná náboženská díla, jednak byl do těchto překladů vnesen značný počet bohemismů, z nichž některé se dlouhodobě udržely (adjektiva na *-teljan/-telný*; *neizglagolitenjan*).

Ve 20. století se v českých zemích částečně obnovilo i užívání církevní slovanštiny pro liturgické účely. Liturgické příručky pro ně upravovali i přední čeští slavisté: v roce 1927 vydaný *Rimski misal slověnskijm jezikom* jazykově upravoval J. Vajs (užil charvátskou redakci církevní slovanštiny, stejně jako Janáček ve své Glagolské mši). V. Tkadlčík a F. V. Mareš zase pro *Rimskij misal* z roku 1992 zvolili českou redakci církevní slovanštiny (srov. Konzal, 1998: 152–153).

2.5 Rozšiřující literatura

VEČERKA, Radoslav (2010): *Staroslověnská etapa českého písemnictví*. Praha: NLN. Shrnující studie o užívání staroslověnštiny na Velké Moravě a v přemyslovských Čechách.

VEPŘEK, Miroslav (2006): *Česká redakce církevní slovanštiny z hlediska lexikální analýzy*. Olomouc:Refugium Velehrad-Roma.

Zevrubná analýza církevněslovanských památek českého původu především z hlediska lexika.

VEPŘEK, Miroslav (2013): *Čeština a kontinuita cyrilometodějské tradice*. In: Robert Dittmann et al., *Studie k moderní mluvnici češtiny 3. Čeština a dějiny*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, Filozofická fakulta, s. 11–25.

Aktualizovaná a výrazně zestručněná verze předchozí práce zasazená do širšího kontextu.

MAREŠ, František Václav (2000): *Cyrilometodějská tradice a slavistika*. Sestavili Emilie Bláhová a Josef Vintr. Praha: Torst.

Soubor studií předního českého slavisty o staroslověnštině na Velké Moravě i v Čechách.

KONZAL, Václav (1998): *Církevněslovanská literatura – slepá ulička na prahu české kultury?* In: Lenka Jiroušková (ed.), *Speculum medii aevi – Zrcadlo středověku*. Praha: KLP, s. 150–162.

Stručné shrnutí poznatků o postavení církevněslovanské kultury v Čechách.

KALHOUS, David (2010): *Slovanské písemnictví a liturgie 10. a 11. věku*. *Český časopis historický* 108, č. 1, s. 1–33.

I přes drobné nepřesnosti ve filologických otázkách cenné zhodnocení církevněslovanské kultury v Čechách 10. a 11. století.

Hauptová, Zoe (1998): *Církevně slovanské písemnictví v přemyslovských Čechách*. In: Dobrava Moldanová (ed.), *Jazyk a literatura v historické perspektivě*. Ústí nad Labem: Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, Pedagogická fakulta, Katedra bohemistiky, s. 5–42.

Popis českých církevněslovanských památek 10. a 11. století.

3. Pračeština (konec 10.–polovina 12. století) a raná stará čeština (polovina 12. století–1300)

3.1 Rozmach přemyslovského knížectví a království

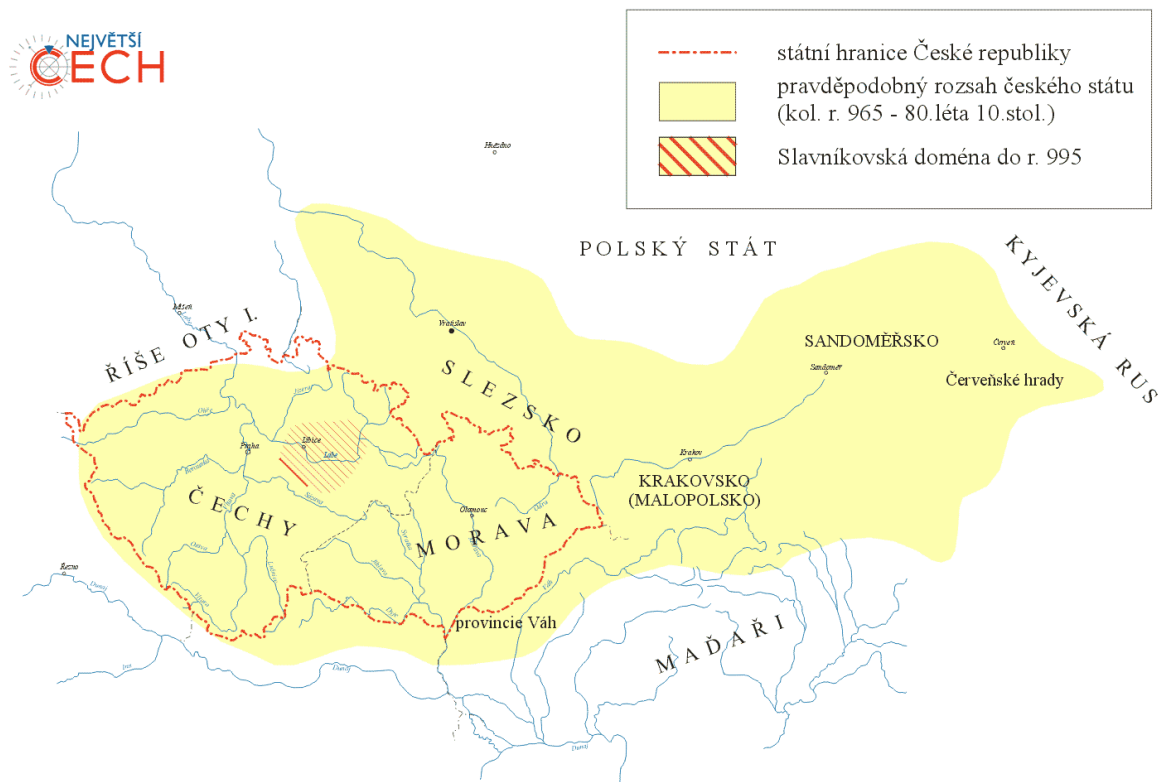
Postupně narůstající mocenská dominance přemyslovských knížat byla dovršena koncem 10. století. Vyvražděním Slavníkovců jako konkurenčního rodu si Přemyslovci zajistili ústřední postavení v českém státě, které trvalo až do začátku 14. století, kdy jejich mocenský monopol končí paradoxně stejně, jako začal: vraždou. Poslední Přemyslovec Václav III. byl zavražděn roku 1306 v Olomouci.

Přemyslovské knížectví a následně království mělo ve středověké Evropě důležité postavení politicky i kulturně. O mocenském rozmachu svědčí rozšiřování území státního útvaru, jehož prvním vrcholem byla už říše Boleslavů v 10. století a posledním říše Přemysla Otakara II. a Václava II. Už v 10. století (973) bylo založeno pražské biskupství a při něm existovala proslulá katedrální škola, avšak arcibiskupství bylo v Praze zřízeno až s výrazným zpožděním (1344), a přestože už Václav II. uvažoval o zřízení univerzity, pražská univerzita byla založena až před polovinou 14. století (1348). Od 2. poloviny 10. století vznikají kláštery, nositelé kultury a vzdělanosti v křesťanském okruhu (976 svatojiřský klášter benediktinek v Praze, 992–993 Břevnovský klášter benediktinů). V roli kulturního jazyka výrazně převažuje latina: je to jazyk liturgie, duchovní literatury včetně bible, administrativy, diplomacie. Počet aktivních tvůrců písemnictví však zůstává v 11. století omezen na pouhých několik desítek vzdělaných osob. Církevněslovanské písemnictví české redakce s nepřetženou kontinuitou z Velké Moravy žije ve skromnějších podmínkách, v 11. století je, pokud bezpečně víme, pěstováno jen v Sázavském klášteře a odumírá v 1. polovině 12. století po vyhnání mnichů Sázavského kláštera roku 1096 nebo 1097. (Podrobněji viz kapitolu 1. a 2.) Od 11. století se začíná rozvíjet také židovské písemnictví a vzdělanost, pražská ješiva (židovská škola) působí nejpozději od 12. století a postupně si získává evropský věhlas.

Důležitým demografickým procesem byla kolonizace neobydlených a hůře přístupných vrchovin a pahorkatin, a to vnitřní kolonizace ve 12. století a vnější kolonizace ve 13. století. Ve větších počtech se přistěhovali na pozvání vrchnosti německy mluvící obyvatelé, zejména mluvčí bavorského nářečí. Jejich organizační schopnost vedla

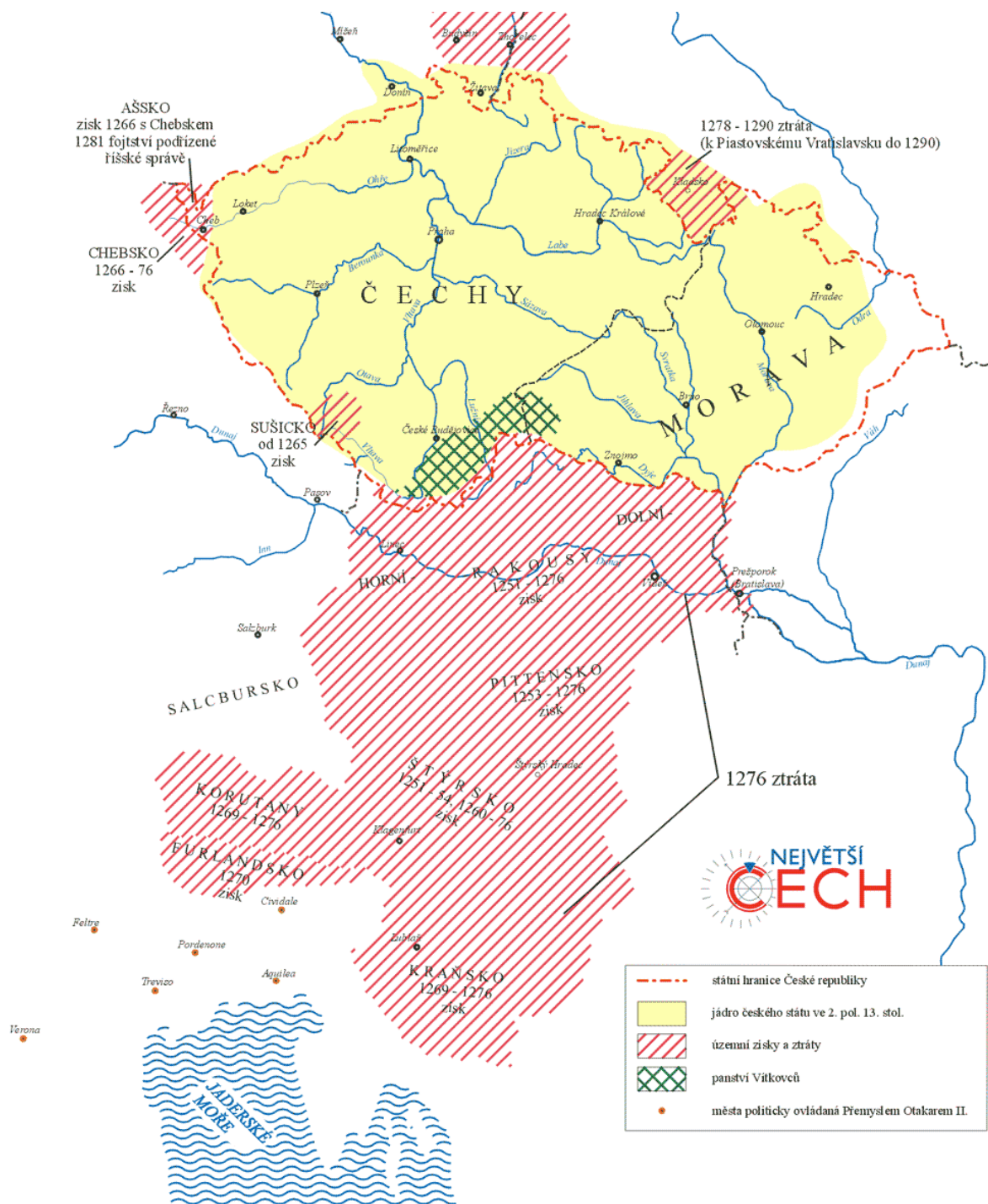
k postupnému bilingvistu měst a pronikání němčiny do jazyka sociálně vyšších vrstev i šlechty. Na panovnických dvorech posledních Přemyslovců se rozvíjela německá rytířská kultura.

Vývoj území českého státu ukážou dvě mapy jeho územních vrcholů: jednak říše Boleslavů ve 2. polovině 10. století a jednak za Přemysla Otakara II.

Mapa 1. Rozsah českého státu ve 2. polovině 10. století.

Zdroj: <http://www.ceskatelevize.cz/specialy/nejvetsicech/img/historie/mapa4b.gif>, cit. 20. 4. 2013.

Mapa 2. Rozsah českého státu za Přemysla Otakara II.

Zdroj: <http://www.ceskatelevize.cz/specialy/nejvetsicech/img/historie/mapa6b.gif>, cit. 20. 4. 2013.

3.2 Situace češtiny

Pro sledované období 11.–13. století lze předpokládat jisté drobné nářeční difference, zejména v lexiku, v hláskosloví pokračují jednak staré rozdíly vzniklé jako reflex slabičných intonací (tzv. moravská krátkost: *blato*, *sila*, *vrana*; jihočeské délky jako *piena* > *pína* místo *pěna*), jednak vznikají nářeční rozdíly nové (např. dosah přehlásky

ä > ě – např. *dušä* > *dušě*, asibilace *t' > c'* – např. *ticho* > *cicho* ad.). Většinu dnešních nářečních rozdílů nelze ztotožňovat s bývalým kmenovým rozdělením Čech, jako výrazná nářeční hranice však sloužila linie dělící Čechy od Moravy. V důsledku přiřazení dnešního území Slovenska k Uhrám se od 11. století projevují další rozdíly oproti češtině, např. částečné uchování *dz'*, I sg. a-kmenů *-ou* (dnešní *s ženou*), od 13. století absence asibilace *r' > ř*, absence přehlásky *ä > ě* ad.

Zachovalé souvislejší památky se začínají objevovat až v poslední třetině 13. století. Patří mezi ně božitelová skladba *Ostrovská píseň* asi ze 70. let 13. století (dochovaný zápis pochází asi z konce 13. století) a *Cisiojan mnichovský* (cisiojan byla mnemotechnická pomůcka pro zapamatování křesťanských svátků), v zápise dochovaném z let 1258–1278. K samotnému konci století jsou pak datovány další památky jako překlad *žaltáře* a *evangeliáře*, glosy v *Homiliáři opatovickém*, *Túlec sv. Bonaventury*, jedna vrstva glos ve slovníku *Mater verborum* (starší a méně početná vrstva čítající 55 glos pochází nejpozději z poloviny 13. století), *Modlitba Kunhutina* nebo ironické *Svatojiřské přípisky*. Souvislejších památek z doby před poslední třetinou 13. století je velmi málo. Řadí se k nim několik kryptografických zápisů Alberta Bohema, napsaných asi mezi roky 1244 a 1256, tzv. nejstarší česká věta na zakládací listině kapituly litoměřické zřejmě z počátku 13. století a jiný kandidát na nejstarší českou větu, totiž české souvětí zapsané hebrejským písmem v komentáři francouzského židovského talmudisty Josefa Kary (zemřel ve 20. letech 12. století), dochované ovšem jen v některých opisech jeho díla, z nichž nejstarší je datován do 13.–14. století. Kromě těchto „souvislejších“ památek, tj. památek skládajících se alespoň z jednoho souvětí, máme z dob před polovinou 13. století zejména glosy a bohemika, tj. česká slova v cizojazyčném textu, u nichž převažují bohemika propriální povahy. Pokud jde o česká apelativa, například pro 11. století je známo pouze 17 českých apelativních bohemik (Pleskalová, 1999: 168). Až ze 14. století se nám dochoval zápis některých skladeb, které musely existovat podstatně dříve, např. písně *Svatý Václave* (z 12. století) a *Hospodine, pomiluj ny* (snad z 10. století) nebo základní modlitby. Tradičně se zápisy češtiny v nejstarším období dělí na tři skupiny: **bohemika** (česká slova v cizojazyčném textu bez překladu), **glosy** (překlady cizích slov nebo delších úseků vysvětlující cizojazyčnou pasáž; mohou být interlineární nebo marginální) a **přípisky** (poznámky nesouvisející s cizojazyčným textem).

3.3 Propriální bohemika

Nejbohatším zdrojem bohemik pro období 11.–13. století je edice středověkých listin *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae* (CDB).² Jeho prvních pět svazků obsahuje přes 3000 místních jmen a okolo 400 pomístních jmen, šestý svazek obsahuje asi 500 toponym. Některá tato jména jsou zapsaná v listinách vícekrát, takže celkový odhadovaný počet zápisů propriálních toponymických bohemik v CDB I–VI dosahuje až 10 000 (Čornejová, 2011: 56). Jsou mezi nimi např. *Újezd, Ořechov, Čáslav* ad. Pokud jde o česká osobní jména z tohoto časového období (11.–13. století), je doloženo asi 1800 různých českých antroponym, např. *Vratislav, Jarmír, Soběslav, Sbraslav, Svojša, Budiš, Čstomír* ad. (Pleskalová, 2011: 20). Kromě toho edice CDB obsahuje také apelativní bohemika, o nichž se zmíníme níže.

Vydatným zdrojem propriálních bohemik je Kosmova *Chronica Boemorum* z první čtvrtiny 12. století. Kosmas uvádí asi 400 českých vlastních jmen. Objevují se zde prosté výčty, např. *Interfecti sunt autem in urbe Lubic quinque fratres sancti Adalberti anno dominice incarnationis DCCCCLXXXV, quorum nomina sunt hec: Sobebor, Spitimir, Bobrazlau, Porey, Cazlau.* = *I bylo zabito na hradě Libici roku od narození Páně 995 patero bratří svatého Vojtěcha; jména jejich jsou: Soběbor, Spytimír, Pobraslav, Pořej a Čáslav* (cit. dle Pleskalová, 2011: 21). Kosmovo zacházení se jmény je vynalézavé: zasazuje jejich českou deklinovanou podobu do latinské věty (akuzativ: *accipiunt ... Lutomerice = přijmou L'utoměricě*), překládá je do latiny částečně (*Tinec super monticulos = Týnec na Gorkách*), nebo úplně (*maior gloria za Váceslav, exercitus consolatio za Vojtěch*), etymologizuje (*Premizl quod sonat praemeditans = Přemysl, což se vykládá přemýšlející, srov. praemeditare – promyslet, přemýšlet; Ztrachquaz ... quod sonat terribile convivium = Strachkvas, což se vykládá hrůzostrašná hostina/kvas*), někde je mu latinské paronymum oporou pro výklad českého vlastního jména (*a petris mons dictus Petrin = hora Petřín nazvaná podle skalisek; srov. Flajšhans, 1903: 48–49*). Mezi místa citovaná Kosmou patří *Praga, Ríp, Vyšegrad*, jmenuje také řeky, osobní jména a místní jména ze jmen obyvatelských (*Lučane, Stadici* ad.) a uvádí také několik českých apelativ.

---

² Edice CDB vychází od roku 1907, do roku 2012 vyšlo zatím sedm dílů pokrývajících období 805–1306.

Dalším významným pramenem staročeských propriálních bohemik je *Nekrolog podlažický (Necrologium Podlažicense)*. Je to jmenný seznam úmrtí členů podlažické komunity, vepsaný do slavného latinského rukopisu *Codex gigas*, největšího dochovaného středověkého rukopisu na světě. Rukopis vznikl v Čechách, snad v břevnovském klášteře, v 1. polovině 13. století, patrně ve 20. letech. Nekrolog, který byl vepsán k latinsky psaným svátkům, vznikl nejspíše v letech 1203–1229,³ obsahuje 1635 antroponym, z nichž ne všechna jsou ovšem česká; některá jména se opakují, různých jmen je celkem 650. Výjimečný je vedle počtu zachycených jmen také tím, že uchoval jména neurozených osob. Vyskytují se zde křestní jména odvozená sufixy (*Dobrek, Črnka*), prefixy (*Bezděd, Přemil*), neodvozená (*Chval, Zlat*), tvořená skládáním (*Bogumil, Chvalibog*) a dokonce i ženská jména (*Jana, Kaša, Mladava*). Bohemika jsou doložena také v dalších nekrologích, např. *Nekrologu břevnovském*, většina dochovaných nekrologů však pochází až z doby po roce 1300.

Česká propria se objevují také na artefaktech numismatických. České mince, zejména denáry, zachycují jména cizokrajná, snad jména židovských mincmistrů (*Nakub, Zanta*), ale samozřejmě také jména panovníků či regionu (*Boleslav, Váceslav, Svätópulk, Plizeň*). Byl učiněn pokus na základě hláskoslovné podoby těchto zápisů datovat některé pračeské a staročeské hláskové změny, avšak povaha materiálu zde podle novějšího bádání nedovoluje nijak dalekosáhlé závěry.

Vlastní jména českých míst nebo osob se vyskytují také v grafických záznamech jiných než latinka. Připomeňme zde legendy o sv. Václavovi, jejichž protograf se klade do českého 10. nebo 11. století a byl zapsán hlaholicí, dále hebrejské písemnictví, v němž se vyskytují bohemika jako *Bihem* = Čechy, *Kanaan* = Čechy, české království, *Praga*; byzantské prameny, v nichž ojediněle najdeme bohemikum, jsou psány řeckou abecedou, a konečně arabské a perské relace o českých zemích, v nichž se vyskytují rovněž zeměpisné údaje o českých zemích, jsou psány arabsky a persky.

3.4 Apelativní bohemika

Jejich nejbohatším zdrojem do poloviny 13. století je stejně jako v případě propriálních bohemik *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae*. Starší literatura uvádí

---

³ Tak Pleskalová (2011: 21). Večerka – Šlosar – Dvořák – Malčík (2009: 33) uvádějí, že zachycuje úmrtí od 11. století do roku 1249.

číslo 50 bohemik pro 11.–13. století, avšak nové svazky diplomatáře publikované v posledních 40 letech tato čísla navýšily. Například jen pátý díl, vyšlý v několika svazcích v letech 1973–1993 a pokrývající období 1253–1278, obsahuje kolem sta apelativních bohemik; data ze svazků 6 (pro léta 1279–1283) a 7 dosud nejsou k dispozici.

Před polovinou 13. století máme ovšem zapsáno jen málo apelativních bohemik. K jejich zdrojům patří listiny, Kosmova kronika, Kosmovi pokračovatelé a hebrejským písmem zapsané spisy židovských učenců.

Kosmas někdy nechává česká apelativa v původní podobě (*luca latine pratum dicitur = lúka se latinsky řekne pratum*), jindy je však překládá do latiny (*duas habuit [calix] ansas, quod nos vulgo dicimus aures = kalich má dvě držadla, kterým obecně říkáme uši*). U Kosmových pokračovatelů máme doloženy například vysvětlení *vaccam sterilem, quod vulgari locutione ialouica dicitur (= jalovou krávu, která se v lidové řeči nazývá jalovic´a)*. Čeština bývá v těchto kontextech uváděna příslovcem *sclavonice, sclavice* (slovansky), spojeními *lingua nostra* (v našem jazyce), *materna lingua* (v mateřštině) aj.

U některých těchto apelativních bohemik se vyskytuje v kontextu i latinský ekvivalent, jež vysvětlují. V ojedinělých případech se vyskytují i zárodky synonymie, jak ukazuje uvádění dvou českých ekvivalentů v následujícím případě: *forestariorum nostrorum, qui vulgariter louchi vel haini dicuntur (= našich hajných, kteří se v obecném jazyce nazývají lovčí nebo hajní; doklad zapsaný roku 1270; CDB IV/I: 343)*. Výjimečně se vyskytne i synonymie česko-německá, například v zápise z roku 1252: *a iure, quod berne seu losunge Teuthonice dicitur (= od práva, kterému se říká berné nebo německy losunge; CDB IV/I: 420)*. V listinách vydaných v edici CDB jsou zachycena apelativa jako *hlava, kopec, kyj, nocleh* ad.

Výrazná je grafická neustálenost zápisu, např. slovo *nocleh* se objevuje v zápisech z let 1249–1271 celkem 7krát, v pěti odlišných podobách: *nozleh*, *nocleh*, *nochlegh*, *nochleh*, *noczleh*. Apelativum *svod* je mezi lety 1248 a 1271 doloženo třináctkrát, a to v devíti odlišných grafických podobách kolísajících i rodově (*szuoda*, *suoda*, *swode*, *swohd*, *zwod*, *zvod*, *swod*, *swode*, *zuuod*).

Dalším zdrojem apelativních bohemik jsou česká slova zapsaná v hebrejských spisech. Nejvíce je jich ve spisech dvou učenců, kteří pobývali v Praze a svá obsáhlá díla dokončili ve 30. a 40. letech 13. století, a to Abrahama ben Azriela, autora díla *Arugat ha-bosem*, a Izáka ben Mošeho (asi 1180 – asi 1250), autora díla *Or zarua*. V jejich spisech se nacházejí bohemika jako *pometlo*, *pata*, *lopata*, *makovic´a*, *jagody*, *povymeten* i krátké fráze jako *dnem sedmým*, *květný věnec*, *po mém obznamenání s´a* nebo věty jako *tobú budu objat*, *ež nepění*. Pračeské a staročeské glosy se vyskytují ovšem také u autorů francouzských, zejména u Josefa Kary a jeho učitele Rašiho (zemř. 1105), a dále v některých anonymních komentářích. Je pozoruhodné, že podobně jako Kosmas uvádí někdy bohemika v náležitém pádě v latinské větě, židovští autoři 1. poloviny 13. století začleňují někdy česká slova do hebrejské věty v pádě vyžadovaném českou syntaxí, takže máme doložen v hebrejském textu např. genitiv dotykový (*dotkl se* uvedeno hebrejsky, *pěny* uvedeno česky). Ojedinele se v dílech Izáka ben Mošeho objevuje synonymie se třemi jazyky, např. hebrejské slovo pro *bavlnu* je vysvětleno pomocí bohemika i starofrancouzského slova. Česká slova ve spisech židovských vzdělanců jsou někdy označována jako kenaanské glosy; zde upřednostňujeme označení bohemika, jsou začleněna přímo do textu.

Zatímco bohemika přispívají zejména k poznání propriálního systému (jeho slovtvorby, pojmenovacích typů; též odvozených obyvatelských jmen), hlavním zdrojem poznání apelativní slovní zásoby jsou glosy, u nichž se lze vždy opřít ve výkladu významu o cizojazyčnou lexikální jednotku, kterou glosa vykládá.

3.5 Glosy

V glosách jsou zastoupena nejčastěji substantiva, ale vyskytují se nezřídka i jiné slovní druhy včetně různých slovesných tvarů. Z dosud známých glos mají pro pračeštinu největší význam Jagičovy glosy a Paterovy glosy (o nichž pojednává kapitola 2). Do 12. století se datují také Glosy olomoucké, tj. sedm glos v rukopise Kapitulní knihovny

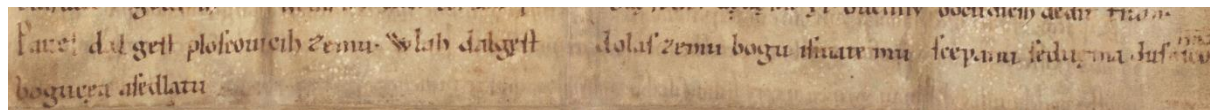
v Olomouci, např. *credica* (= čriedic' a), *pokazahom* (= pokázachom), *mimopustihom* (= mimopustichom). Starší bádání je kladlo až do období kolem roku 1270 (Flajšhans, 1903: 69), ale paleografický rozbor provedený ve 2. polovině 20. století zpřesnil jejich dataci do 30. let 12. století.

Velmi početné, ale různého stáří jsou glosy v latinském slovníku *Mater verborum*. Glosovaných míst je celkem přes 1150, avšak naprostá většina (přes 900) byla připsána až za národního obrození v 19. století a ještě v témže století jako falza identifikována. Pokud jde o pravé glosy, existují zde tři časové vrstvy. Nejstarší je vrstva 13 glos začleněných už plně do textu, např. *lutka* (= lútka), *okrin* (= okřín), *svinar* (= sviňár), *canie* (= káně) ad. Z doby okolo poloviny 13. století pochází mladší vrstva 42 interlineárních glos,⁴ např. *drn*, *člunek*, *hnój*, *hrách*, *lana*, *luk* ad. Nejmladší a nejpočetnější staročeská vrstva, čítající 285 glos, byla připsána ke konci 13. století.

Česky glosovaných latinských rukopisů je celá řada a většina jich dosud na systematický jazykový a paleografický rozbor čeká.

3.6 Přípisky

Nejznámějším přípiskem je souvětí složené ze dvou českých vět na zakládací listině litoměřické kapituly. Latinská listina pochází z roku 1057, ale český přípisek byl připsán asi počátkem 13. století. V současné sekundární literatuře panuje až pozoruhodná variabilita při přepisu této tzv. nejstarší věty. Odlišnosti se týkají vokalické kvantity, jotace, čtení pádové koncovky, rekonstrukce s/š u *propria* Ploskovic, velkých písmen, vokalizace prepozice či transkripce měkkých konsonantů.

Obrázek 1. Nejstarší česká věta na zakládací listině kapituly litoměřické. Zdroj: Státní oblastní archiv v Litoměřicích.

Při ukázce variability přepisu této litoměřické věty vyjdeme z přepisu u Večerky – Šlosara a kol. (2009: 36) a různocnění budeme sledovat u těchto děl: *Vintr* (= *Vintr*,

⁴ *Vintr* (2005: 149) uvádí v detailech jiná čísla.

2005: 149), *ESČ* (= Karlík a kol., 2002: 92; heslo napsali Šlosar – Pleskalová), *Plesk* (= Pleskalová, 2001: 11), *Cuřín* (= Cuřín, 1985: 19), *Havr* (= Havránek, 1936: 21).

Transkripce u Večerky – Šlosara ad. (2009: 36) vypadá takto:

Pavel dal jest Ploskovicích zem'ů Vlach dal jest Dolás zem'ů Bogu i sv'atému Ščepánu se dvěma dušníkoma, Bogučēja a Sedlatu.

Ploskovicích] Vintr, ESČ, Plesk; *Ploškovicích* Cuřín, Havr /dnes Ploskovice/ | *zem'ů*] Vintr, ESČ, Plesk, Havr; *zemu* Cuřín | *Dolás*] ESČ, Plesk; *Dolas* Vintr, Cuřín, Havr | *Bogu*] Havr, ESČ; *bogu* Vintr, Plesk, Cuřín | *sv'atému*] Vintr, ESČ, Plesk, Havr; *svatému* Cuřín | *se*] Vintr, ESČ, Plesk, Cuřín; *s* Havr | *Bogučēja*] ESČ; *Bogučějú* Vintr; *Bogučēja* Plesk; *Bogučějú* Cuřín, Havr | *Sedlatu*] ESČ, Plesk; *Sedlatú* Vintr, Cuřín, Havr |

Další rozdíly se týkají kladení interpunkce a transkripce měkkých konsonantů. V žádném přepisu není zohledněno bilabiální /w/, tvrdé /t/ (např. *dal*) a změkčené varianty souhlásek (*dušníkoma*).

V některých dílech je litoměřický přípisek přepsán zcela nevhodně, jako příklad uvedeme monografii historika Z. Fialy *Přemyslovske Čechy* (1975: 131): [...] *i svjatému Scepánu se dvema dušníkoma Bogucos a Sedlatú.*

Kloníme se k tomuto přepisu:

Pavel dal jest Ploskovicích zem'ů, Vlach dal jest Dolas zem'ů Bogu i sv'atému Ščepánu se dvěma dušníkoma, Bogučēja a Sedlatu.

Poznámky: K přepisu *Dolas* (proti *Dolás*) viz Vážný (1970: 37). K přepisu *Ploskovice* (místo *Ploškovice*, *Ploskovec*): v listině je grafika *ploscouicih*, Profous (1951: 379) odvozuje od osobního jména *Plosek*. K přepisu *Bogučēja* (proti *Bogučēja*, *Bogučějú*, *Bogučos*, *Bogučějú*): v listině je *bogucea*, jedná se o verbální kořen *-čaj-* (srov. Pleskalová, 1998: 128, 23); problémy však působí údajná přehláska, která by v kořeni byla provedena, v koncovce však ne.

Litoměřický přípisek v některých ohledech dobře ilustruje tehdejší stav hláskosloví a tvarosloví i syntaxe: stav před dokončením změny $g > \gamma > h$, před přehláskou $'u > i$, před disimilací $šč > šť$, s měkkostí konsonantu (*sv'atému* – zapsáno *suiatemu*), s bezpředložkovými lokály, duálem, asyndetickou parataxí, s préteritálním *dal jest*.

Existují ovšem i jiní kandidáti na nejstarší českou větu. Jeden z nich je přípisek (nebo snad komentující glosa?) v nejstarším dochovaném rukopise z majetku břevnovského

kláštera, dnes rukopisu pražské kapitulní knihovny se sign. A 156. Pochází z 11. století. Nejasná dvě grafická slova jsou zapsána na f. 16r: *strahotelnu tacii*. V. Konzal (1998) navrhl hypotetické čtení *Strachotě* (tj. k Metodějovi) *lnú tací* jako českokírkevněslovanské, ale není vyloučeno ani to, že Strachota tu neznamená Metoděje, ale staročeské jméno.

Jiným kandidátem na nejstarší českou větu je jedno místo z Paterových glos. Před Havránkovým *Vývojem spisovného jazyka českého* z roku 1936, v němž je, pokud víme, poprvé litoměřickému přípisku přiznáno prvenství, a to slovy „nejstarší celá věta česká“ (Havránek, 1936: 21), bylo v literatuře za nejstarší českou větu považováno jedno místo z Paterových glos, zapsané *luta oteuznesena naduta otdu*, tj. *[mysl] l'útá ote vznesenia nadutia otdu* (= *[mysl] l'ítá z nadutosti povýšení splaskla*), stojící za lat. *[mens] efera ab elationis fastu detumuit*. V této větě ovšem chybí vyjádřený podmět.

Posledním kandidátem na nejstarší českou větu, resp. souvětí, je překlad biblického verše Joz 1,8 v komentáři francouzského židovského učence Josefa Kary (zemřel ve 20. letech 12. století). Věta zní v přepisu do češtiny *toliko budi státý a nejměj s' a jiné péci* (= *jen buď stálý a ničím se nerozptyluj*). Zachována je v petrohradském rukopise kladeném dnes do 13.–14. století, avšak její porušenost, mj. v dělení slov, svědčí o tom, že byla po nějakou dobu už opisována.

3.7 Souvislejší památky

Okolo poloviny 13. století vznikají kryptografické české zápisky v deníku Alberta Bohema. **Albertus Bohemus** (*snad 1190 nebo 1195, †1260) patří k nejpozoruhodnějším osobnostem své doby. Jeho vztah k Čechám je nejasný, ono *Bohemus* či *Behaim* pochází až z pozdější doby a odráží nejspíše jméno rodné bavorské vesničky *Böhaming*, jež leží na bavorsko-českém pomezí a je vzdálena asi deset kilometrů od benediktinského kláštera Niederaltaich. Albertus se pohyboval přímo i na půdě českých zemí, např. roku 1240 se ocitl na Moravě u Brna, navštívil Prahu a klášter v Kladrubech, v Čechách byl i na jaře roku 1243. Byl velmi úspěšný v získávání prebend, stal se mj. i kanovníkem a arcijáhnem olomoucké kapituly a děkanem pasovské kapituly. Albertův zápisník pochází z let 1244–1256, je psán na papíře, což jej činí nejstarším zachovaným rukopisem na papíru severně od Alp. Obsahuje řadu tematicky rozrůzněných děl, jsou zde soukromé dopisy, politické listy, apokalyptické spisy,

astronomické, biblické, lékařské a historické texty. Co u děkana kapituly zarazí, je přítomnost popisu abortivního prostředku, náповěda k bělení vlasů, jasně znějící popis afrodisiaka, horoskop nebo návod ke geomantii, tj. věštění budoucnosti podle obrazců hozeného písku. Zápisník je psán převážně latinsky, ale česky si Albertus nechal zapsat informace zejména o uložení svého majetku a o zvláštních účincích rostlin. Jeho čeština je částečně deformovaná, zejména nadměrným zápisem samohlásky -e-; výklady tohoto jevu se různí. Jeden ze zápisů zní: *Habuimus apud abbatem Altahen.[sem] in deposito devadezen grivny zelata* (= měli jsme u opata altaišského v úschově dvacet hřiven zlata). Jiný zápis: *V geptice moie mosny ze kenihami, a v caplana Wikprehta moy lizti [nad řádkem: wessebene] we zude derivveneme. Item in pixide apud eundem due dispensatione et cosuch de lisca. V keneze W. Wecomiri koztelnem moie komora v mesczv a ma nadobe et listi papeschovi [nad řádkem: dobre mulostive] et Colinzkeho, in quadam pixide longa sigillata meo sigillo sine sera. V Ditmara popa moie rucho a ma bibla.* Novočesky: *U jeptišky moje mošny s knihami, a u kaplana Wikprehta moje listy /osobní?/ v sudě dřevěném. Také v krabici u téhož dvě dispenze a kožich z lišky. U kněze W. [= asi Walthera] Věkomíři kostelném [= snad ve farnosti Všeměry] moje schránka na peníze v měšci a má nádoba a listy papežovy /dobré milostivé/ i kolínského [arcibiskupa], v nějaké dlouhé schránce zapečetěné mou pečeti bez zámku. U kněze Ditmara moje roucho a má bible).* Zápisy samozřejmě odrážejí tehdejší podobu češtiny (*kožuch* místo dnešního *kožich*, *ručcho* místo *roucho* aj.).

Další dva české úryvky se týkají specifických účinků rostlin, u nichž je pochopitelné, proč musely být zašifrovány. První z nich představuje popis abortiva, druhý afrodisiaka: *Herba, que in theutonico liesse dicitur et crescit in locis paludosis, cruda et cocta masticata seu comesta dete mlade et ztare v materi vmori* (= Bylina, která se v němčině nazývá *Liesch* /česky *ostřice, bojínek*/, roste na místech bažinatých, když ji někdo syrovou nebo vařenou rozžvýká nebo sní, dítě mladé i staré v matce zabije). Návod na afrodisiakum: *Plantago bene pistata et ex ea sucus per pannum extractus cum adiecto oleo rosato vel violacio vel anna oleo olive: si poie inungatur, rozte welme nazilne* (= jitrocel dobře upražený a z něj přes plátno proceděná šťáva, s přidaným olejem růžovým nebo fialkovým nebo i olivový olej: jestliže se jím pomaže penis, roste velmi prudce).

Zřejmě v 70. letech 13. století v souvislosti se zavedením svátku Božího těla vznikla **Píseň ostrovská**, zachovaná v zápise z konce 13. století. Obsahuje šestnáct veršů ve čtyřech slokách se schématem 8a, 5b, 8a, 5b. Rýmů se dosahuje pomocí podstatných jmen slovesných (*stvor'enie, zr'ešenie, porozenie, pokolenie, krščenje* atd.) a n-ových participií (*schováno, posláno, zvěstováno, nazváno* atd.). Skladba shrnuje vlastně celý obsah tzv. dějin spásy od Slova (= Krista) ukrytého u Boha, stvoření světa, přes Evin hřích, Davidovo pokolení, Kristovo narození až k spáse, kterou díky vzkříšení lidstvu přinesl. V primitivním stadiu je užitá i interpunkce, konkrétně tečka nad řádkem jako signál veršového členění.

Z konce 13. století pocházejí překlady delších úseků textu v **Homiliáři opatovickém**. Jsou pořízeny k textu latinských kázání, která vznikla ve 12. století. České překlady usilují o diferenciaci lexikálních ekvivalentů k latinským pojmenováním, což je nejvíce zřetelné tam, kde má latinský text výčtovou řadu. S tímto problémem se český překladatel se zdarem vypořádal a jeho úspěch svědčí pro to, že čeština té doby byla lexikálně natolik bohatá, že výrazněji neklopýtala ani při překladu obtížných a abstrakty nasycených cizojazyčných předloh.

Ještě lepší překlady z latiny do češtiny jsou uloženy v tzv. **Túlcí sv. Bonaventury**, dochovaném taktéž z konce 13. století. Zde se český překladatel zhostil s úspěchem úkolu přeložit i celé odstavce, a to s ohledem na adekvátní přetlumočení syntagmatických vztahů v lexikálním systému předlohy (antonyma, synonyma) a s ohledem na styl předlohy. Poměrně dobře zvládl překladatel také úkol překonat odlišnost vyspělé latinské syntaxe a syntaktického plánu českého. Český překlad je vůbec prvním známým českým prozaickým textem, který obsahuje interpunkční znaménko, totiž tečku uprostřed řádku jako členicí signál při pauzovém principu interpunkce, což pravděpodobně ukazuje na svázanost tohoto textu s kazatelským užitím.

Na konec 13. století spadá také český překlad **evangeliáře** a **žaltáře**, o vývoji českého biblického překladu pojednává však zvláštní kapitola.

3.8 Náboženská terminologie

Lexikálním polem se značnou důležitostí pro pračeštinu a starou češtinu je česká náboženská terminologie. Ukazuje na přímou kontinuitu se staroslověnštinou na moravské a české půdě (viz též kapitolu 2). Tvoří centrální oblast sakrálního stylu se základem v bibli, jež je v židovsko-křesťanském civilizačním okruhu stěžejním hermeneutickým modelem středověku pro výklad světa. Má i trvající expanzivní potenciál (např. mladší staropolské památky reflektují substituci termínu *Hospodin* termínem *Pán* a termínu *pop* názvem *kněz* v mladších staročeských překladech) v dalších dějinách češtiny. V 16. století dochází s rozvinutím reformace a konfesním rozdělením západního křesťanství také ke konfesnímu vyhraňování české náboženské terminologie, srov. *sbor – církev*.

Přímá návaznost české křesťanské terminologie na staroslověnskou se odráží ve společném sémantickém zúžení (specializaci významu) z praslovanštiny zděděných lexikálních jednotek. Např. slovo *bóh* znamenalo původně „úděl, osud, podíl, štěstí“ – souvisí se slovem *bohatý* (tj. „obdařený štěstím“) a *ubohý* (s nedostatkem tohoto podílu, s absencí dostatku). Dalšími příklady jsou *div* („viděné s údivem“), *dušě* a *duch* (souvisí s dýcháním, pův. „dech“), *hříech* (pův. „chyba“), *svatý* („mocný“), *viera* („opravdovost“) atd. Všechna tato slova a mnohá další zúžila svůj význam na křesťanský významový okruh. Mnohdy šlo o přeznačení pohanských významů novým, křesťanským významem, např. u slova *bogъ, které bylo jako komponent součástí jmen pohanských božstev slovanského panteonu, např. *Stribog*. Kontinuitu cyrilometodějské tradice potvrzují i slova jako *spas* („spasitel“) nebo *pomilovati* („smilovat se“) v „první české hymně“, písni *Hospodine, pomiluj ny*.

Vývoj křesťanské terminologie z domácích základů je patrný v rozdílech mezi staroslověnštinou a starou češtinou. Jedná se například o proběhlou lidovou etymologii, tj. dodání sekundární motivace, u staroslověnského slova *razrěšiti/razdrěšiti* (tedy původně „rozřešit“), jež bylo v dalším vývoji spojeno se slovesem *hrěšiti*, později *hřěšiti* (*rozhrěšiti* = „rozvázat z hříchů“).

Velmi starobylá je vrstva některých křesťanských terminů přeložených z latiny a staré horní němčiny. Byly k nám přineseny už předcyrilometodějskými misiiemi, zejména misionáři bavorskými a také iroskotskými. Adaptacemi z bavorských nářečí jsou například slova *papež* (něm. *babes*, ale v bavorských nářečích s neznělými *p*), *mnich*

(*muniĥ > *mъnichъ > *mnich*). Se sémantikou bavorské náboženské terminologie souvisí slova jako *vezdejší* v Otčenáši nebo *peklo*; u dříve přijímaného výkladu českého *Vánoce* jako polokalku z němčiny se nově objevily pochybnosti. Starobyrou vrstvu tvoří také některé výpůjčky z latiny, resp. románských dialektů, např. *kříž* (ze severoitalské varianty latinského *crux*), *mša* (lat. *missa*), *Květná neděle*, *pohan* (lat. *paganus*), *oltář* (lat. *altare*) ad.

Přejímky z latiny jsou v české terminologii pochopitelně hojně zastoupeny, byla řečí liturgie, jazykem bible, vzdělavatelné náboženské prózy, církevních dokumentů. Mezi termíny přejaté z latiny patří *evanjelium*, *anjel* (s *-j-* podle středověké výslovnosti latinského psaného *-g-*), *kostel*, *páteř* (= Otčenáš) ad. Část z nich vznikla kalkováním, s nímž jsme se setkali už u přejímek ze staré horní němčiny (*peklo*, *Vánoce*): *svědomie* (lat. *conscientia*), *prvorozenec* (*primogenitus*; stsl. tradice zde užívala *prvėnec*, což je dochováno ještě ve stč.) ad. I v pračeské a staročeské době pokračovalo přejímání z němčiny, např. *fara*, *klášter*, *žalm* ad.

Česká náboženská terminologie měla expanzivní sílu, vyplývající z rané christianizace našeho území a ze stupně vzdělanosti i větší blízkosti k západoevropským střediskům latinské vzdělanosti. Odhaduje se, že 75 % polské náboženské terminologie⁵ pochází z češtiny, např. bohemismy pocházející z latiny *rozgrzeszyć*, *djabel* (ve stč. existovala dubleta *d'ábel* // *diábel*; lat. *diabolus*) a z němčiny – *kielich*, *klasztor*, *mnich* ad. Vůbec po celý vrcholný středověk je polská literatura s nejdůležitější složkou v podobě náboženské literatury a zejména překladů bible do staré polštiny silně závislá na staré češtině. V tzv. předspisovném období slovenštiny plní čeština částečně i v Horních Uhrách funkci kulturního jazyka, a proto nepřekvapuje, že vliv české náboženské terminologie zasahuje i dnešní území Slovenska. Slovenština uchovala například starší podobu slova *šatan*, ve staré češtině existovalo *šatan/satan* a druhá varianta postupně zvítězila. Spory se vedou o dosah vlivu české náboženské terminologie do lužické srbštiny; dosah českých překladů bible na počátky lužickosrbského překladu (až v 16. století) je mimo veškerou pochybnost.

---

⁵ Toto číslo bylo v poslední době zpochybněno některými polskými badateli a bude třeba dalšího výzkumu.

Kromě náboženské terminologie se z českého knížectví a později království šířila také slova civilizační. Pro češtinu hrála roli zprostředkujícího jazyka vůči rozvíjející se západoevropské kultuře a feudálnímu uspořádání společnosti němčina, jejím prostřednictvím k nám přicházejí přejímky z oblasti rytířství (*oř, turnaj, rytieř*), hierarchického uspořádání společnosti (*man, šlechta, hrabě*), rozvíjejících se měst (*rynk, rychtář, plac*) i řemesel. Přejímky základních slov jako *škola, kuchyně*, konverzačních obrátů (*diek, škoda*) a modálních sloves (*drbiti, musiti*) svědčí o dalekosáhlém vlivu němčiny.

3.9 Rozšiřující literatura

BOČEK, Vít (2010): *Studie k nejstarším romanismům ve slovanských jazycích*. Praha: NLN.

Etymologická analýza dvou desítek slov informující o způsobu jejich přejetí a cestách jejich forem i významů skrze jazyky a dialekty. Jde např. o slova, jež mají v dnešní češtině podobu *biskup, kalendář, kmotra, košile, kříž, ocet, pohan, sobota*.

ČORNEJOVÁ, Michaela (2011): Specifika grafiky nejstarších českých toponymických bohemik. In: Michaela Čornejová, Lucie Rychnovská, Jana Zemanová (eds.), *Dějiny českého pravopisu (do r. 1902)*. Sborník příspěvků z mezinárodní konference Dějiny českého pravopisu (do r. 1902) 23.–25. září 2009, Brno, Česká republika. Brno: Host – MU, s. 53–74.

Dílčí studie o grafice místních jmen s důležitými korekcemi dosavadního bádání.

FLAJŠHANS, Václav (1924): *Náš jazyk mateřský. Dějiny jazyka českého a vývoj spisovné slovenštiny*. Praha: Česká grafická unie.

Starší, populárně-naučně psaný úvod do jazykového vývoje češtiny.

FLAJŠHANS, Václav (1903): *Nejstarší památky jazyka i písemnictví českého. Díl I. Prolegomena a texty*. Praha: F. Bačkovský.

Podrobnější poučení o nejstarších památkách češtiny. Při studiu je nutno vzít v úvahu, že text vznikl na počátku 20. století a tomu odpovídá i stupeň poznání.

HAVRÁNEK, Bohuslav (1980): *Vývoj spisovného jazyka českého*. Praha: SPN. Základní poučení.

KONZAL, Václav (1998): Církevněslovanská literatura – slepá ulička na prahu české kultury? In: Lenka Jiroušková (ed.), *Speculum medii aevi*. Praha: Koniasch Latin Press, s. 150–162.

Studie o otázce kontinuity csl. písemnictví v přemyslovských Čechách.

PLESKALOVÁ, Jana (2011): *Vývoj vlastních osobních jmen v českých zemích v letech 1000–2010*. Praha: Host – MU.

Dosud nejpodrobnější souhrnné pojednání o vývoji české antroponymie.

ULIČNÁ, Lenka (2011): Hlavní proudy středověkého (pre)aškenázského myšlení a tzv. pražská komentátorská škola. Hledání identity v podmínkách izolace a integrace. In: Jiřina Šedinová a kol. (eds.), *Dialog myšlenkových proudů středověkého judaismu*. Praha: Academia, s. 268–331.

Přehledné poučení o česko-židovské vzdělanosti do konce 13. století včetně glosáře staročeských slov ve spisech z 1. poloviny 13. století v dílech autorů spjatých s pražskou židovskou obcí.

ŠLOSAR, Dušan – VEČERKA, Radoslav – DVOŘÁK, Jan – MALČÍK, Petr (2009): *Spisovný jazyk v dějinách české společnosti*. 3. vyd. Brno: Host.

Základní poučení.

4. Stará čeština (1300–1500)

4.1 Český stát, politická a kulturní situace

Již ve 2. polovině 13. století byly vytvořeny dobré podmínky pro rozvoj kulturní češtiny.⁶ Přispěly k nim koncentrace moci v rukou přemyslovských panovníků, dobrý stupeň vzdělanosti v církevních kruzích a rozvinutá síť škol. Spisovná čeština se na počátku 14. století vynořuje jako překvapivě vyspělý, ustálený a stylově diferencovaný jazyk (čeština pronikala do dalších funkčních oblastí), schopný zvládat úkoly náročné překladové literatury i původní domácí tvorby. Proto je do jisté míry oprávněný předpoklad některých badatelů o předchozí bohaté tradici ve 13. století, jež se nám však až na nepatrné zlomky nedochovala.

Pokračuje příliv německy mluvícího obyvatelstva, které bylo ekonomicky úspěšnější, což podporuje národnostní nevraživost, jejíž stopy nacházíme např. v *Dalimilově kronice*, v *Legendě o sv. Prokopu*, ale i dříve u Kosmy aj. Dvůr posledních Přemyslovců hostil německé básníky minnesängu, sám Václav II. tyto skladby německy psal. Poněmčuje se částečně také šlechta, přijímá německé názvy svých sídel i rodů. Český živel byl podepřen některými mocenskými zásahy, např. některé kláštery byly jazykově české, rádcové a úředníci Jana Lucemburského byli také vybíráni z českých řad, nejvýrazněji pak českou stranu podpořil Dekret kutnohorský roku 1409.

Zásadním přelomem je zřízení pražského arcibiskupství roku 1344, a tedy ukončení církevní podřízenosti Mohuči, a zejména založení pražské univerzity roku 1348, nejstarší ve střední Evropě. Výuka a disputace na ní probíhaly v latině, ale přesto i jiné jazyky na našem území jako čeština, němčina a hebrejšтина pronikají do vědy. Pokud jde o češtinu, hrají v tomto procesu důležitou roli Klaretovy slovníky a spisy Tomáše ze Štítného.

Jako inspirační centrum působil Emauzský klášter: zásoboval některými lexikálními jednotkami Klareta, jazyk tam užívaný osvětlil některé lexémy v písni *Hospodine, pomiluj ny* autorovi traktátu o této písni, jímž byl pravděpodobně Jan z Holešova (jde

---

⁶ Kapitola je zpracována na základě příruček autorů Cuřín (1985), Komárek (2012), Večerka – Šlosar – Dvořák – Malčík (2009), Havránek (1980) a v některých částech doplňuje starší literaturu o nové poznatky.

např. o slova *spas, mir*), posílila se slovanská vzájemnost a v neposlední řadě je tu inspirační vliv hlaholské abecedy na diakritickou reformu pravopisu. Pochopitelně také čeština jako živý jazyk, v té době rozvinutější než církevní slovanština charvátské redakce, ovlivňovala literaturu Emauzského kláštera: staročeské texty se zapisovaly hlaholskou grafikou, byly pořizovány překlady do staré chorvatštiny, je doložen slovotvorný vliv staročeských modálně možnostních adjektiv na *-telný* (> charv. *-teljan*) a transmise těchto vlivů na slovanský Jih. Čeština působila vedle církevní slovanštiny, italštiny a latiny jako jeden ze zdrojů rozvíjející se staré chorvatštiny. Překlady ze staré češtiny zachované na Jihu zahrnují například *Lucidář*, část *Pasionálu*, *homilie na Matoušovo evangelium*, *Ráj dušě*, *Zrcadlo člověčieho spasenie* a několik děl Husových, mj. *Výklad desatera božieho prikázanie*; Emauzy se ostatně přiklonily k husitskému hnutí. Poslední stopy této tzv. třetí fáze hlaholismu končí asi okolo poloviny 15. století. V Emauzích se užívala i latinka.

V době vlády Karla IV. dosahuje rozmach spisovné češtiny 14. století vrcholu. Praha se za jeho panování stala hlavním městem Svaté říše římské národa německého a panovník cíleně podporoval růst vzdělanosti, historiografii, rozvoj architektury, malířství a dalších umění. Musel být také informován o velkolepém překladatelském počínu, jehož výsledkem byl třetí nebo čtvrtý (po italštině a francouzštině, případně i němčině – v tomto případě ještě bádání není uzavřeno) překlad celé bible do národního evropského jazyka v 50. l. 14. století. Podařilo se mu také dosáhnout poměrně bezproblémového soužití česky a německy mluvícího obyvatelstva a také zabezpečit postavení židovské menšiny, avšak za Václava IV. roku 1389 došlo v Praze k pogromu, jenž kromě mnohých ztrát na životech také v podstatě zničil židovské písemnictví pražské obce.

Sociální a náboženské pnutí vyvrcholilo na konci 14. a na začátku 15. století a vyústilo v husitskou revoluci, která měla dalekosáhlé následky pro české země. Především byly české země v Evropě vnímány jako kacírská, nebezpečná oblast (organizují se proti ní křížové výpravy) a v tomto období došlo k nenávratným škodám, když byly vypáleny mnohé klášterní knihovny. Izolace českých zemí potvrzuje rčení *inter arma silent musae*: kulturní proudy se k nám dostávají, zejména v případě Čech, se zpožděním nebo v utlumené podobě, následky se projevují ještě v 16. století. Na Moravě byl však vývoj poněkud jiný. Pokud jde o jazykovou situaci, znamená husitství vysoký stupeň

tzv. demokratizace češtiny, tj. její pronikání do různých komunikačních sfér a žánrů, nejtypičtěji v podobě hromadných kázání, písní, manifestů, agitačních spisů apod., ale také do některých vědeckých spisů Husových. Toto období znamená počestění velké části českých měst s německou převahou (Litoměřice, Kutná Hora aj.) a preferenci češtiny jako jazyka administrativy. Kutnohorský dekret, vydaný roku 1409, způsobil odchod německých mistrů, kteří v tomtéž roce založili lipskou univerzitu. Nepřetržitou kontinuitu se starším obdobím zajišťovala beletristická tvorba psaná tradičním jazykem a opisy starších děl.

Dialektismy se až na výjimky do jazyka literatury nedostávají; základem spisovné češtiny byl v předchozím období a zůstává i nadále jazyk pražského centra. Pokud se dialektismy objevují, jedná se nejvíce o změny hláskoslovné.

4.2 Počátky české epiky

Počátky české literární tvorby jsou těsně spjaty s veršovou formou, což souvisí s tradováním pomocí ústního přednesu. Tyto skladby se často vyznačují typicky osmislabičným veršem a využitím eufonie jako slovesného prostředku, jenž vynikal při recitaci.

Sdruženým rýmem a osmislabičným veršem se vyznačuje okruh vyspělých nejstarších českých legend z počátku 14. století, které se nezachovaly v úplnosti. Patří mezi ně např. legenda o Jidášovi, legenda o Pilátovi, o apoštolích, o Panně Marii, o papeži Silvestrovi, o Panně Marii. Ve 30. letech 14. století vzniká další skupina legend, např. legenda o Adamovi a Evě, o Ježíšově dětství, o sv. Jiří, o deseti tisících rytířů.

Základními díly rané české světské epiky jsou však dvě monumentální díla z počátku 14. století z prostředí šlechtického: *Alexandreida* a *Kronika* tak řečeného Dalimila.

Alexandreida, česká verze latinské skladby Gualtera Castellionského, ukazuje na elegantním výběru lexikálních prostředků, různosti rýmů a využívání synonymie vyspělost českého jazyka té doby. Českého textu této skladby se zachovala asi pouze třetina původního rozsahu. V dochovaných částech se objevují nové přejímky v lexikálním poli rytířství, např. z němčiny *helm*, *oř*, *šturm*, z italštiny přes němčinu *kropieř*, z latiny *firmament*. Využívá se synonymie domácích řad, např. *bojovati* –

vojevati – bráti boj, záhuba – pohuba – porušení – převratak. Skladba vykazuje vyspělou syntaktickou kompozici s několikasupňovou závislostí.

Kronika tak řečeného Dalimila je stylově odlišná. Má bezrozměrný, většinou však osmislabičný verš s gramatickými rýmy, je syntakticky a lexikálně prostá. Přesto se i tato skladba vyznačuje přirozeným, nešroubovaným stylem, autor s úspěchem nachází výrazivo, důrazně zaznívá národně-agitační akcent. Kromě české verze vznikl i německý překlad, kde je protiněmecká tendence uhlazena, kritické výtky se soustřeďují na cizí Němce, nikoli v českých zemích usedlé, a latinská verze. Poměrně nedávno nalezený pařížský zlomek, jediný doklad latinského překladu, byl s největší pravděpodobností pořízen pro mladého královice, pozdějšího Karla IV., za jeho italského pobytu. Zlomek koupila Národní knihovna v Praze. Podobný styl jako *Kronika tak řečeného Dalimila* má také *legenda o sv. Prokopu*: vyznačuje se blízkostí mluvenému jazyku ve slovní zásobě, hranice veršů se shodují s hranicemi syntaktických celků, podobné je také protiněmecké vyhocení.

4.3 Diferenciace stylů ve 14. století

Zejména ve 2. polovině 14. století dochází k velké žánrové a stylové rozrůzněnosti staročeských skladeb. Stylová diferenciace se odehrává na vyšších rovinách (lexikum, syntax), zatímco nižší roviny (hláskosloví, tvarosloví) vycházejí v podstatě jednotně z češtiny pražského centra, přičemž samozřejmě odrážejí systémové změny, jimiž čeština v té době prochází.

Jeden žánrový typ tvoří satirické skladby vyznačující se blízkostí mluvenému jazyku, kam patří satiry *Hradeckého rukopisu*, satiry tzv. Smilovy školy a nejzdařilejším zástupcem je dramatická skladba *Mastičkář*, asi ze 40. let 14. století. Je to pozoruhodná parodie na velikonoční drama, v níž je užito hojných vulgarismů, výrazů mluveného jazyka, germanismů, vyskytují se i latinismy a dokonce parodické zkomolení hebrejštiny. *Mastičkář* bývá hodnocen různě, jako vrcholné dílo české literatury 14. století (R. Jakobson), k méně uználemu hodnocení dospěl V. Černý.

Bohatě rozvinutým žánrem byly legendy. Do češtiny byla přeložena latinská *Legenda aurea*, český překlad se nazývá *Pasionál*. Nešlo však o pouhý překlad, ale v souladu se středověkým pojetím překladu nebiblických textů spíše jako adaptace byla česká verze

upravována a byla doplněna také o překlad legendy o sv. Václavovi od Karla IV. Na kritické vydání Pasionálu paleobohemistika ještě stále čeká.

K mystickému charakteru mají blízko skladby jako *Život svaté Kateřiny* (okolo poloviny 14. století, LegKat) a *Tkadleček* (ze začátku 15. století, Tkadl). Rafinovaně užitě stylistické prostředky lexikální paradigmaticky jako trojčlenný synonymní paralelismus (*Křič a volaj a úpěj* – Tkadl), antonymní páry (LegKat), propojení lyriky a epiky (LegKat), syntaktická složitost (Tkadl, LegKat) a prvky mystiky vytvářejí díla vysoké umělecké hodnoty. Autor kateřinské legendy si oblíbil jako jeden z prostředků aktualizace básnického jazyka slovotvorné dublety na *-ost // -stvie*, např. *šlechtnost* – *šlechetenstvie*, jichž využíval asi ke stylistické disimilaci. Syntaktická složitost se odráží v počtu veršů, které připadají na jedno souvětí (průměrně 4–5, někdy dokonce i 19). Legenda o svaté Kateřině také jako jedna z mála staročeských památek obsahuje značné množství dialektismů, které ji hláskoslovně – soudě podle dostupných informací na základě dnešního stavu nářečí – lokalizují do středomoravské nářeční oblasti na Zábřežsko až Litovelsko.

Na pronikání češtiny do odborného stylu má zásluhu jednak mistr Bartoloměj z Chlumce (Claretus de Solencia) tvořením nových slov ve svých lexikografických dílech – o nich pojednává kapitola 16 –, jednak vlastní zakladatel českého odborného stylu Tomáš Štítný ze Štítného, laik a vzdělaný nižší šlechtic, jenž v poslední čtvrtině 14. století užíval češtiny i pro nábožensky naukovou a filozofickou prózu, tj. intelektualizací svého projevu se vzdaloval charakteru mluveného jazyka. Nevyhnul se přitom pochopitelně jistým obtížím při překladu latinských slov, pro něž čeština dosud neměla adekvátní ekvivalent, musel místy i neologizovat (např. *držimý* ‚stálý‘, *probyšúcny* ‚prospěšný‘). Jeho zdařilý prozaický projev se nevzdává ani estetických ambicí, mj. dodržováním rytmických klauzulí, tj. po vzoru latiny užitých vzorců rytmického průběhu výpovědi.

Pokud jde o oblast právnické literatury, pochází nejstarší svědectví o užití češtiny v této sféře z *Knihy rožmberské*. Rukopis je dochován sice až ze 14. století, ale zápisy svědčí o starší tradici, sahající někam do 2. poloviny 13. století. Syntax zápisů je velmi jednoduchá, většinou se jedná o jednoduché věty, je zde starobylá právnická terminologie. V průběhu 14. století se propracovává i právnická čeština, např.

v *Právech zemských českých* Ondřeje z Dubé či v *Řádu práva zemského*, navazuje přitom zčásti na ustálenou starobylou terminologii (*hlava* ‚vražda‘, *plen* ‚krádež‘), ale přibývají nové termíny, částečně synonymní, např. k termínu *hlava mord, vražda*, k termínu *plen pych, hrdost*. Toto bohatství pak může být využito pro jemné odstíny právního jazyka. Právní terminologie byla obohacována mj. přejímkami z latiny, např. *rejistra, majestát, interdikt*, a z němčiny, např. *glejt, mord, ubrman*.

4.4 Mistr Jan Hus

Reformátor Jan Hus přispěl ve své době nejvýraznějším způsobem k rozvoji češtiny i jejího grafického záznamu. Pocházel z jižních Čech, a proto byl hláskoslovně konzervativnější ve srovnání se stavem hláskosloví pražského centra, z něhož se obvykle hláskové změny staré češtiny kruhovitě šířily. Hláskoslovné inovace právě probíhající v pražské mluvené češtině (splývání dvojího *l* v jedno, splývání fonémů */i/* a */y/* v jeden *i*-ový foném) ostře kritizuje a žádá dodržování jejich rozdílů v mluvené češtině i v grafice. Nepřijímá ani další hláskové změny jako počátky diftongizace *ó > uo, ú > ou, ý > ej*, monoftongizace *ie > í*.

Tvaroslovná rovina je u Husa daleko progresivnější a má blízko k mluvené češtině své doby. Neužívá už jednoduchých minulých časů – vlivem tradice se u něj vyskytují už pouze v biblickém stylu, upřednostňuje tvary 4. a 5. přítomné třídy s přejatou atematickou koncovkou *-m* (*volám* místo staršího *volaji < volaju*), ustupují u něj jmenné tvary přídavných jmen.

Pokud jde o syntax, byla ovlivněna ideálem dokonalosti latinské syntaxe, takže v českých spisech Husových je možné najít místa s rytmickými klauzulemi, vnitřní rýmy v prozaickém textu, se složitou a symetrickou souvětňnou strukturou. Časté jsou vsuvky, které při přednesu oživovaly výklad a byly zřejmě vokálně odlišeny.

Husovy české spisy se vyznačují řadou rétorických a stylových prostředků, které slouží agitační funkci nebo funkci kontaktní. Jedná se o přímé oslovení posluchačů, užívání českých úsloví, využívání synonymních a antonymních párů, hromadění synonym do řetězců apod. Jedná se o prostředky, z nichž mnohé budou použity i později v poznámkovém aparátu Kralické bible šestidílné.

Husovy české spisy obsahují některé Husovy neologismy. Je příznačné, že Hus poměrně dobře, na rozdíl od častých kompozit u Klareta, vystihl nutnost užívání derivace jako základního slovotvorného postupu češtiny, a proto tvoří ústrojně nové odvozeniny sufixem *-ník* (*chlubník*), *-č* (*domnievač*), přejímá z lidového úzu (*fúkati*, *plahočiti sě*; s expresivní funkcí i složeniny jako *hnojikyd*, *kydochlév*), derivuje slovesa od substantiv (*biskupiti*, *papežiti*) i adjektiv (*nahý* > *nažiti*, *hluchý* > *hluchnutí*), při derivaci užívá i běžného možnostního sufixu *-dlný* (*čitedlný*). V menší míře se u něj objevují nová kompozita (*křivověrec*, *smilnomluvec*). Pro odborný styl vytváří Hus nové termíny, např. *spoluhlas* ‚souhláska‘, *sřek* ‚slabika‘, přičemž často uvádí kvůli srozumitelnosti i latinský termín.

Husův přínos pro grafický záznam češtiny spočívá v jeho návrhu diakritické reformy pravopisu. Není sice zcela jisté, že Hus je skutečně autorem anonymního latinsky psaného traktátu *De orthographia bohemica* (kolem 1411), vůbec prvního teoretického spisu na našem území věnovaného výhradně jazyku a jeho grafickému záznamu, ale je to značně pravděpodobné. Jedná se však nepochybně o dílo jazykově vysoce nadaného učenice, o čemž svědčí odvolávání se na latinu, církevní slovanštinu, hebrejštinu, němčinu, maďarštinu i znalost českých nářečních podob. Teoretická propracovanost spisu se odráží v popisu syntagmatické kombinatoriky českých hlásek a samozřejmě ve fonologicky promyšleném značení odlišnosti hlásek pomocí tečky (*punctus rotundus*) a čárky (*gracilis virgula*). V návrhu je ponechána jediná spřežka (*ch*), obvyklá i ve středověké latině. Tečkou jsou označovány vždy měkké souhlásky, jedinou výjimku představuje tečka u tvrdého *l*, což souvisí s výstředním postavením páru */l/ – /l̥/* ve fonologickém systému češtiny. Pro Husovo autorství svědčí brzké doklady uplatnění této reformy v jeho spisech a širěji ve spisech husovského okruhu (např. v Bibli boskovické) a také staročeská lexikální dubleta slovesa *čakati/čekati*: v traktátu je užito *čakati*, což je varianta důsledně se vyskytující v českých Husových spisech. O tom, že autor traktátu byl nadaným intelektuálem, svědčí jeho kontakty s pražskými Židy, což se odráží na aškenázském zápisu výslovnosti litery *chet* v podobě *ches*, a mnichy Emauzského kláštera, o čemž svědčí zápis jejich chorvatské nářeční, tzv. ikavské výslovnosti u názvu jedné hlaholské litery (*chir*). Tečka rozlišující dvě hebrejská písmena *ś – š*, citovaná v traktátu, byla pro Husa nepochybně inspirací pro užití tečky jako rozlišovacího znaménka u liter latinky. Emauzská hlaholice sehrála svou roli zřejmě v efektivitě zápisu, tj. přímějšší korespondenci foném – grafém. Pro snadnější

zapamatování sestavil autor akrostichickou báseň. Princip diakritického pravopisu se neprosadil nijak přímočaře; nadále koexistoval se spřežkovým systémem a v písarském úzu následujících století se prosazoval jen velmi pozvolna (srov. kapitolu 12). Prvky diakritického pravopisu ovšem pronikly k řadě jiných národů, např. částečně do polštiny, lotyštiny nebo slovinštiny.

4.5 Rozšiřující literatura

HAVRÁNEK, Bohuslav (1966): Český jazyk Husův. *Slovo a slovesnost*, roč. 27, s. 1–16. Podrobné pojednání, zejména pro sečtější zájemce.

HAVRÁNEK, Bohuslav (1939): Expanze spisovné češtiny od 14. do 16. století. In: Vilém Mathesius (ed.), *Co daly naše země Evropě a lidstvu. Díl 1. Od slovanských věrozvěstů k národnímu obrození*. Praha: Evropský literární klub, s. 53–59.

Přehledné základní poučení o expanzivní síle češtiny, zejména o jejím vlivu na starou polštinu.

HAVRÁNEK, Bohuslav (1980): *Vývoj spisovného jazyka českého*. Praha: SPN. Základní poučení.

PLESKALOVÁ, Jana (2007): Nabodenička v české lingvistické terminologii. *Slavica slovaca*, roč. 42, č. 2, s. 157–151.

Osvětlení jedné záhady, totiž odkud se vzalo spojení termínu nabodeničko s Janem Husem, když traktát je psán latinsky.

ŠLOSAR, Dušan – VEČERKA, Radoslav – DVOŘÁK, Jan – MALČÍK, Petr (2009): *Spisovný jazyk v dějinách české společnosti*. 3. vyd. Brno: Host.

Základní poučení.

5. Humanistická čeština

5.1 Vymezení

Nazýváme-li češtinu období ohraničeného z pracovních důvodů roky 1500 a 1620 *humanistickou*, činíme tak s jistými rozpaky. Ty mají povahu především terminologickou (5.1.1) a historicko-chronologickou (5.1.2). Už při jejich vyjasňování se objevují také problémy metodologické, týkající se zkoumání příslušné starší fáze jazyka (5.1.3).

5.1.1 Terminologie periodizace

Tradiční mezník staročeského období, rok 1500, i počátek období novočeského současně s prvními signály národního obrození, tedy přibližně rok 1780, bývají obecně přijímány.⁷ Fáze ležící mezi nimi bývá označována jako *střední čeština*, nebo poněkud archaicky a toporně *čeština doby střední* (náležité adjektivum by tedy mělo znít *středněčeský*). Střední češtinu dělíme na dvě fáze, jež jsou konvenčně odděleny přibližně rokem 1620. Češtinu druhého období nazýváme *barokní* (o ní pojednává následující, 6. kapitola) a analogicky k tomu volíme pro první období název pocházející z jiných oborů lidské činnosti, než je písemnictví, a to *humanistická čeština*. Adjektivum *humanistická* zde nevyjadřuje výhradní sepětí s humanismem jako kulturním hnutím, resp. nemá za úkol implikovat, že texty spjaté s tímto hnutím v dobové produkci převládaly. Rovněž z něj nevyplývá stylové, popř. jiné jazykové hodnocení památek dobového jazyka. Je zde užíváno pouze jako popisné označení.

Již obsazené termíny, označující, byť v jiných oborech, různé skutečnosti, s sebou samozřejmě nesou riziko.⁸ Pokusme se v konfrontaci s jinými možnými pojmenováními ukázat, že užíváme termín s nejmenším množstvím nežádoucích rysů, nadto obvyklý (Porák 1979/1983, Cuřín 1985: 38, Pleskalová a Šlosar in Karlík a kol., 2002: 78 aj.).⁹ Přijímáme přitom, že vymezení čistě chronologické, tj. např. *čeština let*

---

⁷ I když se lze často setkat s neterminologickým užíváním spojení *stará čeština* pro češtinu jinou než *novou*, tj. zpravidla současnou, dnešní.

⁸ Analogické problémy způsobuje užívání termínů vlastních dnešní jazykovědě a užívaných pro popis dnešního stavu jazyka, když je přenášíme do minulosti. Na nenáležitost pojmů jako *spisovný jazyk*, *normotvorné* či dokonce *kodifikační* snažení prvních autorů českých gramatik upozorňuje O. Koupil (2007).

⁹ Rozvádíme a komentujeme zde diskusi u Zikánové (2009: 11–12) a dospíváme k jinému rozhodnutí než citovaná autorka.

1500–1620, nepostačuje, a nadto takové označení implikuje neodůvodněně ostré hranice daného období, protože uvádění přesných letopočtů je pochopitelně pomocný konstrukt a neodpovídá plynulosti jazykového vývoje. Jako nevhodný se nám zdá široký termín *starší čeština*, protože bývá obvykle užíván souhrnně pro obě hlavní fáze češtiny předcházející češtinu novou. Kdybychom chtěli precizovat poněkud toporné označení *čeština doby střední* (popř. *střední doby*) přívlastkem, připadá v úvahu pojmenování *raná čeština střední doby*. Odhlédněme od jeho délky. Nemůžeme je přijmout, protože těžko připustit, že v době označované jako „raná“ dosáhla čeština nadlouho největšího rozkvětu. (Naproti tomu předpoklad, že v době následující, nejspíš „pozdní“, došlo k jejímu úpadku, už jistě nepřijatelný není. Mezi „ranou“ a „pozdní“ češtinou by však chyběl logický prostřední článek.) Pokud bychom tedy neuvažovali o jemnějším rozčlenění daného období a např. o označení veleslavínské epochy jako „vrcholné češtiny střední doby“, nejeví se nám tento pojem užitečný. Konečně jako ne zrovna přínosné se nám jeví rozšíření názvu *humanistická čeština* o další „nejazykové“ adjektivum vážící se k dobové kulturní situaci – např. B. Havránek nazývá tuto fázi *obdobím humanistickým a českobratrským* (1979: 53) –, protože bychom místo jednoho aspektu dané doby vyzdvihli dva, ale další by stále zůstávaly v pozadí.

5.1.2 Vymezení epochy

Chceme-li se při vymezení časového období, do něhož pokládáme humanistickou češtinu, opřít o vnější – nejazykové: politické, společenské apod. – události, hledají se nám výrazné předěly lépe na konci daného období než na jeho počátku: nabízejícím se symbolickým koncem humanistické epochy je porážka stavovského protihabsburského odboje v bitvě na Bílé hoře roku 1620, na niž navazují represe proti proticísařským povstalcům, odchod mnoha lidí, především z řad inteligence, do exilu, usazení nečeské šlechty v Čechách a vůbec tragické události třicetileté války.

Kde humanistická čeština začíná, stanovujeme naproti tomu celkem arbitrárně. Projděme návrhy na začátek humanistické češtiny, související argumenty a potenciální potíže: Pro periodizaci českého jazyka patrně nemají velký význam data obecně (a přitom pomocně) přijímaná jako konec středověku (objevení Ameriky roku 1492, popř. pád Cařihradu roku 1453). Jedním z vhodných předělů, vzatých z historických událostí,

by naopak mohl být nástup Habsburků na český trůn (1526); všimněme si, že tento rok je významným periodizačním mezníkem už v Jungmannově *Historie literatury české*.

I před tímto rokem však nacházíme v české literatuře projevy, které lze bezpečně přiřadit k humanismu, a bylo by je proto nemoudré z vymezované epochy vyřazovat. Uvedme ten nejdůležitější: už na přelomu 15. a 16. století přece pracuje Řehoř Hrubý z Jelení na překladech exkluzivních děl Ciceronových, Petrarkových nebo Erasmových. Také knihtisk, spjatý s humanismem (srov. dále), působí na českém území už celou poslední čtvrtinu 15. století.

Potenciálním protiargumentem k tomu by pak bylo tvrzení, že i po roce 1500 u nás vznikají díla bytostně středověká. Jejich příklady by mohly být milostné básně Hynka z Poděbrad, respektující pozdně středověkou *minnerede*, *Frantovy práva* z roku 1518, vycházející sice z tradice humanistické satiry, avšak odrážející zažitě, cechovní uspořádání společnosti, Hájkova *Kronika česká*¹⁰ nebo tzv. *Vokabulář Lactifer* z roku 1511, první český tištěný slovník, jež je považován za shrnutí a vyvrcholení středověkého slovníkářství v našich zemích (srov. kapitulu 16 Vývoj české lexikografie). Tuto výtku by však bylo snadné odbýt obecným poukazem na přetrvávání (kontinuitu) existujících směrů a žánrů, a tedy neostrost každého předělu epoch.

Závažnější výtka proti zamýšlené periodizaci spočívá v tom, že nástup humanismu v Čechách lze datovat mnohem dřív než do posledních desetiletí 15. století, jak je běžné např. v literární historii (srov. Zikánová, 2009: 12, zejm. pozn. 7). Za projevy humanismu se někdy pokládá produkce kolem dvora Karla IV. (srov. vliv Francesca Petrarky na císaře, roli biskupa Jana ze Středy), případně některá literární díla ze začátku 15. století (*Tkadleček*; německy psaný *Oráč z Čech* Jana ze Žatce¹¹). V obou případech jsme před husitskou revolucí – snad ani není třeba připomínat, že se badatelé shodují na tom, že právě husitské hnutí působení humanismu v Čechách přerušilo, resp. oddálilo. (Někteří badatelé – Eduard Petrů, Taťána Vykypělová – pak zdůrazňují odlišnost moravské kulturní situace, kde mohla díky olomouckému biskupskému dvoru pokračovat starší protohumanistická tradice.) Nepopíráme, že se u výše jmenovaných historických osobností a v uvedených dílech objevovaly tendence

---

¹⁰ Srov. dějiny starší české literatury zpracované Janem Lehárem (1998: 108).

¹¹ Za humanistické dílo označuje *Oráče z Čech* explicitně např. např. R. Bentzinger (1999).

přítomné i v humanismu, ať už by šlo o vidění světa překračující středověké perspektivy, nebo o zájem o antický svět, pokračující pak u humanistů v zájmu o antické i jiné staré jazyky. Označit literární produkci, a tím spíš češtinu jejich doby jako humanistickou však nemůžeme.

K humanismu shrňme velice známá fakta.¹² Představiteli jeho latinské větve v Čechách a na Moravě byli Jan mladší z Rabštejna, Bohuslav Hasištejnský z Lobkovic, Jan Dubravius aj. V opozici k humanismu latinskému vystoupil Viktorin Kornel ze Všehrd v předmluvě k překladu *Knih o napravení padlého sv. Jana Zlatoústého*, datované do roku 1495. K českému humanismu patřili např. Řehoř Hrubý z Jelení, Václav Písecký, Mikuláš Konáč z Hodiškova, Tadeáš Hájek z Hájku nebo Martin Kuthen. V prostředí jednoty bratrské recipují humanistické myšlenky už před Blahoslavem a Komenským mj. Jan Černý nebo Oldřich Velenský z Mnichova. Vyvrcholením českého humanismu pak je působení skupiny kolem univerzitního mistra, tiskaře, nakladatele a historika Daniela Adama z Veleslavína († 1599).

Na tomto místě je třeba v kontrastu s předchozím odstavcem ještě jednou připomenout, co jsme řekli výše – že *humanistickou češtinu* nemyslíme jazyk elitní literatury, např. pouze autorů disponujících humanistickým vzděláním vysoké úrovně, ale chápeme ji jako souhrnný název pro češtinu té doby (k tomu viz např. Zikánová, 2009: 12), pro nás dostupnou ve veškeré zachované písemné produkci.

Po zvážení těchto argumentů a také nikoliv bez ohledu na tradici, reprezentovanou v našem oboru obecně přijímanou periodizací češtiny a akademickým *Staročeským slovníkem*, klademe počátek střední češtiny na přelom 15. a 16. století. Uvidíme také, že pro náš výklad vyhovuje koncept „dlouhého 16. století“ – předbělohorské vzepětí češtiny do výkladu o humanistické češtině ještě zahrneme, ale na ně navazující snažení exulantů, především Komenského, už necháme do další, barokní kapitoly.

5.1.3 Zdroje poznatků a metodologické problémy

Jak získáváme poznatky o dobovém stavu jazyka? Zaprvé je nutno zmínit obecné problémy diachronní bohemistiky, odkázané do jisté míry na rekonstrukci, tedy na

---

¹² Zdejší výběrový výčet jmen nemůže nahradit hlubší literárněhistorické poučení o vývojových souvislostech, proto důrazně odkazujeme ke studiu další literatury.

problémy spočívající především v možnosti využití výlučně památek psaného jazyka, a to památek z hlediska zachycení jazykového stavu fragmentárních.

Hodně znalostí o jazyce dané epochy získáváme z gramatik, popř. i slovníků, které by však neměly být brány jako zdroje základní. Gramatiky a v menší míře slovníky spíše informují o zkušenostech a názorech svého autora (svých autorů) než o skutečném stavu jazyka. Informace o stavu jazyka z nich získané by tak nejspíše mohly být využívány jako hypotézy, které je třeba ověřit na primárních textech.¹³

Primární texty z humanistické epochy jsou k dispozici v knižních i elektronických¹⁴ edicích jednotlivých památek, ale také v antologiích, z nichž uveďme dávné výbory Jirečkovy (1. vyd. 1858), Erbenovy (1868) a Grimovy (1. vyd. 1885)¹⁵ – všechny tyto antologie byly koncipovány jako čítanky pro tehdejší gymnazisty.¹⁶

U uvedených zdrojů je však nutné kriticky prověřovat jejich spolehlivost a autentičnost textů, protože zvláště v edicích pocházejících z 19. století jsou texty jazykově upravovány a sjednocovány. Dobová volnější ediční praxe a jiné účely edic než jazykový výzkum umožňují vynechávat „nepodstatné“ části textu, ale také velí bez vyznačení nahrazovat běžné dobové germanismy, méně často i jiné přejímky, slovy českého původu, překládat celé latinské věty nebo nahrazovat nekongruentní přechodníky kongruentními. Že takový přístup zajišťuje neautentičnost textu i mimo zmíněné jevy,

---

¹³ Tím nepopírám, že se už v dané době promítaly názory autorů jazykových příruček do praxe: např. někteří překladatelé bible se na gramatiky odvolávali, jak je zmíněno v kapitole 17 Dějiny českého biblického překladu.

¹⁴ Z elektronických zdrojů dostupných na internetu uveďme např. populární web <<http://texty.citanka.cz/>> a ediční modul VW, viz <<http://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/edicni>>, obsahující elektronické edice. Plné středněčeské texty jsou také obsaženy v diachronním jazykovém korpusu ČNK Diakorpu, viz <<http://www.korpus.cz/diakorp.php>>.

¹⁵ JIREČEK, Josef (ed., 1858; další vydání pod změněným názvem 1869, 1875, 1876, 1881): Anthologie z literatury české doby střední. Praha: Fridrich Tempský. Dostupné on-line na <<http://kramerius.nkp.cz/kramerius/MShowMonograph.do?id=20141>> (1. vyd.), <<http://kramerius.nkp.cz/kramerius/MShowUnit.do?id=3163>> (5. vyd.). – ERBEN, Karel Jaromír (ed., 1868): Výbor z literatury české. Díl druhý. Od počátku XV až do konce XVI století. Praha: František Řivnáč. Dostupné on-line na <<http://kramerius.nkp.cz/kramerius/MShowUnit.do?id=5353>>. – GRIM, Josef (ed., 1885, další vyd. 1893, 1899, 1905, 1908): Výbor z literatury české. Díl druhý. Doba střední. Praha: Bursík a Kohout. 2. vyd. dostupné on-line na <<http://kramerius.nkp.cz/kramerius/MShowUnit.do?id=2262>>.

¹⁶ Akademický Výbor z české literatury, vycházející v polovině 20. století, se bohužel nedočkal středněčeských svazků. Několik středněčeských památek je zastoupeno v elektronickém Výboru ze starší české literatury, srov. <<http://eknihy.academia.cz/vybor-ze-starsi-ceske-literatury.html>>.

např. ve shodě se substantivem jiného rodu, než mělo původní, je dobře vidět např. v Erbenově edici Harantova cestopisu (viz dále).¹⁷

Ani novodobá ediční praxe však není neproblematická. V humanistických textech bývá zvykem zachovávat rozdílné (starší a mladší) hláskové¹⁸ podoby, např. *ú – ou, aj – ej*, vyskytující se v dobových zápisech bez zřejmé pravidelné distribuce. Zůstává doposud nevyřešenou otázkou, zda (popř. nakolik) tyto podoby skutečně koexistovaly i v mluveném jazyce, podobně jako dnes užívají mluvčí z větší části českého jazykového území v běžném hovoru *í* i *ej* (*dobry – dobrej člověk*) apod. vedle sebe. Jako argumenty pro opačný názor, tedy že starší podoby byly zaznamenávány pouze v písmu, se uvádějí jednak písarské konvence, tzn. zachovávání archaického pravopisu, jednak omezené technické možnosti tiskařů, kterým mohly chybět potřebné litery, případně ještě tiskařské napodobování grafické úpravy rukopisů – úprava rukopisů totiž byla, aspoň zpočátku, pro tisky vzorem, a tak tiskaři záměrně užívali archaičtější pravopis a pozdrželi tím vlastně prosazení pravopisu diakritického (o tom podrobněji píše Karel Kučera (1998: 178–199)). V této souvislosti se někdy kritizuje aplikace „staročeského“ edičního přístupu na humanistické texty, úzkostlivě zachovávající grafické podoby a vycházející z Daňhelkových *Směrnic* (1985).

Uvedený přehled metodologických i jiných potíží mj. upozorňuje na nebezpečí přílišných generalizací a doporučuje kriticky prověřovat níže uvedené poznatky o dobovém jazyce, poznatky nespolehlivé, protože vystavěné mj. na zdrojích generalizujících z jednotlivin patrně náhodně nalezených a sestavených.¹⁹

5.2 Situace

Příručky k dějinám češtiny hodnotí humanistickou češtinu vysoce; to zvláště vynikne v porovnání s následujícím obdobím, barokní češtinou, hodnocenou jako úpadková. Při tomto hodnocení se projevují i některé pohledy dobově podmíněné nebo řekněme

---

¹⁷ Existují články, které se danou problematikou zabývají podrobněji: Bromová (2011) z tohoto hlediska hodnotí edice staročeských administrativních textů, Malura (2009) ediční praxi vydavatele humanistických – „humanistických“ v našem pojetí, v Malurově „předbělohorských“ – literárních památek Čeňka Zírta. V několika člancích, dostupných v souboru *Sondy*, se k problematice vyjádřil Kolár (2007).

¹⁸ I když – i v této době opravdu hláskové? Ne jen pravopisné?

¹⁹ Při práci na následujících kapitolách byly použity především tyto příručky a texty: Šlosar – Večerka – Dvořák – Malčík (2009); Cuřín (1985); Vintr (2001: 159–166), Vykypělová (2013).

ahistorické, např. (i latentní) zdrženlivost vůči dobovým přejímkám a internacionalizaci lexika.

5.2.1 Zájem o jazyk

Jedním z projevů humanistického myšlení byl zájem o jazyky, a tedy i o češtinu. V souvislosti s reformací vznikají různé biblické překlady, dochází k nárůstu znalostí Bible a vzdělanosti vůbec – vzdělanosti silně vázané na tištěné a psané slovo. Tiskem vycházejí překladové slovníky a vznikají první gramatografická díla (viz kapitoly 15 a 16). Za předchůdkyně slovníků a gramatik můžeme považovat první konverzační příručky, v nichž byly shromážděny užitečné obraty české a německé nebo latinské (i jim se věnujeme v kapitole 16).

Důkazem zájmu o jazyk a váhy kladené na výběr jazykových prostředků byla polemika, vedená různými překladateli bible, o jazyku českého biblického překladu, která se rozvinula v diskusi o podobě prestižní varianty češtiny. Ve 4. redakci staročeského biblického překladu proběhla jazyková modernizace, především byla odstraněna imperfekta. Proti tomu se ve druhém desetiletí ohradila jednota bratrská. S ní zase nesouhlasili utrakvističtí autoři *Náměšťské mluvnice*. Opuštění imperfekta reflektuje i bratrská gramatika Blahoslavova. V tuto chvíli postačuje takto naznačit postup polemiky (zmiňujeme se o ní níže v kapitole 5.3.3 a také v kapitole 15 a 17); chceme upozornit na to, že odlišný postoj k některým jazykovým prostředkům je jedním z argumentů při hledání odlišností mezi varietami (pokud je za variety uznáme) užívanými v 16. století příslušníky jednotlivých církví, tedy při popisu tzv. konfesionalizace češtiny, který provedla T. Vykypělová (2013). (Konfesní varianty jsou běžné v jiných jazycích poreformační Evropy, např. ve starších fázích slovenštiny, lužické srbštiny apod.)

5.2.2 Knihtisk

Důležitou roli při ustalování češtiny, především české grafiky, v průběhu 16. století sehrál knihtisk. Ve vývoji kulturního jazyka je knihtisk možné hodnotit jako jednotící a stabilizační činitel. Ustálení normy a působení takto ustálených vzorů pak vede ke zpomalení jazykového vývoje. K tomu dva příklady: nepokračuje (aspoň předchozím tempem) nářeční diferenciací jazyka; např. v oblasti hláskosloví jsou v dnešní češtině do značné míry aktuální tytéž změny, přesněji řečeno koexistují stejné dublety, jako v

humanistické češtině, jazyk se – jistě však i z jiných důvodů, srov. zásah obrozenců – „definitivně nerozhodl“ pro jednu či druhou podobu.

Již v 15. století se česky tisklo v Plzni, Praze, Vimperku a Kutné Hoře. Významnými středisky českého knihtisku v námi sledovaném období byly v Čechách Praha (Mikuláš Konáč z Hodiškova, Pavel Severýn z Kapí Hory, Jiří Melantrich, Daniel Adam z Veleslavína aj.), Plzeň (Mikuláš Bakalář), Mladá Boleslav, Litomyšl (Pavel Olivetský), na Moravě pak především Olomouc (Jan Olivetský), Prostějov (Jan Günther) a Ivančice a Kralice, kde sídlily tajné bratrské tiskárny. České knihy se tiskly také v zahraničí, např. v Benátkách (*Benátská bible*) nebo v Norimberku (*Kozmografie*).

Úzus tiskařů nebyl jednotný a vliv tiskaře na výslednou jazykovou podobu tisku je nesporný (především u jevů na pomezí pravopisu a jazyka), proto je třeba při jazykových zkoumáních vyhodnocovat informace o provenienci tištěných textů, podobě tiskařských dílen a způsobu práce aj.

5.2.3 Čeština v kontaktech a konfliktech s jinými jazyky

Je zřejmé, že 16. století bylo obdobím rozkvětu českého jazyka, projevujícím se v nárůstu jeho funkcí i v kvalitativním a kvantitativním nárůstu jazykově české literární produkce. Tento rozkvět, kontrastující s ústupem češtiny ve dvou následujících stoletích, komentuje P. Burke (2011). Popisuje časový náskok české tištěné produkce před analogickou produkcí v okolních jazycích. První česká kniha vyšla tiskem roku 1476,²⁰ tedy několik let před první knihou chorvatskou a půlstoletí před polskou, první česká tištěná gramatika vznikla 33 let před první polskou. Zásadní humanistická díla byla do češtiny přeložena jako do prvního slovanského jazyka. Čeština měla až do konce sledovaného období v království pevné postavení, byla jazykem administrativním, právním apod., i když ve druhé polovině 16. století opětovně vzrůstá význam němčiny, potlačené předtím v době husitských válek. (O kontaktech češtiny s latinou a němčinou srov. kapitolách 13 a 14.)

16. století také představovalo vrchol expanze češtiny do zahraničí. Dostupné příručky bohatě dokumentují vliv češtiny na polštinu. Ten se v dané době odráží např. v

---

²⁰ Burke uvádí rok 1468, to je však tradovaný omyl; vycházíme ze Šlosar – Večerka – Dvořák – Malčík (2011: 204), kteří datují *Kroniku trojanskou*, vytištěnou v Plzni, k roku 1476. Srov. také Boldan (2010).

přejímkách *brana, czyhać, hanba, serdeczny, sprawiedliwy, swoboda* aj., jež postrádají některé hláskové rysy pro polštinu typické. Polský pravopis byl ovlivněn tehdejším českým pravopisem (a zůstává takový dodnes), jenž užíval jak spřežky, tak diakritická znaménka. (Lexikální a později i grafické vlivy češtiny nacházíme i v tehdejší lužické srbštině a jihoslovanských jazycích.) V Horním Slezsku se čeština, resp. patrně její místní varieta, užívala jako administrativní jazyk, stejně jako na dnešním Slovensku. Doloženo je také užívání češtiny jako konverzačního jazyka v polských šlechtických kruzích. Polština v neposlední řadě zprostředkovala působení češtiny na východoslovanské jazyky.

Ve sledovaném období samozřejmě dochází k mohutnému ovlivnění češtiny cizími jazyky. Z příčin vzpomeňme jen kontakty s románským světem po nástupu Habsburků na český trůn nebo směsici národností na pražském dvoře Rudolfa II. Ovlivnění cizími jazyky je v humanistické češtině patrné v různých jazykových plánech. Patrné jsou lexikální přejímky s různou mírou adaptace – čeština se jim v té době nebránila – méně dokumentované jsou např. sémantické kalky. Dobře patrné, ale někdy jednostranně posuzované jsou vlivy tzv. evropského stylistického úzu založeného na klasickém vzdělání autorů, ať jde např. o humanistickou periodu nebo postavení slovesa na konci po vzoru latiny (k problematice hodnocení latinských vlivů na češtinu srov. Zikánová, 2009: 12n.). O těchto projevech jazykového kontaktu, mezi jehož důsledky může patřit i propracování stylové diferenciacce jazyka, pojednáme v navazujících kapitolách.

5.3 Vývoj jazyka

V této kapitole probereme vybrané vývojové tendence v jednotlivých plánech jazyka. Zaměříme se mj. na změny, které umožnily paralelní existenci rovnocenných jevů – T. Vykypělová (2013) v této souvislosti hovoří o „koexistenci variant“ –, jimž byla později přiznávána různá stylová platnost – citovaná badatelka mluví o jejich „pozdější sekundární funkcionalizaci“.

5.3.1 Pravopis²¹

V době, kdy vedle sebe existují rukopisné a tištěné texty a tyto dva druhy textů plní rozdílné funkce, můžeme generalizovat a mluvit o dvou typech pravopisu užívaných v

---

²¹ Pravopis českých humanistických textů, především tisků, je detailně prozkoumán a zdokumentován Porákem (1979/1983).

těchto textech: tzv. pravopisu *pro foro interno* v textech rukopisných²² a *pro foro externo* v textech tištěných. Je zřejmé, že tzv. tiskařský pravopis musel být jednodušší než pravopis rukopisů už s ohledem na technické možnosti tisku, ale také v souvislosti s ambicí tisků působit nadregionálně – ambicí danou ekonomicky.²³ Situaci však nelze chápat zjednodušeně jako pravopis rukopisů = libovolný, pravopis tisků = ustálený a sjednocený, protože rané tisky se snažily graficky napodobovat stávající médium, tj. rukopisy, mj. po stránce pravopisné.²⁴

Původně byl tiskařský pravopis značně nedůsledný, limitovaný technickými možnostmi – nedostupností některých potřebných literek. Šlo především o majuskule s diakritickými znaménky; *û* se v některých tiscích tiskne pomocí dostupného německého přehlasovaného *u*, u něhož je přehláska zprvu běžně značena malým *e* nad písmenem a až později se sahá k dnešnímu značení, apod.

V prvních desetiletích 16. století dochází k ustálení tiskařského pravopisu. Postupně se sjednocuje označování samohláskové délky tečkou nad písmenem – s výjimkou hlásky *í*, která se značí *ij* a později *j*. Předtím – ale i dlouho poté v reliktech – se dlouhá samohláska mohla tisknout jako zdvojená, např. *aa*. Také souhlásková měkkost se vedle spřežek obsahujících *z* nebo *ž* (*cz*, *cž*, *rz*, *rž*, jež však mohlo být v některých slovech nejednoznačné, srov. tvar *zawržen*) označuje diakritickým znaménkem (např. tečkou) nad písmenem – s výjimkou hlásky *š*, která se důsledně značí spřežkou *ff*. Měkkost se u některých souhlásek označovala následným *i*, jako je tomu dodnes v polštině, např. *Ziak* = *žák* atd., ale i tady se postupně přecházelo na diakritický pravopis.

Z principů uvedených v předchozím odstavci a některých dalších (psaní *y* po *c*, *z*, *s*; psaní *w* za *v*; psaní *g* – v menší míře *y* a *i* – za *j* a *ğ* za *g* aj.) se vyvinul tzv. bratrský pravopis. Prosadil se jazykovou autoritou bratrských tisků, především Bible kralické, a

---

²² O specifikách pravopisu rukopisných textů z 16. století píše např. Černá (2011). – Termíny *pro foro externo* a *pro foro interno* zavedl do bohemistiky, pokud je mi známo, M. Čejka.

²³ Objevují se dokonce názory, že tato existence dvou pravopisů vedla později k existenci novočeské diglosie zahrnující spisovný a obecný kód, srov. Stráňková – van Leeuwen-Turnovcová (2011: 103 a 2012: 174), taková tvrzení by však bylo nutné podložit hlubšími výzkumy.

²⁴ To podle K. Kučery zpomalilo prosazení diakritického principu a dočasně snížilo účinnost českého pravopisu, tzn. zvýšilo počet písmen potřebných k zachycení daného počtu hlásek hlásek (viz výše v kap. 5.1.3).

v zásadě fungoval až do pravopisných změn začátku 19. století. Už proto jej nelze chápat jako označení pro jednotný, homogenní grafický systém, ale jako zastřešující pojem.²⁵

Uvedeme několik nápadných grafických jevů z tisků humanistické češtiny (některé z nich se týkají i hláskosloví): Je známé, že se užívá dvojí *l*; pozornosti badatelů unikalo, že se užívá také dvojí *b*. – Zdvojují se souhlásková písmena (to však častěji v úzu písařů než tiskařů), nejčastější bývá *ff*. Některá zdvojení lze interpretovat fonologicky – zápis *masso* (resp. *mafso*), možná i *zlatto* patrně zachycuje dlouhou (nebo geminátní?) výslovnost. – Pravidelné odchylky od dnešního stavu jsou u hranic slov, např. spojka *li* se obvykle píše s předcházejícím slovem dohromady bez spojovníku, tvary pomocného slovesa *bych*, *bys* atd. se také připojují k předcházejícímu slovu bez mezery apod. – Tiskaři užívají jednak slitky pro frekventované skupiny literek či celá slova, jednak zkratky motivované písařskými zkratkami užívanými v rukopisech (a to i cizojazyčné, z nichž nejběžnější je *etc.*). – Teprve v poslední době věnují badatelé určitou pozornost distribuci velkých písmen v humanistických tiscích.

Je nutné se ještě zmínit o interpunkci v textech humanistické češtiny, především tištěných. Původní primitivní, jednoduchá interpunkce byla nahrazena trojstupňovou, zahrnující tečku, dvojtečku, čárku – tu nejčastěji v podobě virgule, shodné s dnešním lomítkem. Čárky byly kladeny podle pauzového (výdechového), nikoliv primárně podle syntaktického principu. (O principech interpunkce v textech 16. století podrobněji u Šlosara, 1964.)

5.3.2 Hláskosloví

Soudí se, že vokalické změny, které daly vzniknout hláskám později přijatým do novočeské spisovné normy, už byly počátkem 16. století na podstatné části českého jazykového území dokončeny (*ó* > *uo* > *ú*, psané *ů*; úžení *ie* > *í*; změna *aj* > *ej*; výslovnost skupiny psané *au* jako *ou*). Naproti tomu lze na nejednotném psaní ukázat, že jevy²⁶ později ze spisovného jazyka eliminované, šířící se většinou ze středních Čech, pronikaly do kulturního jazyka památek vyššího stylu nesoustavně, resp. omezeně –

---

²⁵ V poslední době se objevují značné výhrady proti pojmu *bratrský pravopis*. Jsou motivovány zčásti věcně, nejednotností pravopisu (pravopisů) od 16. do začátku 19. století, a pak by je snad mohl uvedený návrh užívat dané sousloví jako zastřešující pojem zeslabit, a zčásti patrně i ideologicky – konfesně.

²⁶ I tady můžeme celkově hovořit o jevech vokalických, když budeme protetické *v* chápat jako alternativu jiné předsamohláskové souhlásky, rázu.

jedná se o protetické *v*, *ej* vzniklé diftongizací z *í* (psaného *ý*) a *í* vzniklé úžením z *é*. V souvislosti s neúspěšným průnikem těchto jevů do textů vyššího stylu připomeňme konzervační (stabilizační) vliv knihtisku na jazyk, projevující se prakticky od vynálezu knihtisku klesajícím tempem a počtem jazykových změn. Pro tehdejší běžně mluvenou češtinu lze naopak předpokládat dominanci těchto dnes substandardních jevů (srov. Cuřín, 1985: 54).

Co se týče nářečních hláskových podob z té doby, dochovaných např. ve smolných knihách, tzn. autentických zápisech výpovědí ze soudních procesů (ale nezapomeňme např. ani na moravismy u Komenského!), upozorňuje Cuřín na to, jak je obtížné je přesněji (teritoriálně) lokalizovat (1985: 54).

Zajímavými jevy na pomezí hláskosloví a pravopisu, hodnými dalšího zkoumání, jsou jednak vokalická kvantita (např. v předponových infinitivech – k nim nejpodrobněji Gebauer, 1958: 75n. – se analogicky podle starších odvozenin jako *zabiti* v této době zkracují i jiné, podle staročeských pravidel nenáležitě: *přivestí*), jednak působení hláskové asimilace na zápis: rozvolňuje se povědomí o významech předpon *z-*, *s-* a *uz-*, lexikalizují se některé podoby s asimilací (srov. ohromnou převahu zápisu *svadba* nad *svatba* v *Lexikální databázi humanistické a barokní češtiny*,²⁷ s. v.) aj.

5.3.3 Morfologie

Z morfologie jmen stojí za pozornost feminina na *-í* uplatňující se a vznikající v návaznosti na staročeský stav (*exekucí*, *filosofí*), jimž byl v nové češtině přidělen typičtější nominativ se zakončením *-e* nebo *-ie*. Podle obecně přijímaných názorů se v této době také konstituuje nový ženský deklinační vzor *píseň*. U maskulin a neuter proniká koncovka *-mi* do instrumentálu pl. podle analogie s femininy. U adjektiv dochází k šíření složených tvarů. Jmenné i slovesné morfologii je společné postupné ubývání duálových tvarů.

Ze slovesné morfologie je třeba připomenout zánik jednoduchých minulých tvarů – aoristu a imperfekta. Jak jsme uvedli už výše, autoři *Náměšťské mluvnice* se vysmívali jednoduchým minulým tvarům, protože je považovali za archaismus, a jazykově

---

²⁷ Databáze lístkového archivu je dostupná na <<http://madla.ujc.cas.cz/>>.

konzervativnější Blahoslav ve své mluvnici tyto tvary pak částečně rehabilitoval. Dále odpadá pomocné sloveso ve 3. os. préterita.²⁸ Nápadné jsou (z dnešního pohledu) nekongruentní tvary přechodníků.²⁹ Začínají se také objevovat infinitivy zakončené na *-t*, ne na *-ti*, což bylo umožněno zánikem *supina* a uvolněním kratší formy.

Stejně jako v jiných obdobích vývoje češtiny získávají spojení předložek s dalšími slovními druhy příslovečnou platnost a lexikalizují se tak spřežkové výrazy; mnohé z nich se užívají v jiném významu než dnes nebo později zcela mizí z užívání. Zde ale už přecházíme do lexikologie.

5.3.4 Lexikologie

Při neexistenci slovníku humanistické či střední češtiny představoval dlouho nejvhodnější pomůckou pro zkoumání celku slovní zásoby dané epochy Jungmannův *Slovník česko-německý*. V současné době je nejlepším zdrojem, byť omezeným početně (po doplnění archivu Zdeňka Tyla obsahuje cca 800 000 lístků s doklady) i technicky (jedná se o lístkovou kartotéku s elektronickým vyhledáváním), *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny*. Významnou pomůckou však jsou také slovníky dobové (o nich v kapitole 16). Na těchto slovnících nebo drobných sondách do primárních textů jsou založeny dostupné přehledové práce mapující dobovou slovní zásobu (např. Šlosarovy a Štědroňovy *Dějiny české hudební terminologie*, 2004, 2010) i práce z historické slovtvorby.

Pro humanistickou češtinu je charakteristický všestranný rozvoj lexika, např. v oblasti terminologie. Dochází k přejímání i kalkování. Přejímá se³⁰ z různých jazyků; pokud jde o geograficky vzdálenější jazyky živé, zprostředkovává přejetí němčina. Toleranci k přejímkám reprezentuje stanovisko Jana Blahoslava – ten respektuje užívání potřebných výrazů, tzn. těch, které nemají domácí synonymum, a tím pádem je

---

²⁸ Nejnovějším příspěvkem k této problematice je stať Stephena M. Dickeyho (2013).

²⁹ Zde je možné připomenout anekdotu, že i obrozenci měli o formách přechodníků natolik mlhavé povědomí, že pro novou češtinu kodifikovali přechodníky jinak, než jak vypadaly v češtině staré – ve staré češtině se v sg. shodoval tvar pro *f. a n.*, ne pro *m. a n.*

³⁰ Z přejímek do humanistické češtiny uváděných Šlosarem (2009: 81) zaslouží zvláštní pozornost jednak důsledky tzv. valašské kolonizace, tj. slova jako *bača*, *brynza*, *salaš* atd., jednak kalk z italského, kompozitum *mestkomín* ‚kominík‘, v němž je – v souladu s předávajícím jazykem a proti zásadám češtiny – určované slovo před slovem určujícím.

nevytlačí z užívání. Tak Blahoslav nic nenamítá např. proti výrazům řemeslnickým, jako jsou *verkpaňk, hoblík, hamrle* aj.

Při sledování integrace cizích elementů najdeme v českých textech několik skupin výrazů, např. apelativa-exotismy, synonyma domácích výrazů, propria a depropriální výrazy. Takové prvky je sotva možné jednoznačně rozlišit na přejímky a citátová slova.³¹ Výrazy přejímané z románských jazyků pak bývají v českých textech, tištěných švabachem, tištěny antikvou, nezřídka se tiskne základ slova (citátového? přejatého?) antikvou a jeho domácí zakončení (přípony, koncovka) běžným písmem.

Množství středněčeských přejímek je možné sledovat níže v ukázkách z Harantova cestopisu a z Kozmografie. V ukázce z druhé jmenované knihy navíc najdeme řadu příkladů exonym a jiných způsobů adaptace cizích toponym.

5.3.5 Slovtvorba

O slovtvorných tendencích humanistické češtiny si lze učinit určitou představu z příslušných kapitol přehledu historické slovtvorby v *Historické mluvnici češtiny* (Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986), i když uvedené kapitoly obsahují i některé zavádějící příklady a typy (tzn. bohatě doložené již ve staré češtině), protože mohlo být čerpáno pouze z omezeného materiálu. Zde uveďme, že v souvislosti s mohutným přejímáním lexikálních jednotek vznikají v humanistické češtině hybridní slovtvorné útvary jako *nadací, podací, korunovací* a začíná se ve velké míře využívat slovesné zakončení *-írovati*. Konstituují se speciální terminologické slovtvorné typy. V dané době dochází také k systemizaci deverbálních adjektiv na *-itý*.

V humanistických i barokních textech pak pokračuje staročeský slovtvorný typ *na-* (*ná-*) + adjektivum označující barvu, v nichž prefix označuje menší míru vlastnosti. Ve staročeštině jej reprezentují jak nesklonná adjektiva, tak adjektiva se standardní deklinací; ve střední češtině jsou už doložena jenom adjektiva se standardní deklinací, a to i označení barev ve staročeštině nedoložených. Podobně jako ve staročeštině se ve střední češtině podle vzoru těchto adjektiv tvoří i adjektiva označující jinou vlastnost než barvu, srov. *náhluchý, náhořký, náklevetný, náslepý*; navíc dochází – s drobnými analogiemi už na konci staročeského období – k tvoření adjektiv se zakončením *-lý*,

---

³¹ Tradiční pojetí citátovosti problematizuje s příklady z humanistické češtiny Martínek (2011: 451–453).

kteří v systému zaujmou centrální pozici, srov. *načervenalý, namodralý, nazrzavělý* a také *pobělelý* (viz Nejedlý, 2010: 107–108).³² Jak naznačuje poslední citovaný příklad, neomezuje se však tato slovotvorná tendence na Nejedlým charakterizovaný typ s předponou *na-*, srov. středněčeské adjektivum *příkyselý* (doklad v *Lexikální databázi humanistické a barokní češtiny s. v.*).

Šlosar a kol. (2009: 77) registrují už v humanistickém období hojně užívání deminutiv v přírodní lyrice, což je jev, který se rozšířil v barokní češtině.

5.3.6 Syntax

Dostupné příručky (Cuřín, 1985: 49n., Šlosar a kol., 2009: 74n., Vintr, 2001: 159n.) popisují v humanistické češtině jevy nápadné při konfrontaci s novočeským stavem. Drtivou většinu těchto jevů lze motivovat ovlivněním češtiny latinou. Tak lze v humanistických textech zaznamenat konstrukce akuzativu a nominativu (popř. instrumentálu) s infinitivem, různé participiální konstrukce (o tvarech přechodníků srov. výše v morfologii), periodu, tj. složitý souvětňý celek symetricky rozdělený na předvětí a závětí,³³ aj. Precizuje a ustaluje se význam některých spojek, protože jsou užívány přesně podle latinských překladových ekvivalentů.

Další věty se k větným celkům připojují pomocí vztažných zájmen (*kterýžto* ap.), což vede k nejasnostem při dnešní interpretaci hranic větných celků a ztěžuje zacházení s tehdejšími texty. V souvislosti s nejasnými hranicemi věty uvádíme poznámku o tom, že v Hájkově *Kronice české* není významovým celkem jedna věta, ale celý odstavec (Kolár, 1981: 13n.).

Dobově noremným jevem, snad souvisejícím se zmíněným volným navazováním vět a dnes považovaným za odchylku od pravidelné větné stavby, je anakolut. Zájmeno zde odkazuje k prvotní konstrukci, srov. *Kteří obchod vedli v zemi, s temnostmi a hrůzami bylo tovaryšství jejich*. (Tento doklad uvádí K. Kučera, 1983: 86–87, z jazyka J. A.

---

³² Připomínáme, že doklady v Nejedlého studii jsou jak z humanistické, tak z barokní češtiny. Vedle jím citovaných dokladů máme z humanistického období k dispozici ještě adjektivum *násnědý* (srov. níže ukázkou z *Kozmografie české*).

³³ Perioda často vypadá např. takto: v souvětí se strukturou A – B – C – D – E – F tvoří části A až C předvětí, části D až F závětí; patří k sobě části A a F, B a E, C a D, přičemž nemusí jít o celé věty, takže perioda zde má strukturu rozříznuté cibule.

Komenského, ale anakoluty se hojně vyskytují již dříve, jak je vidět níže v našich ukázkách.)

Dále je důležité, že se v 16. století u formy typu *jest souzen* mění časová platnost – staročeský význam výsledného stavu (perfekta), srov. dnešní „je odsouzen“, se v 16. století mění na pasivní význam v minulosti, jaký je v dnešním „byl souzen“, a později, v barokní češtině, na přítomný „je souzen“ (Cuřín, 1985: 49; Vintr, 2001: 159).

Ještě jednou se musíme vrátit ke vlivu latiny na češtinu, a to připomínkou nápadných jevů slovosledných. Obecně přijímané jako latinismy jsou dobové antepozice neshodných a postpozice shodných přívlasků, jakož i interpozice rozvíjejících částí do částí rozvíjených (*druhá spravedlnosti povinnost, ustanovení bohem časové*). Otázka vlivu latiny na český slovosled je naopak (po)otevřena u koncového postavení slovesa ve větě – zde byl možná latinský vliv v minulosti přeceňován a koncové postavení slovesa není ve všech textech natolik typické, aby bylo pro humanistickou češtinu obecně přijato (k tomu srov. Zikánová, 2009).³⁴

5.3.7 Stylistika

Nejvyšším jazykovým vzorem humanistické češtiny, vysoce uznávaným i v době barokní, tedy za jiných konfesních podmínek, se stala *Bible kralická*. Vypěstlost českého jazyka v humanistické epoše se projevila např. tím, že v něm vedle sebe nepochybně existovalo několik jeho rejstříků, variet. To tematizuje (reflektuje) Jan Blahoslav ve své gramatice a tvrdí, že biblický a běžně užívaný jazyk je třeba výrazně odlišit.

Jedním ze znaků humanistického vysokého stylu je hromadění synonymních a antonymních výrazů: ve středověkých českých textech se běžně objevovaly dvojice synonym, teď jde i o početnější než dvoučlenné řetězce (Havránek, 1980: 60). Předchozí příručky k dějinám češtiny také registrují a dokládají využití hláskových rozdílů a lexikálních prvků ke stylovému rozlišení i v rámci jednoho textu, Dačického *Prostopravdy* (Šlosar, 2009: 76n.). Že měly stylovou platnost i jevy morfologické, ukazují výše zmínky o jednoduchých minulých časech (srov. též kapitulu 15). Š.

---

³⁴ U koncového postavení slovesa ve větě se v diskusích samozřejmě objevuje i otázka vlivu němčiny na český slovosled. Zde si však je nutné uvědomit, v jaké době se pohybujeme, tzn. zda už (či do jaké míry) v tehdejší němčině platila dnešní striktní slovosledná pravidla.

Zikánová vidí zdroj prostředků vysokého stylu v tzv. klasickém evropském stylistickém úzu (2009: 12 n.).

Užíváním různých variet, resp. prostředků z různých stylových vrstev se projevuje intenční (záměrná) stylistická disimilace. V souvislosti s ní je vhodné uvést, že více autorů zpochybňuje možnost zkoumat soudobé dopisy jako autentické doklady blízké mluvenému jazyku, protože soukromé epistolární texty byly úmyslně stylizovány literárně, podle dobových ideálů kultivovaného vyjadřování (Cuřín, 1985: 53; Zitová, 2011: 1n.).

5.3.8 Sociolingvistika

Pro sociolingvistiku platí víc než pro předchozí kapitoly, že zde nemůžeme podat podrobný popis stavu češtiny, ale jen několik drobností, protože máme k dispozici fragmentární materiál (nadto v podstatě neprozkoumaný). Musíme tedy (prozatím?) resignovat např. na popis jazykové situace v typické středočeské vesnici 16. století. Co udělat můžeme, je přidat několik poznámek ke vztahu češtiny a jiných jazyků, o němž jsme již hovořili výše: půjde o zajímavé implikace z Čejkova srovnání Blahoslavovy *Gramatiky české* a Lutherových *Tischreden* s ohledem na zapojení latiny do promluv v „živém“ národním jazyce a naopak (Čejka, 1998).

Předpokladem takového prolínání jazyků byly bilingvismus a citlivost k střídání kódů. Ta mohla motivovat užití výrazu z druhého jazyka např. tehdy, když bylo třeba užít ustálenou formuli (včetně textového orientátoru; takovým orientátorem v širším smyslu mohl být i odkaz na biblické místo), přesný termín (právě termíny ze stejného okruhu mohly být „na dálku“ spojeny jazykem, v němž byly uvedeny, což Čejka označuje jako jazykovou celistvost) nebo citát. U citátu se projevovala snaha o výraznou diferenciaci pragmatických složek textu. Podobné důvody vedly autory k parafrázování latinského vyjádření – snažili se o srozumitelnost a apelovali k různým vrstvám čtenářů. Druhý jazyk také někdy umožňoval názornější a afektivnější vyjádření.

Co se strukturních aspektů týče, zjistil Čejka, že do českých vět se mísí latinské prvky častěji než do latinských české, což může souviset s názory na hodnotu jednotlivých jazyků; že citátová slova dodržují v textu svou formu včetně flexe (k citátovým slovům však srov. kapitolu 5.3.4); že latinské jméno si v české větě ponechává latinskou

deklinací koncovku; že z jednoho jazyka do promluvy v druhém jazyce snadno přecházejí celé předložkové konstrukce; že adjektiva snadno přecházejí v predikativní funkci.

5.4 Rozšiřující literatura

BURKE, Peter (2011): *Jazyky a společnosti v raně novověké Evropě*. Praha: NLN.
Historicko-sociolingvistická monografie.

CUŘÍN, František (1985): *Vývoj spisovné češtiny*. Praha: SPN.
Základní poučení.

HAVRÁNEK, Bohuslav (1980): *Vývoj spisovného jazyka českého*. Praha: SPN.
Základní poučení.

LAMPRECHT, Arnošt – ŠLOSAR, Dušan – BAUER, Jaroslav (1986): *Historická mluvnice češtiny*, Praha: SPN.
Základní poučení k hláskosloví, morfologii, slovtvorbě a syntaxi.

VINTR, Josef (2005): *Das Tschechische*. 2. vyd., München: Otto Sagner.
Německy psané základní poučení o češtině s fundovaně zpracovanými kapitolami k dějinám českého jazyka.

ZIKÁNOVÁ, Šárka (2009): *Postavení slovesného přísudku ve starší češtině (1500–1620)*. Praha: Karolinum.
Monografie popisující slovosled, užívající moderní statistické metody a pracující s časově a žánrově vyváženými vzorky dobových textů.

6. Čeština doby baroka³⁵

6.1 Úvod – stav poznání a jeho příčiny

Jako *čeština doby barokní*³⁶ bývá označován jazyk českých spisů vzniklých v posledních třech čtvrtinách 17. a prvních třech čtvrtinách 18. století. Pojem *baroko* či *doba barokní* je však v dějinách jazyka poněkud problematický – podobně jako ostatní pojmy přenesené sem z jiných oblastí dějin umění a kultury. Předem totiž implikuje určité analogie mezi vývojem jazyka a písemnictví na straně jedné a ostatními oblastmi umění a kultury na straně druhé, není však zcela jasné, jakého druhu by tyto analogie měly přesně být a do jaké hloubky by měly sahat. Někdy se navíc pojem *baroko*, *barokní* používá spíš pro určitý způsob nazírání na svět (takový, který na jednu stranu staví do ostrých kontrastů duchovní a tělesné, lidské a božské, věčné a časné, na druhou stranu se však snaží poznávat Boha prostřednictvím poznání viditelného, pomíjivého světa). Takovéto vidění světa však není nutně vázáno pouze na jedinou epochu (byť v ní se nejvíce rozvinulo) a můžeme je nalézat i v dobách jiných, i v současnosti. Proto se mnozí badatelé tomuto pojmu při zkoumání dějin jazyka a písemnictví raději vyhýbají a používají místo něj neutrální označení *raný novověk*. Jeho nevýhodou však je, že je širší – zahrnuje i období humanismu (u nás zhruba 16. a počátek 17. století) a po baroku následující období osvícenské. Pro jednoduchost se tedy přidržíme označení *baroko*, přestože jsme si vědomi obtíží s ním spojených. Pro češtinu této doby budeme používat označení *čeština doby baroka / barokní čeština*, a to i přesto, že existuje termín *čeština doby střední* – i on je totiž pro naše účely příliš široký, neboť zahrnuje i jazyk období humanistického.

Ve starších zpracováních dějin češtiny bylo období 17. a 18. století často chápáno značně negativně a charakterizováno jako doba úpadku českého národa a zejména

---

³⁵ Prvotní verze textu této kapitoly byla uveřejněna jako Fidlerová, 2013.

³⁶ Stručně o češtině barokního období pojednávají všechny souhrnné publikace o dějinách češtiny, zejména Havránek, 1980: 71–83, kapitola „Situace spisovné češtiny v době pobělohorské a její důsledky“ (resp. částečně i 53–71, kapitola „Rozvoj a ustálení spisovné češtiny v období humanistickém a českobratrském“, neboť Havránek do ní zahrnuje i Komenského a další nekatolické spisovatele 17. století); Šlosar – Večerka – Dvořák – Malčík, 2009: 91–102, kapitola „Barokní regrese“; Cuřín, 1985: 57–68, kapitola „Doba pobělohorská“; Vintr, 2005: 166–177, kapitola „Das Mittelteilschechische des XVII. und XVIII. Jahrhunderts (Barockzeit)“. Z jejich poznatků zde do značné míry vycházíme, nebudeme tedy na ně nadále výslovně odkazovat.

jazyka.³⁷ Negativně zabarvená označení nacházíme ostatně dodnes, a to i v pracích autorů, kteří jinak proti tomuto období nejsou apriorně zaujati, a stereotyp o úpadku češtiny v této době se udržuje či donedávna udržoval i v některých školních učebnicích. Naopak v ostatních oblastech kultury, ve výtvarném umění, architektuře i hudbě, zažívají podle všeobecného přesvědčení české země (poté, co překonaly škody způsobené třicetiletou válkou) v době baroka nebývalý rozvoj, byť zejména zpočátku za silného přispění cizinců, tvořících na našem území. Díla této doby jsou dnes uznávána a obdivována – můžeme se tedy oprávněně ptát: proč tomu bylo v písemnictví jinak, proč i zde neregistrujeme podobný rozkvět, a naopak se mluví o úpadku? Nebo jen o jazyku a literatuře barokní doby málo víme?

Nastíněný stav má své důvody. Prvním z nich je vlastně už odsudek osvícensky zaměřených obrozenců první generace, zejména Dobrovského, který pro stav jazyka a literatury barokní doby používá výrazy jako *úpadek* a *nejsmutnější epocha českého jazyka a literatury* (srov. Dobrovský, 1792: 193). Toto odmítnutí koření do značné míry v tom, že literatura barokního období byla osvícencům cizí svou tematikou³⁸ a pojetím zbožnosti, proto zároveň s ní odmítali i její jazyk a svůj vzor hledali ve „zlatém věku“ konce 16. století.³⁹ Na tento pohled navazuje ve své *Historii literatury české* (2. vyd., 1849) i vedoucí představitel 2. obrozenské generace Josef Jungmann, který v kapitole věnované jazyku barokní doby píše spíš o celkové kulturní a náboženské situaci doby (zabavování českých knih považovaných za kacířské apod.) a o jednotlivých spisech, které hodnotí silně negativně, než o dobovém jazyce jako takovém. Kapitulu o stavu češtiny v pobělohorském období zahajuje slovy o ztrátě její prestiže: „Zde počíná se smutná doba jazyka a literatury české. Ten jazyk, který nedávno u všech saudů obyčejným, a chlaubau urozenstwa byl, nyní w potupu wešel“ (s. 250), a vyvozuje z toho i její postupné znehodnocování jakožto jazykového systému: „Bídny staw jazyka českého té doby nemalé jeho wnitřní pokažení za sebau potáhl,“ (s. 252). Tradicí se pak

---

³⁷ Už samo často užívané označení „doba pobělohorská“ (odkazující k tomuto období jako k době po porážce stavovského vojska v bitvě na Bílé hoře 8. listopadu 1620) má evidentní negativní konotace.

³⁸ Např. jeden z oblíbených dobových duchovně-meditativních spisů, *Věčný pekelný žalář* G. B. Manniho, do češtiny adaptovaný Matějem Václavem Šteyerem, je podle Dobrovského *nejhroznější ze všech knih* („das schrecklichste aller Bücher“, Dobrovský, 1792: 202).

³⁹ Pro úplnost je třeba říci, že za „zlatý věk českého jazyka a literatury“ nepovažovali veleslavínskou dobu jen obrozenci, ale už jezuitští vzdělanci 2. poloviny století 17., např. Jiří Konstanc, Matěj Václav Šteyer (Koupil, 2007: 242–247), Bohuslav Balbín, Jan Kořínek nebo Tomáš Pešina z Čechorodu (Petrbok, 2011: 139).

negativní hodnocení barokního jazyka a literatury udržovalo i nadále, a to často bez jejich hlubší znalosti. Ve 30. letech 20. století se sice objevila skupina převážně katolických badatelů, kteří se snažili o rehabilitaci a lepší poznání této doby (J. Vašica, V. Bitnar, Z. Kalista, později např. V. Černý, v jazykovědě B. Havránek),⁴⁰ jejich snahy však byly brzy utlumeny vypuknutím 2. světové války a poté hlavně převratem roku 1948. Celé následující období až do roku 1989 (s krátkou dobou uvolnění ve 2. polovině 60. let) navíc zkoumání barokního písemnictví z ideologických důvodů cíleně nepřálo, jeho výzkum se tedy i proto zpožďoval a mohl se plně rozvinout až po pádu totalitního režimu.

Druhým důvodem, nezávislým na stavu výzkumu, je nepopiratelné tematické a funkční zúžení české písemné produkce, které bylo spojeno s významným omezením stylové rozrůzněnosti češtiny a její schopnosti sloužit jako vhodný nástroj vyjadřování v nejrůznějších situacích. Toto omezení bylo primárně důsledkem náboženských a společenských změn po třicetileté válce (odchod značné části vyšších vrstev a inteligence do exilu, příchod mnoha jinojazyčných šlechtických rodů, nucená rekatolizace považující veškerou českou literaturu předchozího období přinejmenším za obsahově podezřelou, orientace katolických autorů primárně na spisy poskytující základní poučení nižším společenským vrstvám, vládnoucí dynastie sídlící mimo české země a používající většinou jiné jazyky než češtinu apod.). Důsledkem toho bylo postupné zužování sociální skladby autorů česky psané literatury na kněží (u katolíků zejména řeholníky), příp. osoby bez vyššího postavení i vzdělání (nižší úředníky, měšťany, venkovské „písmáky“ apod.), a konzumentů českých spisů na nižší společenské vrstvy, a následné posilování pozice němčiny a latiny v ostatních oblastech. Jako důsledek velkého podílu autorů kněžského stavu bývá vykládána i duchovní orientace značné části písemné produkce, ta má však i další příčiny: významnou úlohu tu totiž hraje skutečnost, že se nacházíme v době, o níž se mluví také jako o *období (první) konfesionalizace*,⁴¹ tedy období, které klade důraz na vzájemné vymezování se jednotlivých křesťanských denominací (katolíků, luteránů, kalvínů...) a

---

⁴⁰ Srov. např. Vašica, 1995; Bitnar, 1940; Kalista, 1941; Černý, 1996; Havránek 1980.

⁴¹ Koncept konfesionalizace jakožto určujícího znaku období raného novověku byl vytvořen v 70. a 80. letech 20. století W. Reinhardem a H. Schillingem (v návaznosti na E. W. Zeedena) na základě kritické reflexe starších pojmů *protireformace* a *druhá reformace* (srov. např. Lotz-Heumann, 2001 nebo Ohlidal, 2002). U různých autorů je však období konfesionalizace pojímáno, a tudíž časově vymezováno poněkud odlišně: zatímco Schilling ho např. vymezuje lety 1550–1650, Reinhard ho chápe podstatně šířeji, 1530–1730.

co největší prosycení života laiků konfesijně specifickými postoji a názory. Důsledkem je důraz na náboženskou výchovu všech vrstev obyvatelstva, a tudíž i na produkci vhodné nábožensko-vzdělávací literatury.

Posledním problémem, který je třeba v souvislosti s češtinou období baroka zmínit, je skutečnost, že přes úsilí velkého množství badatelů v posledních letech jsou naše znalosti o ní dosud nedostatečné. Přispívá k tomu několik faktorů: kromě již zmíněného zpoždění ve výzkumu, zapříčiněného politicko-ideologickými předsudky, je to i (ve srovnání např. s obdobím staročeským) velké množství tištěných i rukopisných pramenů, do určité míry dosud neprozkoumaných. Navíc pro toto období chybějí základní příručky: dosud neexistuje moderní slovník češtiny doby střední (*Staročeský slovník* a na něj navazující *Elektronický slovník staré češtiny* jsou omezeny rokem 1500, *Příruční slovník jazyka českého* excerpuje texty až od roku 1770), a i když jeho roli v poslední době alespoň částečně supluje elektronická *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny* (<http://madla.ujc.cas.cz/>), znamená jeho absence značné omezení šíře i vypovídací hodnoty výzkumu. K dispozici tak zůstává zejména diachronní složka Českého národního korpusu DIAKORP (<http://ucnk.ff.cuni.cz/diakorp.php>), která však dosud obsahuje poměrně malé množství textu, a pak dobové nebo dobově blízké slovníky a gramatiky, z nichž ale jen některé byly v nové době znovu vydány či jinak zpřístupněny.

Z nově vydaných nebo elektronicky zpřístupněných zdrojů jmenujme Jungmannův *Slovník česko-německý* (Jungmann, 1989–1990), který excerpuje i texty z barokního období, anglický překlad Rosovy *Čechořečnosti* (Rosa, 1991), gramatiky Drachovského a Šteyera (Drachovský, Šteyer, 2012) a dále např. dobové slovníky a gramatiky zpřístupněné v různé podobě v rámci *Vokabuláře webového* (<http://vokabular.ujc.cas.cz/>), příp. na stránkách *Google Books* (<http://books.google.com/>), v *Manuscriptoriu* (<http://www.manuscriptorium.com/>) nebo na stránkách jednotlivých knihoven a dalších institucí, které je zdigitalizovaly (přehled tisků zdigitalizovaných v ČR viz <http://www.registrdigitalizace.cz/rdcz/>, v německy mluvících zemích viz <http://www.zvdd.de/startseite/>).

6.2 Kulturněhistorické pozadí

6.2.1 Demografický vývoj a jazyková hranice

Sedmnácté století v Evropě byla doba značně bouřlivá, a to se nemohlo neprojevit na stavu obyvatelstva českých zemí. Ještě na počátku 17. století žilo v Čechách asi 1,25–2

miliony obyvatel, v 1. polovině 17. století však dochází ke zlomu a postupnému výraznému vylidnění, způsobenému především třicetiletou válkou a náboženskou emigrací, ale např. i čtyřmi morovými epidemiemi (1624–1626, 1631–1635, 1639–1640 a 1648–1649). Pro Čechy se tak počítá s celkovými ztrátami na obyvatelstvu asi 30 % (Fialová a kol., 1998: 100–105). Až od roku 1650 v českých zemích pozorujeme (i přes dočasnou demografickou krizi způsobenou hlavně epidemiemi a hladomory) trvalý nárůst počtu obyvatel, předválečného stavu bylo však dosaženo až někdy během 1. poloviny 18. století. Jiné ale bylo geografické rozložení obyvatelstva – zatímco před válkou byla největší hustota obyvatelstva ve středních Čechách, teď byly nejhustěji osídleny protoindustriální oblasti severních Čech: Loketsko, Litoměřicko, Hradecko a Chebsko (Fialová a kol., 1998: 126).

Popsaný přírůstek obyvatel nebyl způsoben jen zvyšováním porodnosti či snížením úmrtnosti, posilovala jej i kolonizace cizími příchozími, zejména německého a v menší míře i italského původu (Fialová a kol., 1998: 92–98). V důsledku rozsáhlé kolonizace zahájené už v 16. století, umožněné mj. německou reformací, která odstranila náboženskou hranici mezi Čechy a (některými) Němci, a posilované rychlejším nástupem populačního růstu v německy mluvících zemích, nabylo už před Bílou horou německé osídlení naší západní hranice téměř souvislý charakter. Kolonizace ve století 17. a 18. pak zasáhla všechny pohraniční hory i některé vylidněné nížiny, a i když nově zakládané osady v některých oblastech byly jazykově české (např. střední Krkonoše), mnoho jich bylo německých (např. Děčínsko, Lužické hory, Šluknovský výběžek, západní a východní Krkonoše, Orlické hory, později části Šumavy a Českého lesa) nebo smíšených (např. okolí Liberce a Železného Brodu). Kromě toho zaznamenáváme v Čechách také občasný příchod obchodníků a řemeslníků do větších měst (např. obchodníků z Tyrolska do Plzně), kteří tak posilovali tendence k poněmčování vyšších měšťanských vrstev. Na moravskoslezském území došlo k velkému posunu německého osídlení směrem na východ na Krnovsku a v Oderských vrších, německé jazykové ostrovy u Potštátu, Fulneku a Nového Jičína se propojily s rozsáhlým německým územím v Jeseníkách a lašská nářečí tak byla oddělena od ostatních moravských nářečí. Naopak na Těšínsku a moravsko-slovenském pohraničí probíhala v 16.–18. století tzv. pasekářská kolonizace, při níž do hor přicházeli obyvatelé z přilehlých nížin (částečně i z území Slovenska). Na jižní Moravě pak k žádnému významnému posunu

jazykové hranice nedošlo, jen německá enkláva sahající až na Drahanskou vrchovinu se poněkud zmenšila.

Další posuny jazykové hranice způsobily hromadné přesuny obyvatel uvnitř země v důsledku třicetileté války. Úrodné, původně jazykově české oblasti ve středu země byly totiž válkou zasaženy mnohem více než horské oblasti, obývané převážně německojazyčným obyvatelstvem. Po válce se proto jazyková hranice dále rychle posouvala do vnitrozemí a stabilizovala se až na konci 18. století v místech, kde potom setrvala dalších 150 let. Bylo to tedy právě po třicetileté válce, kdy se přesunula až do blízkosti Plzně, Rakovníka a Mělníka (Fialová a kol., 1998: 105). Nepříznivý vliv na počet obyvatel měla dále trvalá emigrace tajných nekatolíků (česko- i německojazyčných), která trvala s různou intenzitou až do vydání Tolerančního patentu (nejsilnější byla patrně v době pruské okupace části Čech v letech 1741–1742; Fialová a kol., 1998: 114). Bez vlivu na jazykovou hranici pak byl příchod židovských exulantů z Polska, Litvy a Běloruska (1648–1658) a z Vídně (1670).

I v době baroka žili samozřejmě v českých zemích Židé, po roce 1650 byli však nuceni opustit řadu královských měst (v 18. století měla významnější židovskou menšinu jen Praha, Mladá Boleslav, Kolín a Nový Bydžov). V Čechách se tedy nadále usazovali na vesnicích, na Moravě pak v poddanských městečích a městečkách. Celkově činil podíl židovského obyvatelstva v roce 1754 pouze 1,5 % v Čechách, 2,2 % na Moravě a 0,4 % ve Slezsku (Fialová a kol., 1998: 114–115).

6.2.2 Školství a vzdělanost

Vyšší školství přešlo v pobělohorské době plně do rukou katolických řádů. Pražská utrakvistická akademie v Karolinu byla roku 1622 zrušena a veškerý její majetek byl předán jezuitům, kteří se už předtím vrátili z dočasného vyhnanství, trvajících v době stavovského povstání v letech 1618–1620, a ujali se své Ferdinandovy akademie v Klementinu. Po určitém přechodném období sporů mezi nimi, pražským arcibiskupem a příslušníky dalších řádů byly obě školy roku 1654 slavnostně sloučeny do jediné **Karlo-Ferdinandovy univerzity** o čtyřech fakultách (před rokem 1622 fungovaly v Klementinu pouze artistická a teologická fakulta, v Karolinu pouze artistická), v níž jezuité ovládali artistickou a teologickou fakultu a pražský arcibiskup zastával funkci kancléře a jejíž chod neurčovali jen jezuité, ale také panovník, reprezentovaný zeměpanským úředníkem – superintendentem. Tento stav trval až do

tereziánských reforem, probíhajících od konce 40. let 18. století (podrobněji viz Čornejová, 1995: 23–45).

Pokud jde o střední školství, předbělohorské městské školy v důsledku společenských a politických změn v podstatě zanikly. Jejich roli převzala gymnázia, jež byla provozována církevními řády, v první řadě jezuity (o nich srov. Bobková-Valentová, 2006). Ta se ukázala jako i velmi účinný nástroj rekatolizace – už v předbělohorském období měly jezuitské školy vysokou úroveň a navštěvovaly je někdy i děti nekatolíků. Svým dobrým vztahem k mládeži a vynalézavými vyučovacími metodami si jezuité dokázali získat mnohé své žáky natolik, že bez ohledu na rodinnou tradici přijali katolictví a někdy i vstoupili do řádu – to byl případ i významného barokního gramatografa a překladatele bible Jiřího Konstance. Studenti jezuitských škol byli vychováni v duchu humanismu katolické orientace (a primárně románské provenience; Svatoš, 2010). Gymnázia byla šestitřídní a hlavním předmětem studia byla latina (čtyři třídy gramatiky doplněné poetikou a rétorikou, které byly též nazývány *studia humaniora*), v rámci jejíž výuky byl nacvičován také překlad do národních jazyků. Bylo to jediné vyšší formální jazykové vzdělání, kterého se dostalo česky píšícím autorům té doby, je tedy přirozené, že zde poznatky a návyky získané více či méně aplikovali i při psaní v češtině (a příp. němčině).

Centrální filologickou disciplínou, která měla velký vliv i na soudobou českojazyčnou produkci, byla rétorika.⁴² Baroko je doba jejího posledního velkého rozkvětu,⁴³ doba, kdy byly literární i mnohé neliterární texty vytvářeny podle jejích pravidel, a kdy byla její výuce věnována značná pozornost. Zatímco ve středověku se rétorice vyučovalo v rámci trivium pouze na univerzitě, v raném novověku se její výuka přesouvá už do programu nižších škol. Základní rétorickou učebnicí na jezuitských gymnáziích byla příručka Cypriana Soareze (Soaria) *De arte rhetorica libri tres*, opakovaně vydávaná od roku 1557,⁴⁴ která je vlastně kompilací základních pouček z velkých antických

---

⁴² A poetika – hranice mezi oběma disciplínami je v této době často nejasná, resp. je různá u různých autorů a směrů. Poetika bývá často chápána jako subdisciplína rétoriky, budeme ji tak proto pro jednoduchost pojímat i my a nebudeme o ní pojednávat zvlášť.

⁴³ Podrobněji o barokní rétorice např. Heudecker – Wesche, 2008; Bauer, 1986; Fumaroli, 2002; Büttner, 1992.

⁴⁴ V Praze vycházela často také doplňující příručka Soarezova řádového spolubratra původem ze Slezska Georga Worpitze s názvem *Manuale rhetorum seu Quaestiones in Rhetoricam Reverendi Patris Cypriani Soarii e Societate Jesu*, příp. různé výtahy ze Soareze.

autorů Aristotela (*Rhetorica*), Cicerona (*De inventione*, *De oratore*, *Orator*, *Partitiones oratoriae* a také anonymní *Rhetorica ad Herennium*, považovaná tradičně též za jeho dílo) a Quintiliana (*Institutio oratoria*). Žáci si osvojovali jednotlivá rétorická pravidla (předpisy, *praecepta*), analyzovali vzorové texty (*exempla*) a pokoušeli se o jejich napodobování (*imitatio*). Jako vzory jim sloužily texty největších řečníků, básníků a prozaiků antiky, příp. i doby humanismu.⁴⁵ Jezuité při tom dbali na to, aby se žáci dokázali na co nejlepší úrovni vyjadřovat nejen písemně, ale i ústně – to nacvičovali v rámci různých (často veřejných) deklamací, dialogů, disputací a divadelních představení. Výsledkem bylo, že si studenti velice dobře osvojili veškeré postupy klasické rétoriky (principy výstavby textu, užití tropů a figur, způsoby působení na čtenáře či posluchače, správná sebe prezentace autora, přesvědčivý přednes apod.), měli v paměti uloženy různé vzorové texty k citaci, napodobení či parafrázi, a mohli tedy všech těchto postupů užívat i ve svých českých textech. A samozřejmě i naopak – při recepci kteréhokoli textu dokázali užité postupy, zejména nějak zajímavé, neotřelé či překvapivé, identifikovat a ocenit.

Z těchto důvodů je nezbytné přistupovat ke studiu (i českých) textů z barokního období se znalostí rétorických pravidel, jak byla vyučována na soudobých školách a popisována v jednotlivých příručkách, a při rozboru a interpretaci z nich alespoň částečně vycházet. To se týká všech rovin textu, neboť rétorická pravidla se neomezovala jen na rovinu textovou (např. členění textu do částí a jejich vnitřní výstavba, způsob argumentace) a stylovou (např. užití tropů a figur, sebe prezentace autora, intertextualita), ale měla zároveň dosah i na rovinu syntaktickou (např. složitost a délka souvětí, slovosled), lexikální (např. volba slov neutrálních či stylově zabarvených, českých či přejatých, opakování slov se stejným kořenem), morfologickou (např. volba novějších či archaičtějších tvarů, střídání synonymních koncovek jako prostředek proti monotónnosti textu) a fonetickou (např. opakování hlásek či hláskových skupin, vyhýbání se nepříjemným nebo nevhodným kombinacím hlásek).

6.3 Barokní čeština v 17. století

---

⁴⁵ Četl se především Cicero, dále „vybrané a očištěné“ ukázky z Ovidia, Catulla, Tibulla a Propertia, historici Caesar, Sallustius, Livius a Curtius a básně Vergiliovy a Horatiovy (Svatoš, 2010: 778).

6.3.1 Exil⁴⁶

6.3.1.1 Politická, kulturní a jazyková situace

Na území předbělohorských Čech a Moravy vládla v zásadě náboženská tolerance z nutnosti. Naprostá většina obyvatel se hlásila k některému z nekatolických vyznání – z celkového počtu 1600 farností v Čechách jich bylo katolických jen 200 –, mezi katolíky však patřily některé významné šlechtické rody a samozřejmě panovník. Ke konci 16. století ale začínaly narůstat vzájemné neshody a čeští evangeličtí stavové se stále více obávali o další trvání náboženské svobody, vynutili si proto na císaři Rudolfu II. její písemné potvrzení v podobě Majestátu (9. července 1609). Mnozí katoličtí šlechtici jej však na svých statcích odmítali uznat, a tak se konflikty i nadále stupňovaly, zejména poté, co na trůn nastoupil Ferdinand II., známý svou tvrdou rekatolizační politikou ve Štýrsku, Kraňsku a Korutanech.

I když byly některé náboženské skupiny částečně nuceny k emigraci už během 16. století (kromě židů to byli zejména čeští bratři, kteří museli roku 1548 po nezdařeném stavovském odboji opustit Čechy a uchýlovali se na Moravu, do východních Prus a do Polska; Fialová a kol., 1998: 93),⁴⁷ nastává hlavní vlna politické a náboženské emigrace až po bělohorské porážce. Těsně po Bílé hoře nebo i před ní odcházeli do exilu zejména lidé z vyšších vrstev (šlechtici, bohatí měšťané), jejichž motivace nebyla primárně náboženská, ale politická: provinili se vzpourou proti svému králi a oprávněně se tedy obávali postihu. Někteří z nich za hranicemi zůstali, jiní tam odvezli jen své rodiny a sami, cítíce se vázání svými povinnostmi ve správě státu, se vrátili (např. Václav Budovec z Budova), další se po nějaké době vrátili kvůli těžkým materiálním podmínkám. Následující vlny emigrace však již byly čistě náboženského charakteru: Hned v letech 1621 až 1624 byli z Čech i z Moravy postupně vykázáni všichni nekatoličtí duchovní a učitelé. Zároveň byli v roce 1624 jmenováni světští a duchovní komisaři, jejichž úkolem bylo zajistit úplnou rekatolizaci země. V roce 1627 bylo uveřejněno *Obnovené zřízení zemské* pro Čechy (v roce 1628 pro Moravu), v němž bylo jako jediné povolené náboženství uvedeno vyznání katolické. Taktéž v roce 1627 pak bylo vydáno nařízení pro veškerou nekatolickou šlechtu, které ji stavělo před jednoznačnou volbu:

---

⁴⁶ O exilu srov. Štěříková, 2005: 7–21; podrobněji o exulantech a jejich střediscích viz další práce téže autorky, dále např. Winter, 1955, nebo Škalský, 1911.

⁴⁷ Příslušníkům jednoty to mj. umožnilo vybudování zázemí v Polsku již v této době a poněkud jim to usnadnilo emigraci pobělohorskou.

buď se stát katolíky, nebo opustit zemi. Mnozí si vybrali druhou možnost – dnes se odhaduje, že ve 20.–30. letech odešlo do exilu asi 450 šlechtických rodin. Kromě šlechty odcházeli i měšťané – podle soudobého odhadu Viléma Slavaty odešlo celkem 36 000 měšťanských a šlechtických rodin (Štěříková, 2004: 7) – a v některých případech se to povedlo i poddaným, často spolu s jejich vrchností. I když zvraty v bojích třicetileté války exulantům několikrát dávaly naději na návrat do vlasti, nakonec se tyto naděje nesplnily a exil se pro ně stal trvalým. Přesto se exulanti většinou snažili příliš nevzdalovat od českých hranic a usazovali se především v Sasku, Lužici, Slezsku a Uhrách, příp. v Polsku. Významným místem, kde se v pozdějších letech setkávali čeští exulanti s místními nekatolíky i s nekatolíky z Horních Uher a vzájemně se jazykově ovlivňovali, bylo v 17. i 18. století Horní Slezsko. Většina exulantů žila ve velice těžkých materiálních podmínkách (např. počet učitelů a duchovních v exilu byl natolik vysoký, že nebylo myslitelné, aby se všichni uživilí svým původním povoláním) a i převážná část šlechtických rodin v novém prostředí zchudla a asimilovala se.

Možnost volného odchodu ze země však v praxi neplatila všude. Někde byli i měšťané násilím nuceni ke změně vyznání (většinou těžkým vězením, dlouhodobým ruinováním majetku nuceným ubytováním vojska nebo přinucováním k přijímání pod jednou za vojenské asistence), jinde byli naopak ze země násilně vyháněni bez možnosti vzít si cokoli s sebou.

Na rozdíl od šlechty a měšťanů poddaní příliš na vybranou nedostali: u nich se předpokládalo, že se vrchnost spolu s rekatolizačními komisemi postará, aby se stali katolíky. Tyto rekatolizační snahy na sebe braly různé formy podle místních podmínek: někde docházelo k násilnostem, věznění, bití a pálení knih, jinde se pokoušeli získat lidi na svou stranu výukou a přesvědčováním. Jelikož ale ani jeden ze způsobů nebyl všude zcela úspěšný, opakovaly se periodicky po celé 17. století císařské protireformační patenty, misie a další rekatolizační akce, při nichž se duchovní za podpory vrchnosti a někdy i bez ní snažili kázáním, vyučováním, procesími apod. jak obyvatele poučit, tak získat od nich nekatolické či z dobového hlediska pověrečné knihy. Reakcí na to pak byly periodicky se opakující vlny útěků poddaných do exilu, nepovolených, a proto poměrně nebezpečných. Ti, kdo se nemohli rozhodnout ani ke změně vyznání, ani k emigraci, přežívali doma jako tajní nekatolíci, snažili se i nadále v malých skupinkách scházet, ukrývat zděděné knihy (bibli, kancionály, modlitební

knihy, katechismy...) a předávat na jejich základě svou víru dalším generacím. Z exilu se je podle možností občas tajně navštěvovali evangeličtí kněží (katolíky nazývaní „predikanti“).

6.3.1.2 Jazyk exulantské tvorby 17. století

Ačkoli ještě během třicetileté války odešel z českých zemí velký počet vzdělaných a literárně činných osob, nemáme k dispozici příliš mnoho česky psaných děl vytvořených v exilu. Na vině jsou jednak těžké životní podmínky exulantů (chudoba, války, požáry, epidemie), jednak fakt, že byli exulanti často nuceni psát v jiných jazycích, aby našli mimo Čechy a Moravu vhodné publikum.

Nejvýznamnějším exilovým autorem, který alespoň některé své spisy napsal česky, je **Jan Amos Komenský**. Vzhledem k významu jeho díla byla věnována i přiměřená pozornost češtině jeho spisů (např. Kučera, 1983; Rösel, 1983; Kopecký, 1992). V mnohém je Komenský pokračovatelem češtiny humanistické, hláskoslovně a tvaroslovně se v podstatě drží standardu Bible kralické a i jeho souvětí má humanistickou povahu – charakteristické jsou bohatě rozvitě nebo mnohonásobné větné členy, bohatá hypotaxe, interpozice atd. Některé periody jsou souměrné, symetričnost jiných bývá porušována vsuvkami, výčty apod. Pro Komenského jakožto pro zručného stylistu jsou dále charakteristické velké stylové rozdíly mezi různými díly podle toho, kde je adresátem projevu: ve vědeckých dílech (např. *Didactica, to jest Umění umělého vyučování*, rukopis) používá delší a komplikovanější souvětí i intelektuálnější slovní zásobu (včetně hojných latinismů – např. *deklinací, discipul, arteria* – nebo celých latinských frází) než v dílech určených širokému publiku (např. *Informatorium školy mateřské*, rukopis; oba tyto spisy byly editovány např. in Komenský, 1973). Šířku Komenského slovní zásoby dále charakterizuje i to, že na jedné straně s oblibou užívá pro ozvláštnění stylu a zvýšení účinku na čtenáře lidové výrazy nebo výrazy specifické pro Moravu (ať už expresivní, nebo neutrální – např. *mektavý, vypleštiti, drchta, dlážka, šufan*), na druhou stranu v jeho jazyce nacházíme i hojné biblismy (např. *král králů, pán pánů*).

V poezii se Komenský věnoval psaní duchovních písní v sylabotónické prozódii a pokoušel se také, podobně jako další soudobí vzdělanci z katolického i nekatolického tábora, o využití časomíry (oblíbená byla např. v přebásněních biblických žalmů). Jeho

časoměrný překlad Katonových distich (1662, nedochováno) natolik zaujal katolického gramatografa a lexikografa V. J. Rosu, že ho ve své úpravě znovu vydal roku 1670 v Praze. Komenský však nebyl sám, kdo v exilu pěstoval českou duchovní píseň – jiným jejím významným exilovým autorem a upravovatelem byl **Jiří Třanovský**, který v roce 1636 vydal poprvé svůj rozsáhlý kancionál *Cithara sanctorum*, zvaný později jednoduše *Tranoscius*. Ten se během 18. i 19. století dočkal mnoha rozšíření a reedic a ovlivňoval svým jazykem mnohé generace slovenských i českých nekatolíků.

Komenského je však třeba zmínit ještě v jedné souvislosti, a to jako významného teoretika a filozofa jazyka. Jeho díla *Methodus linguarum novissima* (Nejnovější metoda jazyků, 1648; český překlad viz Komenský, 1964) a *Panglottia* (součást nedokončeného vševědného díla *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica*, Obecná porada o nápravě věcí lidských, jehož poslední verze byla dlouho pokládána za ztracenou a znovu nalezena až v polovině 20. století; český překlad viz Komenský, 1992) obsahují teoretické a filozofické úvahy o podstatě lidského jazyka i o jeho vzniku a proměnách, jaké nenajdeme u žádného soudobého českého vzdělance. Komenský si dopisoval s mnoha významnými evropskými osobnostmi a na pozvání místních učenců pobýval také několik let v Anglii, a to v době, kdy se členové zdejší nově založené Royal Society intenzivně zabývali úvahami o možnostech vytvoření nového, filozofického a univerzálního jazyka, jenž by odstranil nedokonalosti existujících jazyků a v mezinárodní komunikaci nahradil stále méně vyhovující latinu. Komenský se do těchto úvah aktivně zapojil a snad je i spoluinicioval – doklady o tom máme jednak v korespondenci, jednak ve zmíněné *Panglottii* a v prvním, stručném návrhu na komplexní nápravu veškerého lidského myšlení i jednání, vydaném pod názvem *Via lucis* (Cesta světla, 1668, psáno ale 1641–1642 v Londýně; český překlad viz Komenský, 1961).

Úvahy o dokonalém a univerzálním jazyce byly součástí vlivného dobového proudu myšlení o jazyce, který reagoval na rétoričnost předchozí humanistické epochy i soudobého vzdělání, upřednostňoval, řečeno dobovou terminologií, poznání věcí před poznáním slov, a k přirozenému lidskému jazyku přistupoval s hlubokou nedůvěrou jakožto k něčemu, co je ze své podstaty nespolehlivé a pokažené (je to výsledek babylonského zmatení) a co kvůli nejednoznačnosti a proměnlivosti slovních významů poznání spíše brání, než aby mu pomáhalo (do tohoto proudu patřili i mnozí další velcí evropští filozofové a vědci, např. Leibniz, Descartes, Locke či Newton). Mezi základní požadavky na dokonalý jazyk tehdy patřila co nejužší korespondence mezi slovy a věcmi (u některých teoretiků ideálně až jedno-jednoznačnost) a „přirozenost“, tj. nějaký nearbitrární vztah mezi označujícím a

označovaným (zvuková podobnost, systematicčnost ve slovní zásobě, požadavek, aby i jednotlivé hlásky nesly význam apod.). Důsledkem tohoto způsobu uvažování o jazyce mohl být kromě návrhů na vytvoření zcela nového jazyka např. i sklon k neologizování v rámci jazyků existujících, tj. opravování nedokonalostí daného jazyka a zaplňování jeho mezer.

O jazyce dalších generací exulantů je toho zatím bohužel známo jen velmi málo. Oproti starším předpokladům se zdá, že náročnější česká tvorba nekončí s první pobělohorskou generací a že se i v pozdější době někteří autoři úspěšně snažili o vyšší styl svých textů. Příkladem může být **Kašpar Motěšický** (nar. kolem 1640), rodák z Těšína, jenž velkou část života strávil jako duchovní správce v Žitavě. Byl autorem modlitebních, hymnografických a homiletických textů, částečně určených i pro tajné nekatolíky v českých zemích. Jazyk jeho *Ruční knížky* (poprvé 1687, zkoumáno vydání z roku 1708, srov. Kosek, 2005), obsahující kancionálové písně a modlitby, se vyznačuje značnou konzervativností v hláskosloví, morfologii i v syntaxi. Ve slovní zásobě lze pozorovat zvýšený počet germanismů, obvyklých v dobové češtině, avšak nikoli přímo v kancionálové písni – autor je však užívá záměrně jako prostředky emocionálně zabarvené. Větší počet nepravidelností a odchylek od úzu textů vyššího stylu tak vykazuje pouze ortografie, patrně kvůli nedostatečnému vybavení tiskárny.

6.3.2 Čechy a Morava

6.3.2.1 Politická, kulturní a jazyková situace

Sílicí příliv německy, italsky a částečně i španělsky mluvících příchozích do českých zemí v posledních letech vlády Rudolfa II., a zejména skutečnost, že jim často byly svěřovány významné úřady království, vyvolávaly už v předbělohorském období jisté znepokojení českých stavů. Jeho hmatatelným výsledkem bylo usnesení českého zemského sněmu přijaté roku 1615, které pod sankcemi požaduje, aby se příchozí i jejich děti učili česky, aby byla na soudech a úřadech všech stupňů užívána pouze čeština, aby imigranti a jejich potomci do třetí generace nemohli zastávat zemské ani městské úřady, aby čeština neustupovala ze škol a kostelů apod.⁴⁸ I když vzhledem k následujícím bouřlivým událostem měl tento dokument jen malou naději na uvedení v život, je dobrým dokladem toho, že vztahy mezi Čechy a imigranty jiných národností a jazyků nebyly už před Bílou horou nijak idylické a že už tehdy sílil určitý pocit ohrožení češtiny jakožto zemského jazyka. O to složitější však byla doba následující.

---

⁴⁸ Příslušný úryvek ze sněmovních Artikulů byl editován v Pražák, 1945: 40–42.

Odchod velké části české šlechty a měšťanů do exilu znamenal velkou ránu pro česky psanou kulturu. Zmizeli totiž potenciální autoři a (především) recipienti náročných literárních děl. Nestalo se tak samozřejmě najednou, nicméně během 17. a 1. poloviny 18. století byl tento deficit čím dál tím patrnější. Nově přišedší šlechtické rody samozřejmě češtinu ve své každodenní komunikaci neužívaly, tím méně stály o literaturu jí psanou, ale i pro staré české rody, které byly katolické nebo se ke katolicismu přihlásily, se stávala čeština spíše jen jedním z jazyků, který (více či méně) ovládaly. Lze to dokumentovat např. na **korespondenci Zuzany Černínové z Harasova** (1600–1654) a jejího syna Humprechta Jana Černína z Chudenic (srov. Faměrová, 1994: 13–20; edice viz Černínová z Harasova, 1941): zatímco se svou matkou si Černín psal kultivovanou češtinou (s velkou frekvencí novějších hláskových změn a bohatou slovní zásobou), v dospělosti se přiklonil k italské kultuře a korespondoval už jen italsky a německy. Na druhou stranu jeho potomci česky uměli (i když to nemusel být nutně jejich první jazyk – jeho syn Heřman Jakub Černín si např. roku 1639 zapsal resumé českého dopisu své manželky německy) a někteří z nich užívání češtiny i aktivně podporovali. Celkově však jazykovou situaci vyšších vrstev na konci tohoto období může charakterizovat např. to, jak v roce 1700 odůvodňoval jezuitský provinciál úbytek českých kázání v české provincii – prý jen málokdo ze šlechty rozumí česky, a i z městského obyvatelstva mluví dvě třetiny německy (Havránek, 1980: 72). I když jistě mohl přehánět, ukazuje to na znatelný ústup češtiny z úzu společensky výše postavených obyvatel.

Zužování čtenářské a vlastně i autorské vrstvy dále souviselo i s tzv. druhým nevolnictvím a omezováním rozvoje královských měst, jež vedly k hospodářskému zaostávání a zejména k tomu, že se nemohla vytvořit dostatečně silná vrstva intelektuálů, kteří by mohli užívat národní jazyk v literární tvorbě. Pokud šlechta finančně podporovala uměleckou činnost, šlo mnohem častěji o hudbu či výtvarné umění než o (českojazyčnou) literaturu, možnosti chudých nadaných mladíků najít uplatnění ve státní správě byly v této době ještě velmi omezené, a proto synové z nemajetných vrstev, kteří se chtěli věnovat intelektuální či literární činnosti, téměř neměli jinou možnost, než vstoupit do některého z řádů. Mnozí z nich si jistě tuto dráhu zvolili rádi a z přesvědčení, to však nijak nepopírá fakt, že neměli příliš na výběr. (Výjimkou potvrzující pravidlo je např. Václav Jan Rosa, který, ač z chudých poměrů,

dokázal vystudovat právnickou fakultu a postupně se vypracoval až na úředníka apelačního soudu v Praze.) Literatura se tak stává výrazně kněžskou a ruku v ruce s tím jde i určité zúžení žánrové a tematické skladby literárních děl – až na výjimky schází aktuální společensky kritická lyrika, satira, drama, světský román, milostná lyrika apod., tedy žánry, které v této době u okolních národů běžně pěstovány byly. Důsledkem utužování poddanství a nemožnosti se volně stěhovat pro běžně mluvený jazyk bylo pak zvětšování nářeční diferenciace češtiny, která patrně dosáhla v době baroka vrcholu – až zrušení nevolnictví na úplném konci barokního období umožní větší míru mobility obyvatel, a povede tak k postupnému stírání nářečních rozdílů.

Rekatolizace měla za následek i **změnu kulturní orientace**: místo kontaktů s protestantskými zeměmi (protestantské části Německa, Švýcarsko, Holandsko, Anglie) se začínají prohlubovat styky se zeměmi katolickými, tj. právě s těmi částmi Evropy, kde se baroko dlouho udrželo a specificky rozkvetlo (Bavorsko, Rakousko a hlavně Itálie, Španělsko) – odtud k nám přicházeli příslušníci nových katolických řádů, hlavně jezuitů, a odtud také čerpali podněty pro svou tvorbu. S tím souvisí i neobvykle dlouhé trvání barokní kultury u nás, a to i ve vzdělaných vrstvách: v době, kdy se ve Francii mluví o pozdním osvícenství a v Německu o osvícenství vrcholném, u nás stále trvá vrcholné baroko, a to i v písemnictví.

Kromě výše zmíněné práce ve školství se jezuité jakožto významní účastníci rekatolizačního úsilí (i když zdaleka ne jediní, aktivně se účastnili např. také dominikáni) snažili i o získání nejširších vrstev obyvatelstva. K tomu mělo sloužit mj. vydávání českých nábožensky vzdělávacích knih, jako byly modlitební knihy, postily, kancionály, poutní knížky apod. Jedním z charakteristických rysů české reformace totiž byl velmi úzký vztah ke knize a vysoká autorita psaného slova, bylo proto nutné nahradit lidem odebrané nekatolické nebo pověrečné knihy knihami považovanými za pravověrné. Mnohé z těchto knih vyšly péčí nadace nazvané **Dědictví svatého Václava**, která byla založena roku 1669 v jezuitské koleji na Novém Městě pražském díky finančnímu vkladu Marie Šteyerové, matky významného českého jezuitu Matěje Václava Šteyera, a fungovala i za podpory nejvyšších církevních představitelů, včetně pražského arcibiskupa Bedřicha z Valdštejna. Mezi lety 1670 a 1751 bylo díky této nadaci vytištěno 80 000 knih, z nichž mnohé jezuité rozdali jako náhradu za zabavené „závadné“ spisy zdarma (Svatoš, 2010: 783; počet zabavených a příp. zničených knih

byl však patrně vyšší – jen A. Koniáš podle svých slov zabavil 60 000 knih, viz Štverák, 1991: 60).

Pokud nešlo o spisy určené širokým vrstvám, tíhli příslušníci katolických řádů přirozeně ve své tvorbě i komunikaci k mezinárodní latině: nejen proto, že zejména v prvním období po Bílé hoře mezi nimi bylo hodně cizinců, ale i proto, že umožňovala bezproblémovou komunikaci v rámci řádu i celého křesťanského světa. Jazykem vědy se tak opět stává téměř výlučně latina, němčina pak postupně získává stále silnější pozice zejména ve státní správě (*Obnovené zřízení zemské* klade, na rozdíl od Artikulů z roku 1615, i úředně němčinu na roveň s češtinou jako zemský jazyk). Mnoho spisů vychází více méně současně latinsky, česky i německy (často v obsahově ne zcela totožných verzích), stejně tak mnoho autorů publikuje ve více než jednom jazyce. Mnoho česky vydaných knih byly vlastně překlady či z dnešního hlediska spíše adaptace z latiny, němčiny nebo románských jazyků, přičemž přizpůsobení textu českému prostředí obvykle zahrnovalo i jeho uzpůsobení pro méně vzdělaného čtenáře, tj. bývaly vypouštěny meditativní či filozofující pasáže a naopak přidávány příklady ze života apod.

Ze všech nastíněných důvodů je tedy možno, spolu s Alexandrem Stichem (2009), za základní znak, kterým se jazykově česká slovesná kultura doby baroka odlišuje od kultur sousedních, např. německé nebo polské, považovat **asymetričnost** (sociální, tematickou, žánrovou...), tedy fakt, že v ní chybějí nebo jsou nedostatečně rozvinuty některé prvky, jež v jiných soudobých kulturách běžně nalzáme.

6.3.2.2 Jazyk domácí tvorby 17. století

I přes problémy, jimž museli uživatelé češtiny v 17. století čelit, nelze tvrdit, že by existence kulturní češtiny byla ohrožena. Naopak, i v této době v ní lze rozlišit (přinejmenším) dva stylové póly: na jedné straně to byl **vysoký jazykový styl**, ztotožněný v této době v zásadě s jazykem biblického překladu (**jazyk „svatopísemský“**), slavnostní, poněkud archaizující a přidržující se poměrně věrně normy Bible kralické, na druhé straně **styl nižší**, užívaný zejména v textech určených lidovému publiku, bližší kultivované variantě běžně mluveného jazyka a připouštějící ve větší míře hláskové i tvaroslovné inovace, expresivní výrazy, lidovou frazeologii apod.

Jedním z nápadných rozdílů mezi dnešní češtinou a češtinou doby barokní a zároveň zdrojem velkých obtíží při vydávání edic textů z této doby je **kvantita samohlásek**.⁴⁹ Svým způsobem jednodušší problém v tomto směru paradoxně mohou představovat texty rukopisné, protože v tehdejších písařském pravopisném úzu (viz kapitolu 12.2.2.2) nebyla délka samohlásek obvykle značena vůbec. Naproti tomu tištěné texty ji standardně označují, vzhledem k právě řečenému je však pravděpodobné, že nepochází od autorů samotných, ale byla doplňována tiskaři či sazeči. U mnoha slov či morfémů je dobře dokumentováno, že se v této době (více či méně často či zcela výlučně) používaly s jinou kvantitou než dnes⁵⁰ – např. imperativy typu *pamatúj, obětúj*, nom. pl. maskulin typu *zlodějí, vojáci*, nom. a akuz. zájmen *náše, vaše*, slovesná substantiva typu *kázaní*, ale *lkání, spání*, trojslabičná předponová slovesa typu *užiti, nalezti*, adverbia jako *prvé, jinák, vedlé, nikdy* apod. –, zdaleka ne všechny z dnešního hlediska neobvykle užití kvantity v barokních textech tedy lze považovat za chyby či známky nedostatečné jazykové zběhlosti. Zdá se však, že s postupujícím časem (zejména v průběhu 18. století) dochází k nárůstu kolísání kvantity hlavně v koncovkách, přičemž není vždy zřejmé, zda jde o odraz změn probíhajících v mluveném jazyce, nedostatečnou znalost psaného úzu, nezkušenost sazečů (nemuseli vždy být rodilí Češi) či nepozornost korektorů.

Důležitou postavou české literatury i filologie 2. poloviny 17. století byl **Václav Jan Rosa**. Nejen že vydal gramatiku češtiny a sestavil i obsáhlý slovník, ale zejména v mládí se věnoval i poezii. Jednak časoměrné (kromě zmíněné adaptace Komenského překladu zařadil na konec své mluvnice i vlastní pokusy, např. *Pastýřské rozmlouvání o narození Páně*), ale jako jeden z mála v této době psal i světskou milostnou poezii. Jeho rozsáhlá rukopisná báseň (či spíše libreto ke zpěvohře) *Discursus Lypirona* (1651; tiskem byla vydána až v Tichá, 1968) je ale asi nejlepší českou ukázkou směru, který byl silně ovlivněn románskou, hlavně francouzskou kulturou a zaujímal kolem roku 1600 významné postavení v celé západní a střední Evropě, a protože se snaží být „podle módy“ (*à la mode*), bývá nazýván **alamodová poezie**. Je pro něj charakteristická snaha o napodobení kultivované konverzace spojená se zálibou v galantních obratech

---

⁴⁹ Výzkumem kvantity samohlásek v češtině doby baroka se zabývali např. Hádek, 1970; Hádek, 1977; Kopecký, 1977; Lupínková, 1971; Šlosar, 1969; Šlosar, 1977; Vintř, 2008b.

⁵⁰ Jde o rozdíly různého původu i stáří: pozůstatky staročeského stavu, užívání jiné koncovky než v dnešní spisovné češtině, sekundární dloužení či krácení apod.

a slovech románského původu (někdy částečně morfologicky adaptovaných, někdy i užívaných citátově, např. *intent, pacienci, puer, amator, krásné líčka basiare*), s označováním protagonistů básně *kavalír a dáma*, s hojnými odkazy na antickou mytologii (*Kupido, Amor, Fortuna*), s citovostí hraničící až se sentimentalitou a s upřednostňováním „vznešeného“, tj. co nejabstraktnějšího slovníku (v básni je např. užito poměrně malé množství adjektiv, a ta, která zde nacházíme, jsou většinou epiteta *constans*, tj. popisovanou osobu, předmět nebo děj nijak přesněji necharakterizují ani neindividualizují, např. *tráva zelená, moře velký, pěkné kvítky, střela ostrá*).

Vysoké úrovně a relativně velkého rozšíření dosahovala v 17. století česká **duchovní poezie**. Nacházíme zde jak básně náročné, s dominantní estetickou funkcí, pro které je typické široké využití eufonie a aliterace, propracovávání rýmů a práce s metaforami, symboly, antitezemi a dalšími figurami (např. Bridel), stejně jako básně zpřítomňující duchovní prožitky skrze paralelu s viditelným světem a zejména přírodními ději, pro které je typické užívání deminutiv v lyrických scénách a bohatá strofická schémata (např. Kadlinský, Michna). Ke konci století (a částečně i ve století následujícím) vrcholí vývoj duchovní písně také i u katolíků vznikem velkých kancionálových svodů, které jednak shromažďují a adaptují starší repertoár a jednak jej rozhojňují i o vlastní tvorbu a které budou užívány a příp. i přetiskovány přinejmenším do počátku 19. století: Šteyerův *Kancionál český* (poprvé 1683), Holanova *Capella Regia Musicalis* (1694), Božanův *Slaviček rájský* (1719).

Zcela nechybí ani stylově ambiciózní **próza** – *Staré paměti kutnohorské* (1675; edice Kořínek, 2000) jezuity Jana Kořínka obsahují stylově i žánrově velmi různorodé části, včetně odborných výkladů a výčtů, fiktivních dialogů, veršovaných pasáží nebo třeba *Rejstříku slov horničných*, vysvětlujícího hornickou terminologii, a pracují mj. s novějšími a archaičtějšími hláskovými a tvarovými podobami jako se stylotvorným prostředkem (dobře je to vidět např. při porovnání úvodního *Přípisu*, psaného vysokým stylem, s fiktivním dialogem Horníka s táboritou, který je pod názvem *Katechismus tábořský* součástí 18. kapitoly díla). Oblíbené byly též legendy o svatých, původní i přeložené, a vznikla i některá česká díla historiografická (např. *Prodromus Moravographiae, to jest Předchůdce Moravopisu* Tomáše Jana Pešiny z Čechorodu z roku 1663); jejich jazyk však dosud čeká na prozkoumání. Co naopak v češtině v této době v zásadě nenajdeme, je (s výjimkou některých výše zmíněných prací

Komenského) vyšší odborná próza. Odborné spisy ze všech vědních oborů jsou v naprosté většině vydávány latinsky, a to včetně spisů historických či filologických (Balbín).

Již zmiňovaný pocit národního ohrožení vyústil v tvorbu **textů s národně a jazykově obrannou tendencí**. Čeština se totiž po určitou dobu jen těžko zbavovala přízviska jazyka kacířského, jazyka husitů – čeští katoličtí patrioti proto ve svých spisech zdůrazňovali, že tradice kulturní češtiny sahá mnohem dále do minulosti, až k českým zemským patronům, zejména sv. Václavu, a nazývali ji naopak *jazykem svatováclavským* (*lingua Divis Venceslai, lingua venceslaina*). Nejznámější obranou češtiny sepsanou v 17. století je latinská *Dissertatio apologetica pro lingua slavonica praecipue bohemica* Bohuslava Balbína, soustředující se kromě chvály češtiny a jejích předností zejména na kritiku chování cizinců přicházejících do země a zvláště některých politiků a z toho plynoucího nedodržování starobylých práv včetně jazykových. Tento spis však ve své době nebyl tištěn a většího ohlasu se tak dočkal až po svém vydání na samém začátku národního obrození (vydal F. M. Pelcl roku 1775; nejnovější vydání českého překladu Balbín, 1997). Obranné tendence nacházíme však i v jiných dílech, jazykovědných, historiografických aj., nebo v jejich částech (nejčastěji v předmluvách) – jazykově obrannou předmluvu má např. mluvnice Rosova (*Čechořečnost*, 1672; český překlad Rosa, 1996), jež na rozdíl od Balbína spíše vyzdvihuje kvality češtiny, než aby kritizovala chování jejích odpůrců. Z dnešního hlediska je poněkud překvapivé, že jedním z kladů češtiny, zdůrazňovaných v těchto textech, bývá její univerzální použití a obrovská rozloha území, na němž se lze česky domluvit. Souvisí to s ne zcela jasně vymezenou hranicí mezi tím, co je samostatný (slovanský) jazyk, a co nářečí.

Mezi průvodní jevy pocitu jazykového ohrožení patří i **purismus**, snaha očistit jazyk od cizích vlivů, jehož určité projevy nacházíme už u gramatiků češtiny 17. století (např. u Rosy). Jak však bylo řečeno výše, snahy o „vylepšování“ jazyka nemusejí být v této době motivovány jen puristicky, mohou souviset také s dobovým postojem k jazyku, který se neobává zásahů, pokud jsou v souladu s „přirozeností“ jazyka a zlepšují jeho korespondenci s reálným světem.

Rosa to v předmluvě ke své gramatice (1996: 129) formuluje takto: „Jestliže se ti náhodou zdá, že je v této mluvnici něco neobvyklého a nového, nebo žeš to nikdy neslyšel, nedomnívej se, že všichni ostatní mají též dojem. Nové věci totiž vyžadují nová jména, ale ta přece pro gramatiky nová nejsou, protože vznikají na základě přirozené povahy jazyka.“

Na závěr je ještě třeba připomenout, že i když vzájemné konfesijní vymezování se bylo v barokní době velmi silné, lze i u protagonistů rekatolizace českých zemí mluvit o jisté nadkonfesijní toleranci – nebyli totiž primárně zaměřeni proti určitým osobám nebo knihám jako takovým, ale proti obsahu jednotlivých spisů, který považovali za nebezpečný; to jim však nebránilo přiznat týmž spisům např. kvality jazykové. Příkladem toho může být vydávání *Januy linguarum* J. A. Komenského v pražské arcibiskupské (1667, 1669) i jezuitské (1694, 1716) tiskárně, a to včetně uvedení autorova jména, titul Šteyerovy gramaticko-pravopisné příručky (*Výborně dobrý způsob, jak se má dobře po česku psáti neb tisknouti...*, 1668), který jako jazykový vzor hodný napodobování opatrně, leč jednoznačně identifikuje Bibli kralickou, nebo doporučování jistých autorů jako jazykových vzorů bez ohledu na konfesi – jezuita J. Konstanc ve své gramatice doporučuje katolíky Hájka a Scipiona Berličku, ale také Veleslavína a Bibli kralickou.

6.3.3 Čeština mimo české země v 17. století

I když čeština v této době už neměla takový kulturní potenciál, aby významně ovlivňovala jiné slovanské jazyky s rozvinutou písemnou tradicí, udrželo se její užívání na některých přilehlých územích, zejména v Horním Slezsku a v Horních Uhrách (tj. na území dnešního Slovenska). Plnila tu jednak roli jazyka administrativního, jednak byla užívána i v literárních a dalších neúředních textech. Její podoba byla přitom často více či méně ovlivněna místními prvky.

Politická i společenská situace v **Horních Uhrách** byla v 17. století velmi těžká: turecké vpády (do roku 1687), protihabsburská povstání uherské šlechty, náboženské boje mezi přívrženci reformace a protireformace, která byla podporována vládnoucí dynastií (k nejsilnějším střetům docházelo za Leopolda I., 1657–1705, a katolická strana z nich vyšla do značné míry vítězně). Důsledkem bylo pronásledování nekatolické inteligence, zvláště intenzivní po odhalení protihabsburského spiknutí Františka Wesselényiho roku 1670: byla obviněna z účasti na spiknutí, souzena, vězněna a posílána na galeje do Neapole. Část proto odešla do vyhnanství, hlavně do německých zemí, kde se podílela na tvorbě exulantské literatury (Minárik, 1971: 138). Přes všechny zmíněné těžkosti však v této době zažívá literatura na Slovensku oproti předchozí epoše období rozvoje, charakterizované rozšiřováním okruhu autorů i

čtenářů. Ke kvantitativnímu nárůstu dochází samozřejmě zejména u literatury katolické, která v této době začíná dohánět evangelickou. Shodné se situací v českých zemích a v exilu je to, že i tady mezi autory převažují duchovní – ať už katoličtí, nebo evangeličtí.

Jazyková situace na území dnešního Slovenska byla v raném novověku velmi pestrá. Jako kulturní jazyky zde byly užívány čeština, latina, němčina, maďarština a normalizované i nenormalizované varianty kulturní slovenštiny: kulturní západoslovenština, jejíž postavení bylo v 17. století nejsilnější a která měla i svou bohemizovanou variantu, kulturní středoslovenština a kulturní východoslovenština.

Normalizací je v tomto období míněno vědomé úsilí podřídit psanou i tištěnou slovenštinu relativně jednotné grafické i jazykové normě; od kodifikace se liší tím, že tato norma není systematicky popsána v kodifikačních příručkách, ale že k ní existuje přinejlepším jen stručný návod, a také že není celospolečensky závazná ani oficiálně uznaná jako reprezentativní (srov. Kačala – Krajčovič, 2006: 52).

Kulturní slovenština je označení relativně ustáleného jazykového útvaru, který se od 16. století používal nejprve v administrativně-právních zápisech a později i v textech uměleckých a odborných. Jejím východiskem byla spisovná čeština, ale hláskosloví, morfologie a lexikum byly do značné míry přizpůsobeny stavu v příslušném nadnářečném slovenském útvaru. Největší vliv češtiny se uplatňoval v syntaxi, užívání ustálených formulí a v terminologii (Pauliny, 1983: 118–119).

Češtinu používali v 17. století jako kulturní jazyk slovenští katolíci i evangelíci, rozdílly však byly v míře a systematičnosti slovakizace i ve funkcích, které čeština plnila. Pro **slovenské evangeličky** se v této době čeština Bible kralické (1. vyd. 1579–1594) stala nejen literárním, ale také bohoslužebným jazykem: evangelické synody v letech 1610 (Žilina) a 1614 (Spišské Podhradí), na nichž došlo k osamostatnění slovenských luterských sborů od katolické církve a ustavení samostatné církevní organizace, totiž přijaly tento jazyk (nazývaný také **bibličtina**) jako bohoslužebný a úřední jazyk evangelické církve v Horních Uhrách. Evangelíci proto kladli větší důraz na jeho zachování v nezměněné podobě a v 17. století u nich pozorujeme (na rozdíl od předcházejícího období humanistického, kdy byla čeština na Slovensku často více či méně vědomě slovakizována) zejména v tištěných textech záměrný návrat k jazyku co nejbližšímu bibličtině (Kačala – Krajčovič, 2006: 30; Pauliny, 1983: 105). Vzrůst úcty k češtině a k české náboženské tvorbě byl posílen také rekatolizačním tlakem – podobné osudy a pronásledování různé skupiny českých a slovenských nekatolíků

navzájem sbližovaly. Na druhou stranu se i mezi nimi objevovaly některé hlasy obhajující přiměřenou slovakizaci spisovného jazyka, zejména ve slovní zásobě: „Obzwlasťe poněwadž se mnohé Slowá w čisté Czesstině, tak nám Slowakům gako chodnjk na Tatry neznamo nachazegj [...] proto gako mluwjme, tak y psati máme [...]“ (Daniel Sinapius-Horčička v edici knihy Sixta Palmy Močidlanského *Perlička dítek Božích*, 1683; citováno podle Pauliny, 1983: 109). Nejednoznačnou roli hrál fakt, že bibličtina byla díky užívání v liturgii jazykem nikoli jen psaným, ale i mluveným. Na jednu stranu to znamenalo posílení její pozice, na druhou stranu zde docházelo k hláskové slovakizaci (nevyslovování ř a jotace po retnicích, vyslovování ú místo ou, časté rušení přehlásky a > ě, vyslovování dě, tě, ně ve středoslovenském rozsahu apod.), a tím se otvírala cesta další slovakizaci i v psaném projevu (Pauliny, 1983: 111).

Mezi **slovenskými katolíky** se v této době vyvíjí **normalizovaná varianta slovakizované češtiny**, v níž jsou některé jevy důsledně nahrazovány slovenskými variantami: české ě, au, ř bývá nahrazeno e, ú, r, často se označuje d', t', ň i před e, i, dále se slovakizují i některé koncovky (1. os. sg. prez. *pujdem*, l-ové participium *mohol* apod.) a slovní zásoba (Pauliny, 1983: 112; Kačala – Krajčovič, 2006: 38–39). Takovýto jazyk nalezneme např. v kancionálu *Cantus Catholici* (1655) nebo v knize Mikuláše Tamašiho *Prava katolicka ručny knížka* (1691). V době protireformace se totiž katoličtí vzdělanci pokoušeli i svým literárním jazykem co nejvíce přiblížit lidovým vrstvám. Existovali však i takoví, kteří se snažili o zachování normy biblické češtiny, zejména někteří jezuité a františkáni, kteří byli ve styku se svými řádovými spolubratry v Čechách. Příkladem snahy o užívání češtiny bez slovakizace v katolickém prostředí může být spis *Hora zlatta serafinska* (z území Slovenska zachováno až 2. vydání, 1696), vlastně reedice knihy vydané poprvé roku 1646 v Praze.

Katoličtí i evangeličtí autoři v Horních Uhrách vydávali v (slovakizované) češtině zejména texty duchovního zaměření: polemické spisy, nábožensko-vzdělávací spisy, katechismy, modlitební knihy, příležitostná a pohřební kázání apod. Světská literatura pak zahrnovala poezii (zejména elegie, idyly a milostné či sociální písně), drama, zábavnou prózu, memoárovou a cestopisnou literaturu a vědeckou a popularizační literaturu. Z 2. poloviny 17. století je např. dochováno několik rukopisných a tištěných memoárových próz, pojednávajících zejména o tureckém vpádu na Slovensko roku 1663 a o náboženském pronásledování protestantské inteligence v letech 1672–1674 po

Wesselényiho spiknutí. Z těch, které jsou psány slovakizovanou češtinou a vyšly tiskem, je možno jmenovat např. spis Samuela Chalupky st. *Vandrovka aneb Putování přežalostné Roziny Puchalky, Samuele Chalupky manželky* (1664), vyprávějící o zajetí jeho ženy Turky a o jejím útěku, nebo epicko-reflexivní báseň Štefana Pilárika *Sors Pilarikiana – Los Pilárika Štěpána* (1666), v níž autor popisuje své zajetí Turky a následné vysvobození (srov. Minárik, 1971: 159–160).

I v Horních Uhrách vznikají některé práce nebo jejich části, které je tematicky možno zařadit mezi jazykové obrany. Také zde to velmi často bývají předmluvy k filologicky zaměřeným dílům – např. předmluva D. Sinapia-Horčičky ke knize *Neo-forum Latino-Slavonicum – Nový trh latinsko-slovenský* (1678) nebo předmluva Tobiáše Masníka ke knize *Zpráva písma slovenského* (1696).

Mnoho českých i různým způsobem slovakizovaných spisů vzniklých v Horních Uhrách, zejména těch se světskou tematikou, se dochovalo jen rukopisně (ať už z důvodů finančních, kvůli problémům s cenzurou nebo proto, že žánry tzv. nízké byly v této době považovány za nevhodné k publikaci tiskem). Přesto je tato produkce zajímavým a dosud málo prozkoumaným zdrojem originálních textů, často patřících do žánrů jinde česky v této době nepěstovaných nebo pěstovaných jen výjimečně (historická píseň, milostná lyrika apod.). Jejich rukopisné dochování s sebou však nese značné problémy lingvistické i ediční – zejména je (vzhledem k dobovému písařskému pravopisnému úzu, který obvykle neužíval diakritická znaménka nad samohláskami a často ani nad souhláskami) nesnadné určit přesně míru slovakizace textu.

6.4 Barokní čeština v prvních třech čtvrtinách 18. století

6.4.1 Exil

6.4.1.1 Politická, kulturní a jazyková situace

I přes opakované, zdánlivě úspěšné rekatolizační snahy (za v zásadě rekatolizované byly české země považovány už v 80. letech 17. století) se nekatolická emigrace z českých zemí zdaleka neomezila na 2. polovinu 17. století. Mnozí lidé na venkově i v malých městech se stali katolíky pouze formálně, dále si četli z nekatolických knih (ať už zděděných, nebo nově získaných tisků, které byly do království pašovány z Halle, Berlína, Lužice i odjinud) a podle možnosti se v malých kroužcích tajně scházeli k soukromým bohoslužbám, jež občas navštěvovali tajně přicházející nekatolíci

kazatelé. Kroužky tajných nekatolíků nebyly omezeny jen na česky mluvící obyvatele království, ale našli bychom je i mezi Němci, zejména na severní Moravě v místech, kde kdysi působila jednota bratrská (např. v okolí Fulneku, působiště J. A. Komenského). Jestliže rekatolizační tlak příliš zesílil, volili tito lidé často raději exil, i když to většinou znamenalo opustit veškerý svůj majetek. K zvyšování počtu „probuzených“ přispíval i **pietismus**, který se do českých zemí šířil v 18. století a který spolu s vypjatou emocionální zbožností kladl důraz i na dokonalé křesťanské společenství a na osobní zodpovědnost každého za jeho spasení i za spasení jeho bližních. (Jedním z míst, kolem kterých se takto naladění věřící shromažďovali, byl Ježíšův chrám milosti v Těšíně, který byl otevřen roku 1709 a kde až do roku 1730 kázali významní pietističtí kazatelé německy, polsky i česky a kde bylo možno koupit i exilové tisky.)

I v 18. století tak existoval neustálý, i když v různých letech různě silný, proud exulantů prchajících (často velmi dobrodružným způsobem a za velkých osobních obětí) za hranice českých zemí. Mnozí směřovali do Saska nebo do Lužice, kde se buď usazovali natrvalo, nebo zůstali jen na nějakou dobu a pak z různých příčin (špatné vztahy s vrchností, nebezpečí vydání zpět do vlasti apod.) putovali dál. Kromě exulantských menšin ve městech či městečkách (např. v Drážďanech nebo Žitavě) tu vznikaly i exulantské kolonie na vesnicích; z těch, které obývali Češi, je možno jmenovat např. Großhennersdorf nebo Gebhardsdorf v Lužici. Poměrně velká skupina česky mluvících exulantů žila díky vstřícnosti pruského krále od 30. let 18. století v Berlíně a jeho okolí (čeští kazatelé tu působili ještě v první třetině 19. století a ještě v 1. polovině 20. století tu žili česky mluvící obyvatelé; srov. Štěříková, 1999) a pozvání se jim dostalo také do Slezska (např. v kolonii Friedrichův Hradec žili česky mluvící obyvatelé od roku 1752 až do konce 2. světové války; srov. Štěříková, 2001).

Nejznámějším střediskem, kam se uchýlili někteří německy mluvící exulanti z Moravy (zejména z Fulnecka), se stal **Herrnhut (Ochranov)**, založený roku 1722 hrabětem Zinzendorfem (Štěříková, 2009; Křížová, 2002). Ten zde ze směsi svých názorů (původem byl luterán silně ovlivněný pietismem) a tradic staré jednoty bratrské, na něž se odvolávali exulanti, vytvořil samostatnou církev nazvanou Brüdergemeine (Unitas fratrum, dnes také Moravian Church), ke které se později přidali i někteří česky mluvící exulanti, zejména ze skupiny žijící v Berlíně. Tato církev se intenzivně věnovala misijní činnosti (jak mezi nekřesťanskými národy, tak mezi „neprobuzenými“, tj. málo

nábožensky zanícenými křesťany), a proto odtud byly zejména v 1. polovině 18. století zakládány další osady a prováděna misie nejen v Evropě (Holandsko, Anglie, Rusko apod., včetně tajných výprav do Čech a na Moravu), ale i v Grónsku, v Georgii a Pensylvánii, na karibských ostrovech (ostrov sv. Tomáše) či na Labradoru. Nejen na mnoha z těchto míst působí dodnes.

V 18. století pokračuje literární, ediční a vydavatelská činnost exulantů, zaměřená samozřejmě primárně na bibli a duchovní literaturu. Jejich produkci však často nelze striktně odlišit od jazykově české tvorby dalších komunit mimo české země: V mnoha saských i lužických exulantských sborech působili totiž jako kazatelé či učitelé luterští exulanti z Horních Uher a nejednou tam byli i literárně činní (např. slovenský kněz a spisovatel Daniel Krman ml. spolupracoval jak s exulantským vydavatelem Václavem Kleychem v Žitavě, tak se podílel na novém vydání textu Bible kralické, známém jako 1. vydání Bible hallské, z roku 1722). Stejně tak někdy patřili mezi kazatele českých sborů a nejednou i autory nebo editory českých knih muži původem ze Slezska, z nichž někteří česky uměli z domova (např. Jiří Sarganek), jiní se češtině museli teprve učit (např. Jan Liberda).

Liberda byl oblíbeným, i když kontroverzním kazatelem a autorem či překladatelem několika hojně čtených českých knih, např. *Klíč Davidův k otevření pokladů Království Božího v tajemství skrytých* (1. vyd. 1727) nebo *Pravidlo Nejsvětější víry apoštolské i prorocké z Písem svatých sebrané* (1. vyd. 1731). Sestavil také kancionál *Harfa nová na hoře Sion znějící* (1. vyd. 1732).

Důležitým exilovým edičním střediskem, silně ovlivněným luterským pietismem, bylo **Halle** (srov. např. Rösel, 1961), kde vycházely mj. upravené reedice Bible kralické nebo jejích částí (Nový zákon poprvé 1709, celá Bible poprvé 1722). Dalšími místy, kde se vydávaly české tisky, bylo např. **Loubno (Lubaň)**, **Prešpurk (Bratislava)** nebo **Žitava**. Exilová knižní produkce neměla velký význam jen pro exulanty samé, ale byla životně důležitá i pro zbývající tajné nekatolíky v českých zemích – bez tisků tajně a za velkého nebezpečí kolportovaných přes hranice by patrně jen stěží vytrvali, neboť při absenci kněží, pravidelných bohoslužeb a náboženské výuky si i tak těžko udržovali přesnější povědomí o své konfesi. Předbělohorské tisky se v 18. století v důsledku opakovaného prohledávání a sugestivních výzev k dobrovolnému odevzdání stávaly velmi vzácnými, a proto nabývala na významu právě pašovaná literatura exilového původu. Význam knih se zvyšoval i tím, že kazatelů, kteří by za tajnými nekatolíky

docházeli zpoza hranice, v 18. století oproti předcházející době velmi ubylo, přicházeli spíše právě jen kolportéři knih bez jakéhokoli teologického vzdělání. I některé seznamy knih zabavených Antonínem Koniášem ve 30. letech 18. století ukazují, že nová literatura exilového původu už v této době mezi tajnými nekatolíky mírně převažovala nad předbělohorskou produkcí (Nešpor, 2005: 235). Toho si samozřejmě byla vědoma i druhá strana a snažila se adekvátně reagovat – patent Karla VI. z roku 1717, který nařizoval přísné stíhání protestantských emisarů a zabavování knih, byl zpřísněn roku 1721 a pak každoročně obnovován až do poloviny 40. let. Za nedovolený dovoz knih podle nich hrozil trest smrti. Kromě toho se proti těmto praktikám snažili katolíci bojovat i distribucí vlastních knih (viz výše, Dědictví svatého Václava).

6.4.1.2 Jazyk exulantské tvorby 18. století

Náboženská emigrace z českých zemí tedy neustávala po celé 18. století a v zásadě ji ukončilo až vydání Tolerančního patentu roku 1781. Hodnotíme-li tedy jazyk českých písemných památek exulantské provenience z této doby, je třeba velké opatrnosti a znalosti okolností jejich vzniku. I památky pocházející z pokročilého 18. století totiž mohou být jak dílem příslušníků druhé či další exulantské generace, tak ale i dílem generace první, pobývajících v exilu různě dlouhou dobu (někteří odešli jako dospělí či staří lidé, jiní s rodiči nebo i sami v dětském věku).

Mnoho z písemné produkce exulantů zůstává dosud neprozkoumáno. Je zřejmé, že kromě biblických tisků vydávali především katechismy a kancionály, z rukopisných písemností je pak možno jmenovat historické spisy (prozaické i veršované), vlastní či cizí životopisy a korespondenci, soukromou i úřední. Asi nejlépe prozkoumaná je zatím kancionálová píseň, již se v nedávné době věnovali Jan Malura a Pavel Kosek (a to jako po stránce ediční, tak po stránce literárněvědné a lingvistické; např. Malura – Kosek, 2004). Z výzkumů Jana Malury (2010) vyplývá, že v nekatolické kancionálové písni v 18. století trvá úzká součinnost mezi tvorbou německou, českou a polskou, mění se však směr přejímání: zatímco v 16. století nebo na začátku 17. se písně hojně překládaly z češtiny do němčiny a polštiny, v 18. století je tomu naopak. V menší míře pak vznikají i originální české skladby. Pokud nám stav poznání zatím dovoluje tvrdit, snažili se

autoři i překladatelé o dodržování norem češtiny Bible kralické⁵¹ a nářeční (či jinojazyčné – polské, slovenské, lužické) prvky do jejich děl pronikaly spíše výjimečně (a pokud ano, obvykle to byla díla rukopisná, ne určená k publikaci). Kromě písní byly do češtiny dále překládány i prozaické texty převážně duchovního obsahu, např. Zinzendorfova kázání (*Krátké obsažení některých evangelických řečí*, 1743) nebo Spangenbergova *Idea fidei fratrum aneb Krátké obsažení učení křesťanského v evangelických církvích bratrských* (přeložil Jan Jeník, 1788). Do překladatelství se někdy zapojovaly i ženy: např. Alžběta Jäschkeová, manželka bratrského kazatele v Berlíně německého původu a rodilá Češka, přeložila do češtiny několik bratrských písní (Štěříková, 1999: 186–187).

Jazykovým rozborem některých drobných prozaických exilových tisků se zabýval Pavel Kosek. Zjistil, že i když se i ony vesměs snaží navazovat na tradici českého jazyka předbělohorského období, existují mezi nimi podstatné rozdíly v závislosti na tom, kde, kým a za jakých podmínek byly vydány. Zajímavé je např. srovnání tisků *Poklad evangelitského křesťana* (Lipsko 1719) a *Svatá a bezpečná cesta* (Halle 1723): Starší z nich je pravopisně velmi rozkolísaný (spíše se blíží dobovému písařskému úzu), na hláskové i morfologické rovině obsahuje poměrně hodně prvků dobového běžně mluveného jazyka a ukazuje tak, že exilové prostředí mělo živé kontakty s domácím a reagovalo na tamější vývoj spisovného jazyka. Novější tisk, připravovaný v Halle v době, kdy tam probíhaly práce na již zmíněném 1. vydání Bible hallské (1722), se naopak inovacím poměrně důsledně vyhýbá a záměrně se snaží o vysoký biblický styl. Tomu odpovídá i jeho syntaktická stavba charakterizovaná snahou o intelektualizaci a exkluzivnost vyjadřování a důsledné dodržování pravidel bratrského pravopisu (Kosek, 2008a; Kosek, 2008b). Podobně hláskově a morfologicky konzervativní je např. i tisk *Harfa nová* (Loubno, 1732 a 1735), naopak tisk *Obhájení učení evangelium svatého* (Halle 1736) je konzervativní pouze hláskově a syntakticky, v morfologii je poměrně progresivní a v lexiku se vyznačuje, oproti všem předcházejícím, poměrně hojným výskytem slov původem ze slezských nebo slovenských dialektů (Kosek, 2004; Kosek, 2007).

---

⁵¹ Největší odchylky od normy vysokého stylu nacházíme obvykle v grafice, protože mnohdy nebylo možno zabránit tiskovým chybám, které se do tisků dostávaly kvůli sazečům neznalým češtiny a technickým problémům.

Vzhledem k tomu, že exulanti často žili v německy mluvícím prostředí, je možno očekávat v lexiku jejich tisků zvýšený podíl přejímek z němčiny. I tady však Kosek konstatuje rozdíly: zatímco *Poklad evangelitského křesťana a Svatá a bezpečná cesta* se v této oblasti příliš neliší, v obou se germanismy vyskytují velice málo, a pokud ano, pak jde většinou o výrazy patřící k centru dobové slovní zásoby (např. *vinšovati, nešanovati, rytovati, Grunt, nemerkovati, trefiti*), v tisku *Obhájení učení evangelium svatého* jich naopak pozorujeme mnoho, a to i takových, které patrně pronikaly právě až do jazyka českých exulantů (např. *šafujete, pomerkovali, fědrovali, neprůbovali, falešně, presentirovali, šmakovati, střimovati, šanovati, grobovatého, Bild, za muster*). Tisk *Harfa nová* se pak v tomto ohledu podobá dříve zmíněné *Ruční knížce*: vyskytuje se v něm velký počet germanismů, většinou dobově obvyklých, užívaných i v českých zemích – příznakový je však jejich průnik do kancionálové písně, kde se jinak (jakožto stylově nižší) užívaly spíše výjimečně. A konečně, nevelký výskyt germanismů (kromě těch, které byly v dobové češtině již zdomácnělé) byl konstatován i v původních autobiografických textech exulantů usazených v 18. století v Berlíně – zdá se, že do jejich psaného, a patrně i běžně mluveného jazyka nová slova z němčiny pronikala jen výjimečně, zejména tehdy, jednalo-li se o skutečnost, pro kterou neměli vhodný výraz (např. *fabrika*; Fidlerová, 2012). Je však třeba mít na paměti, že autoři těchto textů patrně příliš neopouštěli exulantskou komunitu, kde se mluvilo česky, a že to většinou byli exulanti první, nejvýše druhé generace; jejich děti a vnuci se obvykle postupně germanizovali.

Výše jsme zmínili významné ediční středisko v Halle, významné zejména vydáváním českého biblického překladu kralické tradice. Porovnání jednotlivých vydání Bible hallské a jejího proklamovaného vzoru, Bible kralické z roku 1613, ukazují, že se text i v 18. století v mnoha ohledech vyvíjel. Jednak se proměňovaly paratexty (předmluvy, doprovodný textový aparát...) a jednak i sám text překladu vykazoval určitou dynamiku – značný počet změn přináší zejména 3. vydání Bible hallské z roku 1766, vydání velmi důležité, neboť na něj navazuje následující tradice. Je tedy zřejmé, že exulantská biblická tradice nebyla statická a neomezovala se na prosté předávání kralického textu dalším generacím (Nešpor, 2005; Dittmann, 2012).

6.4.2 České země

6.4.2.1 Politická, kulturní a jazyková situace

Situace ve školství se z hlediska jazykové výchovy oproti předchozímu období dlouho příliš neměnila. Výuka na gymnáziích a na univerzitě probíhala v latině až téměř do konce 18. století (až v roce 1784 byla na pražské univerzitě latina nahrazena němčinou). Nezvýhodňovala tedy sice němčinu na úkor češtiny (tak tomu bylo až na počátku období následujícího), nicméně také neposkytovala českým vzdělancům dostatek příležitostí k rozvíjení jejich vyjadřovacích schopností v mateřském jazyce, ať už pro tvorbu uměleckou, či odbornou. Proto se i v této době mnozí z nich v písemném projevu cítili bezpečněji v latině než v češtině a vědomě či nevědomě aplikovali i při psaní v češtině návyky získané při studiu latiny.

Počátky vyučování češtiny na vyšších školách musíme hledat nikoli na území Čech, ale ve Vídni a jejím okolí (srov. Vintř – Pleskalová, 2004). Dvůr i jeho úředníci si totiž byli vědomi potřeby znalosti češtiny u osob, které mají na starost práci s lidmi neznalými jiného jazyka, tedy zejména ve vojsku a v duchovní službě. Proto se začalo od roku 1746 vyučovat češtině na elitním vídeňském gymnáziu Theresianum (prvním učitelem češtiny tu byl Jan Václav Pohl), od roku 1752 na Tereziánské vojenské akademii ve Vídeňském Novém Městě (prvními učiteli byli Antonín Prokop Klobás a Václav Michael Wiedemann), od roku 1755 na Šlechtické vojenské akademii ve Vídni (prvním učitelem byl opět Pohl) a od roku 1775 i na vídeňské univerzitě (prvním profesorem byl Josef Valentin Zlobický). Pražská univerzita tak za nimi zaostala o mnoho let – stolice českého jazyka a literatury tu byla zřízena až roku 1793 (prvním profesorem byl František Martin Pelcl).

6.4.2.2 Jazyk domácí tvorby 18. století

I pro 18. století bylo charakteristické hojné vydávání nábožensko-vzdělávacích spisů. Autorem, jehož knihy česky vycházely v mnoha desítkách vydání od konce 17. až do 1. poloviny 19. století, byl německý kapucín Martin z Kochemu: do češtiny byl přeložen jeho *Velký život Krista Pána* (1698) a zejména modlitební knihy *Zlatý nebe klíč* (1701) a *Velká štěpná zahrada* (1702; obě byly vydávány později i v různých zkrácených verzích s variujícími názvy). Tyto modlitební knihy si získaly velkou popularitu a byly přetiskovány v mnoha desítkách vydání a také opisovány. Jejich jazyk byl poměrně jednotvárný až stereotypní, s nevelkou slovní zásobou, neobsahoval ale obvykle žádné dialektismy a do značné míry se vyhýbal hláskovým a morfologickým inovacím, snažil

se spíše o slavnostní styl blízký biblickému. Nejen samotný biblický překlad, i modlitební knihy (a další nábožensko-vzdělávací příručky) je tedy možno považovat za nositele tradic kulturní češtiny vysokého stylu, kteří povědomí o něm udržovali mezi prostými lidmi až do počátku 19. století.

Velký rozvoj zažívala na samém konci 17. a v prvních desetiletích 18. století homiletika (**kazatelství**). Z kázání se stává, alespoň v pojetí některých autorů, žánr umělecky velice náročný, a proto také velmi přitažlivý – vlastně v této době jeden z mála žánrů, kde mohli naplno rozvinout svou literární i jazykovou tvořivost (srov. např. Sládek, 2005; Kusáková, 2006). Kromě klasicizujícího pojetí věrného antickým vzorům (především Ciceronovi),⁵² se totiž během 17. století prosazuje i nový, mnohem dynamičtější rétorický styl snažící se poučit (*docere*) posluchače tím, že je překvapí, oslní (pobaví, *delectare*) a emocionálně zasáhne (*movere*), a to zejména překvapivými nápady, rafinovanou argumentací a výstavbou textu, neočekávanými metaforami a někdy i vědomým překračováním jazykových norem. Jeho základem byl tedy ostrovtip (*acumen, argutia*), duchaplný, neočekávaný nápad. Byl podle stejnojmenné knihy jednoho ze svých teoretiků, německého jezuita Jacoba Masena, nazýván *ars nova argutiarum* (nové umění ostrovtipnosti, 1649), dále také *conzettismus, konceptuální umění* apod., a mezi jeho přední teoretiky patřili kromě Masena také španělský jezuita Baltazar Gracián (*Agudezza y arte de ingenio*, 1648), polský jezuita Kazimierz Sarbiewski (*De acuto et arguto liber unicus*, 1619–1620, rukopisně) nebo italský jezuita Emanuele Tesauro (*Il cannocchiale aristotelico, o sia idea dell'arguta et ingeniosa elocutione*, 1654).

Základem nového kazatelského umění byl tzv. koncept (*conchetto*). Pod tímto pojmem se rozumí složitá a rafinovaná forma důkazu, sestávající (ve svém nejjednodušším provedení) z výchozího úryvku z Písma, jeho obsáhlého duchaplného rozvinutí a potvrzení výrokem nebo výroky nějaké autority, např. někoho z církevních Otců. Koncept měl vždy obsahovat překvapivý nápad, kombinaci zdánlivě neslučitelných myšlenek, které pak autor nečekaně a vtipně propojil do jednoho celku, nebo třeba celý řetězec vzájemně propojených nápadů a důkazů apod. Účelem bylo posluchače

---

⁵² U nás byl jeho zastáncem např. Bohuslav Balbín, jak dokazují jeho příručky pro studenty gymnázií *Verisimilia humaniorum disciplinarum* (Rukověť humanitních disciplín, 1666; spolu s českým překladem nejnověji vydáno jako Balbín, 2006), *Quaesita oratoria* (Řečnické otázky, 1677) nebo *Brevis tractatio de amplificacione* (Stručné pojednání o amplifikaci, 1688).

prekvapit a ohromit, vyvést z rovnováhy, a zapůsobit tak účinně na jejich city. Kázání tohoto typu s oblibou používala srovnání oslavovaného světce s nebeskými tělesy, anděly, rostlinami či zvířaty, přírodními jevy, vzácnými předměty ad. Při tom se cenilo hlavně spojování nespojitelného, tj. přirovnání k něčemu na první pohled protikladnému, smíření zdánlivě rozporných tezí, užívání neotřelých metafor, slovní hříčky a dvojsmysly apod.

Koncept býval často užíván zejména ve svátečních kázáních, tedy těch, která byla pronášena u příležitosti svátku některého význačného světce (sv. Václava, sv. Jana Nepomuckého, patrona některého z řádů apod.). Autoři v nich (resp. alespoň v jejich dochovaných tištěných nebo rukopisných verzích) obvykle hojně pracují s latinskými citáty, které ale většinou vzápětí překládají či parafrázuji do češtiny. Jsou vystavěna podle rétorických zásad a ve snaze zapůsobit na emoce posluchačů vybírají z repertoáru tropů a figur ty k tomu vhodné, zejména oslovení posluchačů (nebo fiktivních posluchačů, např. některé z postav, o kterých se hovoří), řečnické otázky apod. a nevyhýbají se ani slovům citově zbarveným či přímo vulgarismům, nebo naopak zdrobnělinám. V hláskosloví a morfologii se ze stejných důvodů v některých pasážích odchyľují od konzervativního biblického stylu a užívají novější (v dobových gramatikách vesměs připouštěné, ale do dnešní spisovné češtiny většinou nepřijaté) podoby – úžení *é* v *í*, diftongizaci *ý* v *ej*, zejména v kořenech slov, náslovné *ou-*, nekongruentní přechodníky, koncovky *-mi/-ami/-emi* (příp. i *-ma*) v instr. pl. substantiv všech rodů apod. Činí tak většinou vědomě – střídání vysokého stylu se středním (obsahujícím prvky lidovějšího jazyka, včetně expresivních slov nebo lidové frazeologie) bylo v dobových rétorikách doporučováno jako prostředek pro udržení pozornosti posluchačů. Nelze proto vždy jednoznačně říci, že text, v němž najdeme novější hláskové a morfologické varianty nebo lidové obraty, nemá vyšší stylové ambice.

Osmnácté století také zažilo počátek pravidelného vydávání českých novin, a tím i **počátky publicistické češtiny** (byť dobové noviny se od dnešních obsahově i funkčně velmi lišily). Předchůdci novin byly různé jednorázově vydávané letáky a kramářské tisky, které byly nevelkého rozsahu (většinou 1–2 listy) a reagovaly na nějakou závažnou událost (úmrtí panovníka, korunovaci, válečnou událost, živelní pohromu, kriminální čin apod.; velký počet letáků se např. věnoval Fridrichovi

Falckému). Prvními pravidelně vycházejícími novinami v češtině byly noviny nazvané *Český postylian neboližto Noviny české*, které vydával v Praze Karel František Rosenmüller, majitel největší české tiskárny a nakladatelství 18. století, a které začaly vycházet roku 1719 dvakrát týdně. Po smrti K. F. Rosenmüllera (1727) pokračoval v jejich vydávání jeho stejnojmenný syn (do své smrti roku 1744) a pak různí redaktoři. Za bavorské okupace roku 1742 bylo jejich vydávání dočasně zastaveno, roku 1772 pak zastavila jejich vydávání sama majitelka z důvodů finančních (Homola, 2000; Kamiš, 1974).

Z hlediska rozsahu, formy, obsahu i funkce se noviny 18. století velmi lišily od novin dnešních. Rozsah většinou nepřesahoval 8 stran. Neužívalo se např. titulků, jen udání místa a času události v záhlaví, zprávy byly často řazeny za sebou prostě podle toho, kdy dorazily do redakce (jen zprávy z Vídně a ze života císařského dvora byly někdy na prvním místě) apod. Na rozdíl od dnešních novin také noviny 18. století plnily především funkci informační a jazykově kultivační, méně persvazivní. Jejich redaktoři vesměs chápali svou práci jako službu českému jazyku, motivovanou mj. faktem, že v mnoha českých a moravských městech v té době už vycházely noviny psané německy nebo i jinými jazyky.⁵³ Záměr prvního vydavatele „zachowati / rozmnožiti / a w Kwět wwefti“ český jazyk, nazývaný kdysi též „Ržeč Swato=Wáclawfká“, a sloužit i těm, kdo se češtině teprve učí nebo se v ní zdokonalují, ukazuje oznámení o zahájení vydávání, které vyšlo 25. ledna 1719 pod názvem *Předchůdce Českého postyliana aneb Předmluva na Noviny české* (viz <http://kramerius.nkp.cz/kramerius/handle/ABA001/1617558>).

Hláskoslovně a tvaroslovně se předkrameriovské noviny nevymykají z dobového psaného standardu nižšího stylu, a nepokoušejí se tedy o důsledné dodržování humanistické normy: v kořenech slov se střídají *é* a zúžené *í*, převažuje diftongizované *ej* místo *í* (stejně tak i v předponě *vej-*); naopak v koncovkách zcela převažují podoby starší. Relativně řídké je i protetické *v-*; občasné hyperkorektní podoby jako *oskový* ukazují na snahu redaktorů se mu cíleně vyhýbat, přestože jej patrně běžně vyslovovali. Počáteční *ú-* je až na výjimky důsledně diftongizováno. Pro morfologii je typická řada dublet, např. šíření koncovky *-ách* k maskulinům a neutřům (*komínách, světlách*),

---

⁵³ Např. v Praze vycházely německé noviny nejméně od poloviny 17. století (Šimeček, 1991: 48).

koncovek *-mi, -ami, -emi*, příp. *-ma, -ama, -ema* v instr. pl. maskulin (*koníčkami, s Židma*), u adjektiv zde pak je často *-ma* (*s anglickýma praporci*) apod. U přídavných jmen přivlastňovacích převládá složené skloňování (*v rabínovém domě*), mnoho slov a jmen cizího původu zůstává nesklonných (*do laboratorium, s kaffe, z Palermo*). Vzhledem k tomu, že tematika článků vyžadovala nejen užívání velkého množství cizích vlastních jmen, ale také psaní o dosud málo známých skutečnostech z různých oblastí života, pro které se v češtině dosud neustálila pojmenování, měly české noviny i přes malý počet čtenářů velký význam pro rozvoj slovní zásoby češtiny.

Jako **jazyk administrativní** se čeština i přes ztížené podmínky (od 1627 fungovala společně s němčinou) udržela na centrální úrovni dlouho do 18. století: Česká dvorská kancelář ve Vídni psala pražským královským úřadům česky až do svého zrušení roku 1749, usnesení českého a moravského sněmu byla vydávána česky do roku 1774. Problematické však bylo právě soužití s němčinou: mnohé úřední písemnosti byly nejprve vyhotovovány německy a až následně překládány do češtiny, což vedlo k šíření germanismů, zejména v oblasti syntaxe. Pro dnešního čtenáře tak jsou takové písemnosti nesnadno srozumitelné a lze jim často porozumět jen při zpětném překladu do němčiny či po přečtení německého originálu.

I v této době se setkáváme s **texty s jazykově a národně obrannou tematikou** – nejde ale stále o samostatný žánr (jako např. na počátku obrození), jazykové obrany bývají součástí spisů historických, nábožensko-vzdělávacích či třeba kázání. Hned na začátku století to je předmluva k 1. části nábožensko-vzdělávacího spisu *Obroviště mariánského Atlanta* (1704), přeloženého do češtiny Antonínem Frozínem (edice Krumpera, 1992). Historická kompilace *Země dobrá, to jest Země česká* (1754, edice Kučerová – Medová, 1998) se zastává češtiny opět jako svatováclavského a korunovaného jazyka. A konečně i latinské kázání jednoho z nejlepších českých kazatelů 1. poloviny 18. století, Ondřeje Františka Jakuba de Waldta, roku 1730 češtinu doporučuje jako jazyk posvěcený ústy světců – jen tentokrát nikoli primárně sv. Václava, ale nového českého zemského patrona, sv. Jana Nepomuckého (edice de Waldt, 1938).

Stejně tak pokračují z minulého období i určité **puristické a jazykově opravné tendence**. Na úrovni jednotlivých lexémů je na začátku století asi nejvýraznějším

příkladem slovníček Jana Františka Josefa Ryvoły *Slovář český, to jest slova některá česká jak od Latinářův, tak i od Němcův vypůjčená, zase napravená a v vlastní českou řeč obrácená k užívání milovníků české řeči* (1705, přivázáno k Jandytově mluvnici). Podobné snahy o „očistění“ češtiny od přejatých slov, spolu s dalšími návrhy úprav např. i v pravopisu, obsahují od poloviny 18. století spisy zmíněného vídeňského učitele J. V. Pohla (jeho mluvnice vycházela opakovaně od roku 1756 a byla postupně upravována; navrhované neologismy zahrnují slova jako *zubotrň* ‚zubař‘, *veškerověstna*, ‚univerzita‘, *pamětnář* ‚historik‘, *nočlík* ‚župan‘ nebo *otvárka* ‚obraz‘) a jeho následovníků, např. M. V. Šimka, autora prvního česky psaného přírodopisu. Tomu je však třeba přiznat, že se snažil o zpracování tématu, pro které se v soudobé češtině nedostávalo odborné terminologie, a jinou možností než neologismy tak v některých případech ani neměl (srov. Newerkla, 2010).

6.4.3 Čeština mimo Čechy

I v 18. století je (slovakizovaná) čeština užívána **Slováky z Horních Uher** (Pauliny, 1983; Kačala – Krajčovič, 2006). Mezi evangelíky vznikají na jeho začátku některé texty, které byly zamýšleny i působily do značné míry jako jazykově normativní: jazykově-teoretický spis Daniela Krmana ml. *Rudimenta grammaticae slavicae* (1704) zůstal sice v rukopise, Krmanova představa o podobě bohoslužebného jazyka slovenských evangelíků však byla zhmotněna v 1. vydání Bible hallské (spolupodílel se na něm zejména s Matejem Bélem, 1722) a ve vydání *Agendy* (1734) a jednoznačně určila jeho další podobu. Později plnila obdobnou úlohu mluvnice Pavla Doležala *Grammatica Slavico-Bohemica* (1746), která přinášela i konfrontaci s živým slovakizovaným územ česťiny užívané slovenskými evangelíky. V zásadě lze ale říci, že v 18. století se mezi slovenskými evangelíky nesetkáváme s vědomými snahami bibličtinu slovakizovat, naopak, je zřetelné vědomé úsilí zachovávat přísně její jazykovou normu.

Také mezi katolíky najdeme i v 18. století ty, kdo upřednostňovali užívání češtiny bez slovakizace. Tato tendence se opírala o gramatické a slovníkové práce, které se snažily upravovat vyvíjející se a neustálenou jazykovou normu podle českých gramatik a slovníků, např. práce *Syllabus vocabulorum grammaticae Emmanuelis Alvari e Societate Jesu, in vernaculas Hungaricam, et Slavonicam conversorum* (1. vyd. 1703) nebo *Universae Phraseologicae latinae corpus [...] Demum apud nos linguis*

Hungaricâ, & Slavicâ locupletatum (1750). V ovlivňování jazyka soudobé katolické produkce však nebyly příliš úspěšné, převahu v ní jednoznačně získává kulturní západní slovenština s případnými prvky češtiny. O její gramatické a pravopisné ustálení se pokusili mniši kamaldulské řehole z Červeného kláštera, kteří kolem poloviny 18. století nejen vytvořili rukopisný latinsko-slovenský slovník (*Syllabus dictionarii latino-slavonicus*, 1763), v úvodu doplněný krátkou gramatikou, ale pořídili také překlad Bible do kulturní západoslovenštiny.⁵⁴

Kromě (slovakizované) češtiny a kulturní západoslovenštiny se v Horních Uhrách od 2. poloviny 18. století stále více uplatňuje kulturní středoslovenština (zejména v anonymní světské poezii, která se inspirovala v lidové tvorbě) a kulturní východoslovenština (zejména mezi východoslovenskými kalvíny, pro které byla bibličtina málo srozumitelná, a proto začali jako liturgický jazyk používat zemplínské nářečí a vydali v něm i některé knihy, tištěné maďarským pravopisem).

I v 18. století platí, že v tvorbě slovenských autorů můžeme nalézt některé žánry nebo typy textů, které byly jinde česky pěstovány jen výjimečně, a proto mohou být tyto texty důležitým srovnávacím materiálem. Dobově oblíbené obrazové básně (*carmina figurata*, tj. básně, jejichž vizuální podoba se nějak vztahuje ke smyslu textu) a další artistní básnické hříčky, v nichž na území Čech zcela převažovala latina, byly tady skládány nejen latinsky a německy, ale v 18. století někdy i česky (Brtnáň, 1971). Nejčastější v nich byly různé typy akrostichů (ty se užívaly také např. i v duchovních písních, i v těch přeložených z němčiny), abecední básně (každá strofa začínala jedním písmenem abecedy) a chronostichy, tj. verše, ve kterých součet vyznačených písmen-latinských číslic udává např. datum vydání nebo popisované události.⁵⁵ Slovenští evangelíci dále částečně používali češtinu i ve vědecké a popularizační literatuře. Pro potřeby kazatelů pak vznikaly sbírky česky psaných exempel náboženského i světského obsahu, často rukopisné (např. Ján Dlabač, *Historie, príbehy a príklady z mnohých historikův zhromažděné a k mnohému naučení potrebné*, 1754–1758). Hlavně v rukopisných sbornících je dochována i světská próza, zejména zábavná (bajky,

---

⁵⁴ Tato tzv. Kamaldulská Bible se zachovala v jediném rukopise, vzniklém v letech 1756–1759; edice viz edice viz Rothe – Scholz – Doruľa, 2002.

⁵⁵ Mnoho básní z barokního období vydal v době obrození tiskem Ján Kollár v některých oddílech své sbírky *Národné spievanky* (Kollár, 1953).

povídky, anekdoty a facetie, např. *Kúsky klerikú pro zábavu laikú*, snad 2. pol. 18. století, psané silně slovakizovanou češtinou se středoslovenskými nářečními prvky; Minárik, 1971).

Jak už bylo řečeno, byly Horní Uhry jazykově ještě různorodější než české země. Šlo tedy o ideální prostředí pro vznik různých vícejazyčných spisů: zejména u studentů byly oblíbené makarónské básně, dvou-, tří-, výjimečně až šestijazyčné (předmětem školního vyučování byly i řečtina a hebrejščina, které tak někdy pronikaly do literárních pokusů studentů; v jiných makarónských spisech se naopak setkáváme i s romštinou). Na druhou stranu takovéto prostředí vyvolávalo přirozeně i nadále potřebu obhajovat užívání (slovakizované) češtiny jako literárního jazyka; jako příklad jazykové obrany z této doby je možno jmenovat zejména úvod Matěje Béla ke zmíněné mluvnici Pavla Doležala *Grammatica Slavico-Bohemica* (1746).

6.5 Souhrnná charakteristika češtiny doby baroka

České země doby baroka byly mnohonárodnostním a mnohojazyčným územím a taková byla i jejich písemná produkce. Latina i nadále fungovala jako jazyk nadnárodní, univerzálně srozumitelný, jazyk vědy, katolické liturgie a katolické církve vůbec. Z ní, ale i z dalších jazyků (zejména němčiny, italštiny a španělštiny) se do češtiny hojně překládalo; mnohé české texty té doby je tedy třeba jazykově posuzovat jako překlady a všimnout si i jejich předloh, okolností a účelu překladu apod.

Na půdě českých zemí, a s postupem času stále více i v prostředí exulantském, chybělo širší vzdělané publikum pro české jazykově i obsahově náročné texty. Důsledkem toho je jednak omezení vysokého stylu v zásadě na značně konzervativní styl biblický a jednak nedostatečné vytváření nových prostředků vhodných pro náročné umělecké texty, ale např. i pro texty vědecké, zejména v oblasti lexika. Tento nedostatek byl silně pociťován v době národního obrození. Na druhou stranu je ale třeba nepřehlížet značné rozšíření česky psané literatury určené méně vzdělaným čtenářům a její podíl na udržování povědomí o kultivované jazykové normě.

Formální jazykové vzdělání probíhalo v době baroka z největší části v latině, a to včetně výchovy rétorické a stylistické, na kterou byl kladen velký důraz; k tomu je tedy třeba při analýze českých textů přihlížet. Kultivované psané češtině se autoři této doby učili

převážně sami, z mluvnic a z četby českých knih „dobrých“ autorů. I to vedlo k udržování nebo dokonce novému šíření určitých hláskových a tvarových podob či syntaktických konstrukcí, které byly spíše archaické a v mluveném jazyce se patrně neužívaly. Některé texty se naopak nevyhýbají jevům běžně mluveného jazyka – pokud nejde o autory s jen rudimentárním vzděláním (jichž během 18. století přibývá, tak jak se rozšiřuje počet lidí, kteří prodělali alespoň minimální školní docházku), bývají užívány záměrně jako prostředek oživení a přiblížení se prostému čtenáři. V zásadě tak v barokní češtině můžeme rozlišit nejméně dva stylové póly: styl vyšší (biblický, slavnostní a archaizující) a nižší (záměrně se blížící mluvenému jazyku, připouštějící hláskové a morfologické inovace). Ani u jednoho z nich však nelze mluvit o zcela jednotné normě nebo dokonce kodifikaci, dobové texty běžně připouštějí určitou míru kolísání na všech rovinách jazyka i v grafice. To mohlo být užíváno i záměrně jako prostředek stylové disimilace, umožňující neopakovat stále týž tvar.

Vzhledem k přítomnosti některých hláskových a tvarových podob nepřijatých do nové spisovné češtiny a častému kolísání může jazyk českých textů barokního období na dnešního nepoučeného čtenáře působit „nespisovně“, a tedy vzbuzovat zdání nekultivovanosti či „úpadkovosti“. Je ale třeba mít na paměti dvě věci: jednak se mnohé z těchto jevů neobjevují až v tomto období, ale najdeme je ve větší či menší míře i v textech z tzv. „zlatého věku“ konce 16. století nebo i dříve, nejsou tedy pro češtinu doby baroka specifické, a jednak většina z nich byla a je součástí přirozeného jazykového vývoje a jejich nezahrnutí do dnešní spisovné normy neznamená, že jsou a priori „horší“ – znamená jen pozdější vědomé upřednostnění kontinuity se starší jazykovou tradicí, a to i za cenu umělého vytvoření určité diskontinuity ve vztahu k jazykově progresivnějším textům doby střední.

6.6 Rozšiřující literatura

STICH, Alexandr (2001): Jazyková a slovesná kultura v barokních Čechách. In: Vít Vlnas (ed.), *Sláva barokní Čechie*. Praha: Open Society Fund Praha, Národní galerie v Praze, s. 235–253.

Stručná souhrnná charakteristika českého jazyka a zejména písemnictví doby baroka.

ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita (1999): *Běh života českých emigrantů v Berlíně v 18. století*. Praha: Kalich. ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita (2001): *Pozváni do Slezska. Vznik prvních českých emigrantských kolonií v 18. století v pruském Slezsku*. Praha: Kalich. ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita *Exulantská útočiště v Lužici a Sasku*. Praha: Kalich. ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita (2009): *Jak potůček v jezeře. Moravané v obnovené Jednotě bratrské v 18. století*. Praha: Kalich.

Velmi podrobné a čtivé práce o jednotlivých exulantských střediscích včetně ukázek zde psaných textů (původně českých i přeložených).

KOSEK, Pavel (2003): *Spojovací prostředky v češtině období baroka*. Ostrava: Ostravská univerzita, Filozofická fakulta.

Studie o vybraných spojovacích prostředcích (spojkách, vztažných slovech) v barokní češtině a jejich historii, založená na rozsáhlém jazykovém materiálu.

SLÁDEK, Miloš (1995): *Malý svět jest člověk, aneb Výbor z české barokní prózy*. Jinočany: H & H. SLÁDEK, Miloš (2000): *Vítr jest život člověka, aneb Život a smrt v české barokní próze*. [Jinočany]: H & H.

Tematické výběry z české barokní prózy, doplněné úvodními studiemi.

TANNER, Matěj (2001): *Hora Olivetská*. Jan Malura, Pavel Kosek (eds.). Brno: Host, Ostravská univerzita, Ústav pro regionální studia. MALURA, Jan – KOSEK, Pavel (2004): *Čistý plamen lásky. Výbor z písní pobělohorských exulantů ze Slezska*. Brno: Host.

Edice barokních textů pořizené literárním vědcem Janem Malurou a jazykovědcem Pavlem Koskem a doplněné jak literárněhistorickými studiemi, tak podrobnými edičními a transkripčními poznámkami.

7. Čeština národního obrození⁵⁶

7.1 Národní hnutí

Historický proces utváření moderního národa začíná dávno před svým vyvrcholením v 19. století. Už ve středověku a raném novověku se upevňují etnické, politické i jazykové vazby mezi příslušníky jednotlivých etnických skupin; národů, které měly na konci raného novověku vlastní stát s vlastními vládnoucími elitami a rozvinutým kulturním jazykem, bylo však v Evropě jen několik. Ostatní etnické skupiny jej buď nikdy neměly, nebo byla tradice jejich středověké státnosti přerušena nebo vážně oslabena, stejně jako chyběla nebo byla více či méně oslabena tradice jejich literárního jazyka. Tyto nevládnoucí etnické skupiny (Hroch, 1999: 14) procházely od sklonku raného novověku **národním hnutím**, během něhož díky cílevědomému úsilí určité skupiny vlastenců postupně dosahovaly všech atributů plně zformovaného moderního národa. To, co tradičně nazýváme české národní obrození, představuje jeden z příkladů tohoto procesu.

M. Hroch (1999: 15–16) dělí ve svých pracích národní hnutí obecně do tří fází. Fáze A je učenecká, kdy se jazyk určité etnické skupiny, její minulost, kultura, způsob života či teritorium, které obývá, stávají předmětem osvícenského vědeckého zájmu. Motivuje jej jak osvícenská touha po poznání, tak dobový patriotismus, láska k vlasti a dané etnické skupině (národu). Následuje fáze B, období národní agitace, kdy se (obvykle nevelké) skupiny vlastenců, většinou z řad vzdělanců, snaží přesvědčit příslušníky své etnické skupiny, že jsou příslušníky národa, který má stejná práva jako národy ostatní. V rámci této fáze obvykle existují dvě podfáze: první, kdy se vlastencům nedaří probudit příliš velký zájem, a druhá, kdy už zaznamenávají značný ohlas a počet přívrženců národního hnutí roste, i když stále existuje možnost, že se hnutí nakonec neprosadí. Fáze C pak znamená masové hnutí rozšířené ve všech regionech a mezi všemi společenskými vrstvami, lze tedy již mluvit o plně zformovaném národu. V této kapitole se budeme zabývat obdobím, kdy český národ prochází prvními dvěma zmíněnými fázemi, tedy sklonkem 18. a první polovinou 19. století.

7.2 Počátky a předpoklady

---

⁵⁶ V této kapitole vycházíme především z Cuřín (1985: 69–99); Večerka – Šlosar – Dvořák – Malčík (2009: 69–99).

Situace češtiny po polovině 18. století nebyla snadná. Důsledkem nevolnictví, které značné části obyvatelstva znemožňovalo jakoukoli mobilitu, byla výrazná teritoriální diferenciacie českého jazyka do regionálních dialektů. Důsledkem omezování jeho aktivního užívání na nižší vrstvy obyvatel zase zužování jeho funkčního spektra, v tištěné produkci zejména na duchovní, populárně naučnou a zábavnou literaturu určenou pro lid, a tedy i nedostatek jazykových prostředků pro účely náročnější tvorby, umělecké i odborné.

Zároveň začínají v této době Češi pociťovat postupně sílící germanizační tlak. Jeho zdrojem jsou paradoxně snahy osvícenských panovníků po zlepšení fungování státu a stavu vzdělanosti obyvatelstva. Už od doby vlády Marie Terezie probíhají postupné reformy zákonodárství a státní správy směřující k centralizaci a unifikaci, k odstranění překážek rozvoje výroby a obchodu (odstranění staletých cechovních regulací, vnitřních cel apod.) i k pevnějšímu včlenění českých zemí do rakouského soustátí. Součástí snahy o efektivní státní správu prováděnou kompetentními úředníky byly i reformy školství a prosazování němčiny jako jediného jazyka vzdělání i administrativy.

Pro výchovu schopných, němčiny znalých státních úředníků, stejně jako pro výchovu poddaných, kteří by byli dostatečně vzdělaní na to, aby dokázali chápat a přijímat za své pokroky v zemědělství a dalších oblastech praktického života, bylo nezbytně třeba zlepšit situaci na všech stupních škol. Proto byly postupně prováděny školské reformy, které roku 1774 vyvrcholily zavedením všeobecné povinné školní docházky. U každé fary měla fungovat triviální škola, která vyučovala základy čtení, psaní a počítání, ve městech pak byly hlavní školy a gymnázia. Ta byla v předcházejícím období v rukou církevních řádů, zejména jezuitů a piaristů, a vyučovalo se na nich latinsky, nyní se stále více dostávají pod kontrolu státu a je do nich jako vyučovací jazyk zaváděna němčina. Česky se vyučovalo jen na nejnižším stupni škol, přibližně do 11–12 let věku, proto byli čeští vzdělanci tohoto období nejen plně bilingvní, ale byli zvyklí vyjadřovat se o složitějších otázkách spíše německy než česky a psaní v češtině jim zpočátku působilo potíže. Tento trend byl ještě posílen roku 1784, kdy se začalo vyučovat německy i na pražské univerzitě.

Na druhou stranu se ale zlepšovala i výuka češtiny. I na triviálních školách se začínají používat učebnice, zlepšuje se také vzdělání učitelů. Čeština se začíná vyučovat na

vojenských školách a od roku 1773 i na vídeňské univerzitě (na pražské univerzitě je stolice české řeči a literatury zřízena později, až roku 1793). Pro úspěch osvícenských reformních snah je také nezbytné, aby jim obyvatelé porozuměli, proto je většina nařízení vydávána i v překladech do jednotlivých národních jazyků monarchie.

Nevolnictví bylo zrušeno patentem Josefa II. roku 1781. Důsledkem toho byla větší mobilita venkovského obyvatelstva do měst za prací, a tím také začátek stírání regionálních dialektických rozdílů a vývoje směrem k interdialektům. Důležité bylo také vydání Tolerančního patentu roku 1781, které umožnilo obyvatelům Rakouska hlásit se veřejně k některým nekatolickým denominacím (ne ke všem – tajní nekatolíci se nemohli přihlásit k víře „podobojí“ či „husitské“, museli si zvolit mezi luterstvím a kalvinismem, což pro ně bylo vzhledem k dlouhé izolaci i k tomu, že základem jejich víry byla často primárně vágně definovaná „víra předků“, poměrně nesnadné) a alespoň úředně tak ukončilo období pronásledování nekatolíků i jejich spisů.

O období národního obrození mluvíme v Čechách od 70. let 18. století. Na Moravě začíná národní hnutí později, ještě později pak v českém Slezsku. Na rozdíl od mnoha jiných evropských národů se do něj podstatněji nezapojila česká šlechta, rozhodující úlohu tak sehrála skupina vzdělanců, obvykle pocházejících z nižších vrstev a zejména na začátku často řádových nebo světských kněží. I v počátečních fázích obrození tak do určité míry pokračuje kněžský charakter české literatury.

Národní obrození je tradičně děleno na dvě období či generace: generaci Dobrovského, pro kterou byla charakteristická snaha o praktické i teoretické poznání češtiny včetně znovuobjevování starších památek a o vytváření takové česky psané literatury, která by byla pro tehdejší české čtenáře pochopitelná, tedy především zábavné a prakticky poučné. Autoři této generace nejsou nakloněni přílišnému novotaření v oblasti slovní zásoby, jejich próza se snaží zachovávat normu jazyka veleslavínského, poezie a drama často používá i lidové prvky. Druhou generací je generace Jungmannova, jež může stavět na teoretických i praktických výsledcích práce svých předchůdců a s ubíhajícím časem se může stále více opírat i o pomalu, ale přece jen rostoucí počet vzdělaných českých čtenářů. Jejím cílem proto už není jen osvětová činnost pro nejširší vrstvy, ale uvedení češtiny do všech funkcí, které plní plně rozvinutý národní jazyk, tedy její takový její rozvoj, aby v ní bylo možno vytvářet náročnou krásnou i odbornou

literaturu. Pro splnění tohoto cíle se neobávají ani poměrně výrazných zásahů do jazyka, zejména umělého rozšiřování slovní zásoby tam, kde nepostačovala jejich potřebám.

7.3 První obrozenská generace

Pro začátky obrozenského úsilí je charakteristické vyhledávání starších, zapomenutých českých textů a podle možnosti jejich zveřejňování. Vzdělanci jako **František Martin Pelcl** nebo **František Faustin Procházka** se věnovali vydávání **edic staročeských děl a děl 16. století**. Např. jen roku 1786 vydal F. F. Procházka znovu Dalimilovu kroniku (bylo to 2. vydání tiskem, první z roku 1620 se však kvůli následujícím politickým událostem téměř nedostalo ke čtenářům) a dalších 11 starších českých spisů, později také novou, upravenou edici bible Svatováclavské (1804). F. M. Pelcl vydal mj. Příhody Václava Vratislava z Mitrovic (1777), které doplnil jazykově obrannou předmlouvou.

Žánr **jazykové obrany** začal být v této době pěstován nejen v rámci předmluv či věnování, ale také samostatně. Impulzem pro to bylo vydání spisu **Bohuslava Balbína** *Dissertatio apologetica pro lingua slavonica, praecipue bohemica* roku 1775, pořizené také Pelclem (anonymně). Přestože se v té době jednalo o dílo staré sto let (Balbín je napsal v letech 1672–1673), mělo jeho vydání potíže s cenzurou, neboť vzbuzovalo podezření, že jde o současné dílo vydávané za staré jen z taktických důvodů. Nakonec mu k povolení pomohl mj. fakt, že bylo psáno latinsky, tedy v jazyce, který ovládali jen vzdělanci. To ale nebyl případ nově vznikajících obran: ty byly psány buď německy (např. **František hrabě Kinský**: *Erinnerung über einen wichtigen Gegenstand von einem Böhmen*, 1773; **Jan Alois Hanke**: *Empfehlung der böhmischen Sprache und Literatur*, 1783), nebo, a to častěji, česky (např. **Karel Hynek Thám**: *Obrana jazyka českého proti zlobivým jeho utrhačům, též mnohým vlastencům, v cvičení v něm nedbalým*, 1783; **Jan Hrdlička**: *Vznešenost řeči české neb vůbec slovenské*, 1785; **Jan Rulík**: *Sláva a výbornost jazyka českého*, 1792).

Pokud chtěli obrozenci postupně uvést češtinu zpět do těch sdělovacích oblastí, z nichž v předcházejícím období ustoupila, museli ji ustálit a kodifikovat jako novodobý spisovný jazyk. K tomu se jim nabízely v zásadě dvě možnosti: buď mohli vyabstrahovat gramatickou normu nové spisovné češtiny ze současného jazykového úzu, tedy

převážně z projevů nižšího stylu, nebo svou kodifikaci založit na jazyce děl starší české literatury, konkrétně děl z posledního období, v němž byla podle jejich názoru nejrozvinutější, tedy z konce 16. století. Z důvodů, které budou zmíněny níže (viz kapitolu 15.5), byla přinejmenším v hláskosloví a tvarosloví zvolena možnost druhá.

Typickými spisy autorů tohoto období byly tedy gramatiky češtiny (viz kapitolu 15.5), česko-německé a německo české slovníky (viz kapitolu 16.3.1) a návrhy na opravy pravopisu (viz kapitolu 12.2.2.3). Podíleli se na tom mnozí – F. M. Pelcl, František Jan Tomsa či Jan Nejedlý. Nejvýznamnější osobností jak z hlediska odborné erudice, tak autority ve vznikající obrozenské společnosti však byl **Josef Dobrovský**. Jeho bohemistické i slavistické studie, stejně jako osobní působení na žáky a spolupracovníky, podstatně ovlivnilo celé další směřování obrozenského hnutí. Z jeho prací měla nejširší dopad německy psaná mluvnice češtiny *Ausführliches Lehrgebäude der böhmischen Sprache* (1809, viz kapitolu 15.5) a *Deutsch-böhmisches Wörterbuch* (1802, 2. díl připraven Puchmajerem 1819).

7.4 Druhá obrozenská generace

Velkou důležitost pro chápání češtiny měla v této době koncepce jejího vztahu k nadřazenému pojmu jazyka slovanského. V souladu se starší tradicí a po vzoru jiných evropských spisovných jazyků zastřešujících dialekty užívané obyvateli politicky samostatných území (italština, němčina) se uvažovalo i o jednotlivých slovanských jazycích jako o nářečích jediného slovanského jazyka, který by se podle některých mohl stát v budoucnosti společným spisovným jazykem všech Slovanů. Snahy napomoci pokud možno tomuto cíli zmenšováním rozdílu mezi češtinou a jinými slovanskými jazyky se promítly jak do některých návrhů na opravy pravopisu (viz kapitolu 12.2.2.3), tak do preferovaných způsobů rozšiřování české slovní zásoby.

Pokud mělo být dosaženo cíle uvést češtinu do všech komunikačních funkcí, bylo nutné doplnit její slovní zásobu o množství nových slov. Takovéto snahy nebyly nové, s cíleným rozšiřováním odborné terminologie se setkáváme i v dřívějších dobách včetně období barokního. Tehdy však tyto pokusy většinou nebyly úspěšné pro nedostatek jak odborné průpravy, tak potenciálních uživatelů. Druhá obrozenská generace má v tomto směru mnohem výhodnější pozici, neboť je poučena výsledky teoretického bádání svých předchůdců (zejména Dobrovského) a kromě toho nová

slova ve svých pracích opravdu používá, píše totiž i odborné spisy česky. Aby se však zabránilo chaosu, bylo nutné vypracovat jisté zásady pro tvoření nových slov. **Josef Jungmann** proto ve své *Slovesnosti* vytyčil hierarchii zdrojů nových slov a způsobů, jak při jejich tvoření postupovat. Podle ní by mělo mít absolutní přednost vyhledávání a obnovování starších, zapomenutých českých slov. Pokud se zde vhodné slovo nenajde, následuje hledání v lidových dialektech, poté v ostatních slovanských jazycích, a teprve když ani to není úspěšné, je vhodné vytvořit nové slovo odvozováním, příp. skládáním. Až jako poslední přichází v úvahu možnost „doslovného překládání“ (kalkování) z němčiny či jiného neslovanského jazyka.

Všechny tyto možnosti byly Jungmannem a jeho současníky opravdu využívány, ne vždy ale v té míře, jak bylo teoreticky navrženo. Ze starší češtiny bylo obnoveno poměrně hodně slov, zejména pro účely básnického jazyka (*celovati, chorý, touha, ladvý, ješitný*) a jazyka odborného (zde ale často docházelo z výrazným významovým posunům: *látka, matný, přísudek* /původně ‚přisuzování‘/, *tvar*). Z regionálních dialektů bylo naopak převzato do nové spisovné češtiny jen málo slov (např. moravské *dědina*, slovenské *zástava, znak, sklepení, stužka*). Důvodem byl zejména fakt, že dialekty zahrnují specifická slova zejména pro předměty denní potřeby na venkově, nikoli slova vhodná pro doplnění terminologie nebo básnického jazyka. Ve značné míře se naopak osvědčilo přejímání a adaptace (hlásková a morfologická) slov z jiných slovanských jazyků. V tomto směru byla využívána zejména polština a ruština, ostatní slovanské jazyky totiž procházely podobným obrozením jako čeština, ale o něco později, směr inspirace byl proto obrácený. Polština byla částečně využita už Puchmajerem v jeho překladech (např. *půvab, výraz, vzor, zábava*), ještě v mnohem větší míře z ní ale čerpala Jungmannova generace, zejména při tvorbě odborných termínů (např. *okres, otvor, podmět, předmět, průzor, vztah, zjev, báje, úvaha, věda, výspa, vzájemnost*). Ruština byla původně v Čechách méně známá, to se ale zlepšilo mj. díky informacím, které o ní zprostředkoval Dobrovský po své cestě do Švédska a Ruska (jeho zpráva o této cestě obsahovala i obsahovala seznam 273 nejdůležitějších slov ilustrujících shody a rozdíly mezi češtinou a ruštinou). Díky tomu z ní mohlo být přejato mnoho především básnických, ale i odborných slov (např. *děva, nozdry, brvy, šije, vkus, šum, bol, pyl, vzduch, žár, zeleň, vojín*). Mnohem výrazněji, než se původně předpokládalo, se uplatnilo také nové tvoření slov. Díky znalosti slovotvorných zákonitostí češtiny, které popsal Dobrovský ve svém mluvnici (viz kapitolu 15.5), mohli

příslušníci Jungmannovy generace tvořit ústrojně novotvary, které se poměrně dobře ujímaly. Uzívali při tom jak základní slovtvorné typy (např. podstatná jména slovesná, názvy vlastností na *-ost*), tak, pro zvláštní potřeby např. přírodovědné terminologie, i okrajovější prostředky (např. přípony *-oun, -ucha, -oň*). Více, než se předpokládalo, se také uplatnily kalky, a to zejména v odborné terminologii, kde vznikaly na bázi těch jazyků, v nichž se obrozencům dostalo vyššího vzdělání, tedy němčiny a latiny. Sem patří např. názvy vědních oborů (složeniny s komponenty *-pis, -věda, -zpyt, -sloví* podle německých *-beschreibung, -lehre, -forschung*, popř. řecko-latinských *-graphia, -logia*: *zeměpis, přírodopis, dušesloví, bájesloví, názvosloví, přírodozpyt, přírodověda*; dále např. *cestopis, životopis, zákonodárce, vlastnoruční, proslov, předložka*). V některých případech také původně české slovo nabylo vlivem cizího termínu specifikovaného odborného významu, např. *obrat* (v řeči – *Wendung*), *výstup* (v dramatu – *Auftritt*).

Důsledkem masivního tvoření nových slov byla zpočátku nutnost doprovázet je v textu pro srozumitelnost cizojazyčnými ekvivalenty a také časté kolísání. Např. pro latinský výraz *objectum* nacházíme v textech této doby množství ekvivalentů: *tejkalost, obsaha, dotýkání, zástoj, předvrh, předvržek, předvrhel, návrh, návrhel, představel*. Totéž slovo se také mohlo vyskytnout v různých významech: např. *ssavec* znamená u Dobrovského ‚kojenec‘ a dnešního významu nabývá až u Jungmanna.

Snaha vytvářet česká slova pro vše, co je třeba označit, a vyhýbat se přejímkám souvisí i s puristickým charakterem národního obrození, zejména jeho počátku. Posun, k jakému v této oblasti během 1. poloviny 19. století došlo, je dobře vidět např. na Jungmannově *Slovesnosti*: v 1. vydání (1820) se autor snaží tvořit výhradně české termíny, ve 2. (1845) se v mnoha případech vrací k termínu mezinárodnímu (např. *citnictví – estetika, libomudrecký – filosofický, rozumnický – logický, smíchotvorné přeložení – parodie*). Nechuť ke slovům německého původu vůbec se projevila i ve vztahu ke starší češtině – mnohá slova přejatá z němčiny, která byla běžná např. i v Kralické bibli, mizejí v 19. století postupně ze spisovného jazyka a později mnohdy i z jazyka mluveného, příepadně přestávají být chápána jako neutrální a stávají se hanlivými (např. *mord, grunt, handl, plac, přes, retovati, servít, šmakovati*). Tento proces se znovu zesiluje ke konci 19. století (viz kapitolu 8.5).

Jedním z důvodů pro intenzivní práci na vytváření nové odborné terminologie byl plán Josefa Jungmanna a jeho spolupracovníků sestavit česky psanou encyklopedii, ze které by se čtenář mohl poučit o všech vědách. Ta měla shrnout a kodifikovat vytvořené terminologické bohatství a být zdrojem poznatků o pokrocích v různých vědách i pro ty, kdo nečetli německy. Na jejím vytvoření se měli podílet, samozřejmě pod vedením Josefa Jungmanna, jeho bratr Antonín Jungmann (lékařství a antropologie), Jan Svatopluk Presl a Karel Bořivoj Presl (botanika a zoologie), Josef Vojtěch Sedláček (fyzika a geometrie), František Palacký (estetika, filozofie, historie) či Jan Evangelista Purkyně (fyziologie). Jan Svatopluk Presl pro ni např. navrhl mnoho jmen botanických a zoologických. Jen zčásti při tom mohl navazovat na starší herbáře a dialekty (*přeslička, kaprad*), většinu tvořil slov sám, a to adaptací z ruštiny (*plavuň, štavel*), ukrajinštiny (*mochna*), polštiny (*hvozdík*), jihoslovanských jazyků (*hlodáš, hrachor*) i vlastním tvořením (*knotovka, mydlice, madloň, štírouník, kakost, zimostráz*). V celku se ale plán české encyklopedie v této době nepodařilo realizovat, vznikla však některá díla, která měla původně být její součástí: Jugmannova *Slovesnost*, Markova *Logika nebo Umnice* či Preslova *Flora čechica*.

Od 20. let 19. století se objevují určité pokusy uměle sblížit spisovný český jazyk se slovenštinou nebo moravskými dialekty. Iniciátorem těchto snah byl **Ján Kollár**, který ve své studii *Myšlenky o libozvučnosti vůbec, obzvláště československé* (1822) představil estetickou koncepci jazyka, požadující nahradit některé domněle nelibozvučné podoby vhodnějšími (např. odstranit slabikotvorné *r, l*, zavést nepřehlasované tvary typu *přítelkyňa* vedle přehlasovaných pro odlišení 1. pádu sg. a pl. apod.). V pozadí stál pokus zavést do spisovné češtiny některé prvky slovenských dialektů, a sblížit ji tak s podobou užívanou slovenskými evangelíky. I když ale tento návrh našel některé následovníky (František Dobromysl Trnka nebo Vincenc Žák, viz kapitolu 15.5), většinově se nakonec neprosadil, mj. i proto, že po vytvoření spisovné slovenštiny (viz kapitolu 7.5) přestala mít snaha o přiblížení spisovné češtiny slovenským uživatelům smysl.

Zajímavý byl vývoj obrozenské češtiny v oblasti souvětčné syntaxe. Ta nebyla v dobových gramatikách popisována, autoři se proto jako na svůj vzor orientovali na syntax českých textů doby humanismu, a to včetně komplikované větné stavby, latinismů, přechodníkových vazeb apod. Obrozenská souvětčná syntax zejména některých autorů

(František Palacký) může tak být považována svým způsobem za vyvrcholení syntaxe humanistické:

Příroda sama, ukončiwši a uspůsobiwši Čechy co zvláštní celek, předustanowila tím hlawní ráz historie české. Neb ačkoli my toho jistiti nechceme, žeby národowé wůbec tělesnau a mrawní powahu swou brali ze spůsoby, polohy a powětrnosti zemi těch, we kterýchžto přebýwají : předce také zapírati nemůžeme, ano na jewě jest, že příležitosti, pohody a nehody, jež země každá z přirození swého naskytuje, mocně působí w rozwýjení se a we směru žiwota národního. I země Česká národům, jenž ji osaditi měli, dle rozdílné powahy jejich rozdílně howěla. (Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě 1, 1848)

Latinská syntax tak zůstává vzorem i v období obrozenském. Při překladech pak často bývá syntax ovlivněna syntaxí originálu (často němčina nebo polština), např. *je vinen na čem, nevisí od něčeho, staráno se tu o cíle bližší.*

Vyvrcholením a završením filologických této generace bylo vydání pětidílného *Slovníku česko-německého* Josefa Jungmanna za vydatné pomoci mnoha spolupracovníků (1834–1839). Toto monumentální dílo o 4689 stranách, jehož vzorem byl polský šestidílný slovník Samuela Lindeho (1807–1814), shrnulo dosažený stav slovní zásoby: dobová slova i ta obnovená ze staré a humanistické češtiny, slova nově přejatá i vytvořená. Nemělo však být věrným zachycením běžného soudobého úzu, spíše tím, jakou češtinu si Jungmann a jeho generace v budoucnu přáli mít, proto např. silně omezovalo slova neslovanského původu. I když se ne všechna slova zahrnutá do tohoto slovníku stala trvalou součástí nové češtiny, můžeme jeho vydání právem považovat za tečku za obrozenskou etapou, pro kterou bylo charakteristické privilegované postavení filologie mezi vědními obory a která uvedla češtinu do všech funkcí kulturního jazyka.

7.5 Čeština mimo české země

Úspěchy dosažené prací obrozenců se stávaly inspirací i pro některé další slovanské národy, u nichž začalo národní hnutí později. Už koncem 30. let pozorujeme první vlnu vlivu češtiny na jihoslovanské jazyky: lexikální bohemismy pronikají do nově konstituovaného **chorvatského spisovného jazyka** (a to záměrným obohacováním: *časopis, obzor, okolnost, pokus, předmět, skromnost, ustav*) a z velké části se udržely dodnes. Objevují se tu i návrhy zavést písmena s diakritickými

znaménky podle vzoru češtiny, ujal se však jen užívání č, š, ž (kodifikováno roku 1836; roku 1848 převzali diakritickou grafiku i Slovinci).

Na druhou stranu ale v tomto období čeština postupně ztrácí své pozice v **Horních Uhrách**. Od konce 18. století se objevují první vážnější pokusy o kodifikaci spisovné slovenštiny jako samostatného jazyka (srov. Pauliny, 1983: 160–199). Nejprve to byl návrh **Jozefa Ignáce Bajzy** (1755–1836), který ve svém „slowáckém“ jazyce vydal roku 1783 první svazek svého díla *René mlád'enca Príhodi a Skúsenosti*. Základem jeho návrhu byla patrně snaha kodifikovat všeobecně rozšířené podoby, ve skutečnosti mu ale chyběla nějaká pevnější a odůvodněnější systematickosti, a asi i proto nebyl úspěšný, i když se patrně po nějakou dobu používal na farách v okolí jeho působiště Dolného Dubového.

Iniciátorem dalšího pokusu byl osvícenský vzdělanec Anton Bernolák a podle něj se jím protežovanému jazyku říká **berňoláčtina**. Jako katolický kněz odůvodňoval nutnost vytvoření spisovného slovenského jazyka potřebami náboženské pastorace a v tom s ním souhlasilo mnoho studentů a absolventů bratislavského generálního semináře, kteří přijali tento jazyk za svůj a na svých působištích ho dále pěstovali. Proto se hned v době svého vzniku dobře ujal a dále šířil, zejména díky činnosti *Tovarišstva literného umeňá* se sídlem v Trnavě (založeno 1789). Byl založen na kulturní západoslovenštině, užívané v té době ve spisech katolické proveniencie (vydávaných často v Trnavě) a v řeči katolických vzdělanců, již se Bernolák snažil očistit od všeho, co považoval za prvky češtiny. Součástí jeho návrhu byla i reforma pravopisu, v některých rysech podobná soudobým nebo pozdějším návrhům českým (psaní *í*, *u-* na začátku slova, *v*, *j* apod.). Bernolák a jeho spolupracovníci se jeho propracováváním zabývali v 80. a 90. letech 18. století (např. *Grammatica slavica*, 1790), společensko-politické podmínky (smrt Josefa II., potlačení jakobínského spiknutí v Uhrách a následné represe) však zabránily jeho dalšímu rozšíření. Zájem o něj se obnovil ve 20.–40. letech 19. století, kdy se k němu hlásil básník Ján Hollý, vyšel almanach *Zora* apod. Ani ti ale nedokázali zastavit postupný ústup berňoláčtiny, způsobený jak zmíněnými represemi, tak postupným poklesem hospodářské důležitosti západního Slovenska ve srovnání se Slovenskem středním. A tak i když se její užívání udržovalo až do poloviny století (oficiálně přestala existovat roku 1851) a ojedinele i později, jako jednotný spisovný slovenský jazyk se nakonec neprosadila.

To se podařilo jinému, o něco mladšímu návrhu **Ludovíta Štúra**, založenému na střední slovenštině. První v něm psané básně se objevovaly ve 30. a 40. letech 19. století (v soukromém okruhu Štúrových přátel bylo pravděpodobně o zavedení střední slovenštiny jako spisovného jazyka rozhodnuto v roce 1843, veřejně bylo toto rozhodnutí vyhlášeno roku 1844) a nutnost jeho vzniku odůvodnil Štúr ve spisu *Nárečja slovenskuo alebo potreba písanja v tomto nárečí* tím, že Slováci tvoří samostatný kmen slovanského národa a musí tedy k jeho rozvoji přispívat pěstováním svého vlastního nářečí, které se podle jeho názoru zachovalo v nejpůvodnější a nejčistší podobě na středním Slovensku. Kodifikoval jej ve spise *Nauka reči slovenskej* (1846), v některých rysech, zejména pravopisných, se však setkal s nesouhlasem některých vzdělanců, např. Miloslava Hodži, za kterého se brzi postavil i Martin Hattala. Jiní, např. Ján Kollár, nesouhlasili s myšlenkou samostatné slovenštiny vůbec a prosazovali setrvání u češtiny. Jejich stanoviska, spolu se stanovisky vlivných Čechů, byla shromážděna ve spise *Hlasové o potřebě jednoty spisovného jazyka pro Čechy, Moravany a Slováky* (1846), do něhož přispěly osobnosti jako Jungmann, Palacký, Kollár nebo Šafařík. Jejich názor se však nakonec neprosadil a po určitých peripetiích (zavádění češtiny na slovenských školách a v úřadech po roce 1849 a pokusy o kodifikaci její mírně upravené podoby pod označením „staroslovenčina“) byl Štúrovův návrh v upravené podobě roku 1851 oficiálně přijat na shromáždění předních štúrovců a bernolákovců v Bratislavě a kodifikován v roce 1852 v Hattalově gramatice *Krátka mluvnica slovenská*. Tím bylo završeno období, v němž se postupně konstituoval nejen slovenský spisovný slovenský jazyk, ale i novodobý národ. Později se čeština na Slovensku udržovala v zásadě pouze jako bohoslužebný jazyk slovenských evangelíků.

7.6 Rozšiřující literatura

KUTNAR, František (2003): *Obrozené vlastenectví a nacionalismus. Příspěvek k národnímu a společenskému obsahu češství doby obrozené*. Praha: Karolinum.

MACURA, Vladimír (1995): *Znamení zrodu. České národní obrození jako kulturní typ*. 2., rozšířené vyd., Jinočany: H & H.

HROCH, Miroslav (1999): *V národním zájmu*. Praha: NLN.

Příklady různých pohledů a národní obrození a jeho jazykovou složku.

PAULINY, Eugen (1983): *Dejiny spisovnej slovenčiny od začiatkov po súčasnosť*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.

Podrobné poučení o dejinách slovenštiny, včetně dějin užívání češtiny v Horních Uhrách.

VINTR, Josef – PLESKALOVÁ, Jana (eds.) (2004): *Vídeňský podíl na počátcích českého národního obrození. J. V. Zlobický (1743–1810) a současníci. Život, dílo, korespondence / Wiener Anteil an den Anfängen der tschechischen nationalen Erneuerung. J. V. Zlobický (1743–1810) und Zeitgenossen. Leben, Werk, Korrespondenz*. Praha: Academia.

Kolektivní dílo věnované významným osobnostem působícím v době počátků národního obrození ve Vídni, včetně edice některých pramenů.

JEDLIČKA, Alois (1949): *Josef Jungmann a obrozená terminologie literárněvědná a lingvistická*. Praha: Česká akademie věd a umění.

Monografie věnovaná vývoji Jungmannovy terminologie.

8. Čeština 2. poloviny „dlouhého“ 19. století

I když základy moderní spisovné češtiny byly položeny v době národního obrození, její expanze do většiny oblastí života, spontánní rozvoj, ale i další úpravy směrem k určité archaizaci a jednoznačnější kodifikaci jsou záležitostmi až 2. poloviny 19. století. Mnohé hláskové či morfologické podoby dnes považované za nespisovné byly po celou 1. polovinu tohoto století zcela běžné a z úzu mizí až pod tlakem pozdější archaizující kodifikace. Pokusy různých „kodifikátorů“ ovlivňovat soudobou podobu spisovné češtiny nebyly na druhou stranu vždy zcela úspěšné – ať už proto, že se pokoušely oživit podoby už zcela vyšlé z užívání, nebo proto, že se názory jejich autorů mezi sebou nebo i v průběhu doby příliš různily. Přesto se našli i autoři, kteří se snažili průběžně přizpůsobovat jazyk svých děl aktuálním doporučením jazykových příruček. Také společenské a politické podmínky nebyly pro užívání češtiny ve všech sférách veřejného života stále stejně příznivé, prodělávala tedy poměrně složitý vývoj plný dočasných expanzí i ústupů a znovudobývání pozic.

8.1 Společenské situace a situace češtiny

Po polovině 19. století se české národní hnutí se dostává do fáze C (Hroch, 1999: 15–16). To znamená, že přestává být záležitostí úzké skupiny vzdělanců a stává se masovým hnutím. S tím je spojeno pronikání jazyka do úřadů a škol a do všech vrstev obyvatel.

I když revoluce roku 1848 byly v (nejen) v Rakousku na první pohled neúspěšné, společenské, hospodářské i politické změny se přece jen postupně prosazovaly a nesly s sebou i změny v užívání češtiny. Společenské napětí roku 1848 s sebou přirozeně neslo rozvoj publicistiky, a i když následující období bachovského absolutismu znamenalo její dočasné potlačení, po roce 1861 se mohla zase rozvíjet. Podobně v letech 1848–1851 proniká čeština do úřadů, brzy z nich však opět ustoupila a vracela se do nich postupně až ke konci století.

Rozvíjí se i školy s českým vyučovacím jazykem. Po roce 1848 vznikla první česká hlavní škola, v téže době je zavedeno povinné vyučování češtině na některých středních školách, roku 1850 se akademické gymnázium mění na české a od roku 1851 se částečně vyučuje česky i na jiných gymnáziích. I tady ale mezi lety 1853 a 1862 dochází k určitému dočasnému návratu k němčině. Pokud jde o vyšší školy, pak technika je

dvojjazyčná od roku 1851 a od roku 1869 rozdělená na českou a německou. Také pražská univerzita byla roku 1882 rozdělena na českou a německou. Díky tomu se zvyšují požadavky na českou odbornou terminologii mnoha oborů, o jejíž vytváření se sice snažily už předcházející generace, často ale narážely právě na nedostatek zájmu o její praktické užívání.

Zákony, zrovnoprávňující jednotlivé jazyky monarchie v úředním styku i ve školství, byly míněny jako obrana proti nacionalistickým tendencím, ohrožujícím jednotu státu. I přes upřímně míněnou snahu zákonodárců se ale ve školství (a vlastně v celé společnosti) nepodařilo tohoto cíle dosáhnout, naopak, separatistické tendence sílily a společnost se v českých zemích postupně stále více štěpila na českojazyčnou a německojazyčnou část. S. M. Newerkla (1998) na příkladu plzeňské obecní vyšší realní školy (později českého státního vyššího reálného gymnasia) ukazuje, že i když reprezentace města i část obyvatel preferovala původně typ dvojjazyčné střední školy, kde byly některé předměty vyučovány česky a některé německy a žáci tak mohli rovnoměrně rozvíjet své svou kompetenci v obou jazycích, směřoval vývoj postupně k segregaci, tedy k rozdělení nejprve na česko- a německojazyčné třídy a pak roku 1877 k vytvoření čistě české školy (čistě německé střední školy už v Plzni existovaly). Zejména z počátku při tom tady do německojazyčných tříd chodilo i nemálo českých dětí, aby se zdokonalily v němčině, a do týchž tříd většinou chodily také děti židovského původu. Tento příklon k německojazyčnému vzdělání a kultuře, který převažoval v židovské menšině v českých zemích obecně po celou 2. polovinu 19. i na počátku 20. století, byl patrně zapříčiněn dobovým stereotypem české kultury jako méně rozvinuté a společensky perspektivní. Že však přinejmenším první část tohoto stereotypu v polovině 19. století už přestávala platit, ukazuje opět Newerkla na příkladu dobových učebnic češtiny pro cizince.

8.2 Beletrie

Jazyk beletrie procházel ke konci 1. poloviny 19. století poměrně významnými změnami, které můžeme pozorovat i na proměnách díla některých autorů. Např. Josef Kajetán Tyl provedl při přípravě nového vydání svých povídek z 30. let v sebraných spisech z roku 1844 poměrně podstatné jazykové změny, směřující k odklonu od staršího ideálu, tedy exkluzivního a archaizujícího spisovného jazyka, a k přiblížení k jazyku běžně mluvenému. Úpravy se týkaly morfologie i lexika, ale zejména

slovosledu a syntaxe. Tyl zde omezuje mnoho archaických spojovacích prostředků (*ale místo leč, že místo an, nýbrž místo nobrž*), archaické syntaktické konstrukce (*sotva že mohla dechu nabýti místo sotva že jí bylo dechu nabýti, Myslíte, že v něm všechna národní síla již vyhasla? místo Všechnu národní sílu v něm uhaslou býti soudíte?*) i slovosled (*Oči se mu naplnily slzami a teprve po chvílce začal hlasem nad míru jemným dále mluvit místo Oči se mu slzami zaplnily a po chvílce hlasem nad míru jemným znovu mluvit začal*).

I přes snahu o jazykovou modernizaci ale Tyl nikde nepřekračuje hranice spisovného jazyka, ani v jazyce postav. První, kdo je překročil a využil prvky regionálních dialektů pro charakterizaci postav nebo prostředí, byla Božena Němcová. Zúročila tak své dobré znalosti severovýchodočeského nářečí (tedy dialektu svého dětství) a nářečí Chodska, kde pobývala a podnikala národopisná pozorování. Ani ona ale tento krok neudělala hned v prvních pracích, dialektismy se objevují až od 2. a ještě výrazněji od 3. svazku (1846) jejich *Národních báchorek a pověstí*. I když ne všichni doboví kritikové tuto změnu uvítali, pokračuje v tom i v jazyce *Babičky*: severovýchodočeské prvky (odchylky v kvantitě samohlásek, ve slovo tvorbě i v lexiku – *bandory, opatek, svečeřívat se* apod.), které se zde objevují, dobře charakterizují lidi prostředí, kde se děj prózy odehrává. Příkladu Němcové pak následovali i další autoři a užívání dialektismů pro charakterizaci postav nebo prostředí vrcholí v realistické próze konce 19. století.

8.3 Publicistika

S rozšiřováním čtenářstva českých novin do vyšších společenských vrstev se mění i jejich jazyk a zaměření. Zatímco na počátku 19. století byly žádány především popularizující články přístupné i těm nejméně vzdělaným, v 2. polovině století se noviny obracejí spíše k vrstvám měšťanským a používají odbornější jazyk, zejména syntakticky archaizovaný a poměrně složitý.

Velkou roli v modernizaci jazyka publicistiky sehrál kolem poloviny století Karel Havlíček Borovský. Mezi jeho přínosy patří jednak zjednodušení syntaxe, jednak prosazování přejatých slov, zejména evropeismů řecko-latinského původu (*absolutismus, demokracie, federace, kompromis, legitimní* apod.), slov původně francouzských (*debata, etiketa, intrikovat, naivní*) a dokonce i německých (*havíř,*

balast, šlendrián, špicl), na úkor dříve oblíbených nově tvořených českých ekvivalentů. Aby si zajistil porozumění adresátů, vysvětluje tyto přejímky často českými ekvivalenty nebo parafrázemi. Díky tomu se jednak čeština lexikálně přiblížila jiným evropským jazykům, jednak se rozšířily stylistické možnosti publicistického jazyka.

8.4 Lexikum

Druhá polovina 19. století je obdobím rozvoje praktického používání češtiny v publicistice, administrativě, školství a postupně i vědě, a tedy i obdobím obohacování a ustalování odborné terminologie mnoha oborů.

Už od 50. let se ustaluje názvosloví právní a administrativní, mj. i díky činnosti komise, ustavené ministerstvem spravedlnosti v červenci roku 1849, která měla za úkol vytvořit takovou právní terminologii jednotlivých slovanských jazyků monarchie, aby odpovídala jak duchu daného jazyka, tak současným potřebám státní správy. Jejím předsedou byl P. J. Šafařík a mezi členy její nejpočetnější, česko-moravsko-slovenské sekce patřili K. J. Erben, A. V. Šembera, A. Rybička, J. Kollár či K. Kuzmány, z nichž dva posledně jmenovaní měli za úkol zajistit uvedení také vybraných existujících slovenských ekvivalentů k českým termínům. Výsledkem činnosti této sekce byl terminologický slovník *Juridisch-Politische Terminologie für die slawischen Sprachen Oesterreichs, Deutsch-böhmische Separat-Ausgabe* (Wien 1850, red. Erben), v jejíž předmluvě autoři také shrnuli zásady, podle kterých postupovali, a postup práce. I když jako prakticky neuskutečnitelný odmítli návrh, aby byly termíny pro všechny slovanské jazyky monarchie (češtinu, polštinu, rusínštinu, slovinštinu a srbochorvatštinu) tvořeny vždy analogicky od téhož kořene a stejným slovotvorným postupem, snažili se o takovou míru vzájemné podobnosti, jakou považovali vzhledem k současným rozdílům mezi jednotlivými jazyky za reálnou; při volbě z několika vhodných ekvivalentů tedy vybírali ten, který se užíval i v jiných jazycích. Tomu mělo napomáhat také uvážlivé poslovanšťování přejatých slov, jehož cílem byla dále větší systematická a všeobecná srozumitelnost výsledné terminologie. Metodicky postupovali tak, že se snažili v nejvyšší možné míře vycházet z názvosloví českých právních spisů 14. až počátku 17. století, a tam, kde to bylo nezbytné, jej doplňovali o slova nově utvořená (*dražba, četník, služné* apod.) nebo existující slova významově adaptovat či zpřesňovat (např. rozdíl mezi *cenou /Preis/* a *hodnotou /Wert/*) a také akceptovat či zavádět slova přejatá (*advokát, auditor, duplikát, erár, finance, komise,*

konkurs, kontrola, protokol apod.). V rozhodování o osudu přejatých slov se při tom snaží o střední cestu: ponechávají zejména ty zavedené europeismy, u nichž předpokládají užívání vzdělanými uživateli v odborné literatuře, naopak český ekvivalent (ať už nově utvořený, nebo pouze významově specializovaný) navrhuje u slov, která mají sloužit nejširší vrstvě obyvatel (*rekrut – branec, žandarm – četník, gáže – služné, kšaft – závěť, konstituce – ústava* apod.). Vzhledem k tomu, že jednotlivé ekvivalenty nebyly vytvářeny izolovaně, ale byl vždy brán ohled na kontext, ve kterém se v textech vyskytují, obsahoval slovník zároveň i nejčastější slovní spojení a obraty.

Téměř současně vznikla, tentokrát z podnětu ministerstva vyučování, i komise pro sjednocení názvosloví jednotlivých disciplín vyučovaných na českých školách, vedená opět Šafaříkem a zahrnující mj. F. L. Čelakovského, V. V. Tomka (brzy nahrazeného J. Jirečkem) a K. J. Erbena. I když se původně komise chtěla zabývat všemi školními disciplínami, nakonec i z časových důvodů rezignovala na technologii (podle jejich názoru dostatečně vybavenou terminologií od J. S. Presla), hospodářství, hudbu, zpěv a tělocvik. Ostatní obory si členové komise (a jimi přizvaní odborníci) rozdělili takto: P. J. Šafařík – gramatika, F. L. Čelakovský – botanika, J. Jireček – dějepis, zeměpis a statistika, K. Štorch – stylistika, metrika a krásná umění, I. Hanuš – logika a psychologie, A. Vrťátko – matematika (částečně společně s J. Walterem), J. Krejčí – mineralogie, V. Staněk – zoologie a antropologie, A. Skřivan – účetnictví a příbuzné obory, V. Hausmann – mechanika, J. Niklas spolu s J. Walterem – hospodářské stavitelství, V. Šafařík – chemie, astronomie a geologie. Výsledkem její práce byl slovník, vydaný v Praze roku 1853 pod názvem *Německo-český slovník vědeckého názvosloví pro gymnasia a reálné školy*, jehož redaktorem byl J. Auštěcký a autorem předmluvy P. J. Šafařík. V zásadě se drží týchž zásad jako slovník právnický, tedy snaží se o střední cestu mezi purismem a užíváním přejatých slov na jedné straně, a mezi novotvořením a zachováváním či obnovováním starých slov na straně druhé (v tomto druhém případě deklarují snahu zejména zachovávat ta slova, která jsou již přijatá, pokud nejsou příliš nesystémová). Přesto se dá říci, že tendence puristická je zde poněkud citelnější a české ekvivalenty (ať už přejaté z některých z obrozenských návrhů, nebo nově upravené) jsou navrhovány i pro mnohá mezinárodní slova (byť se v úvodu říká, že ani jejich užití autoři nijak nezavrhují). Jednou z těžkostí, kterou se komisi nepodařilo před vytištěním díla zcela vyřešit, byl vztah adjektiv na *-ný* a *-ní*.

Šafařík proto připojil k předmluvě pojednání *Přípojek o některých přídavných*, v němž vysvětluje svůj názor na tuto problematiku (-ný a -ní považuje na rozdíl např. od Franty Šumavského za zcela synonymní, významově nerozlišené přípony, z nichž -ní bylo původně řídké a omezené téměř jen na adjektiva odvozená od adverbii a cizích slov a teprve později se začalo šířit jako módní a školské k ostatním adjektivům, kde nenáležitě vytlačuje starší a původnější, a tudíž vhodnější -ný, příp. -ý, -ový, -ský nebo -ický) spolu s obhajobou adjektiv na -ový odvozených od feminin a neuter a s vysvětlením adjektivních přípon užitých v chemickém názvosloví, v samotném slovníku ale zůstalo u adjektiv mnoho nedůsledností. Přesto slovník znamená velký krok směrem k ustálení dosud značně nejednotného vědeckého názvosloví.

Z oborů to slovníku nepojatých se dostalo nejlépe zpracované terminologie hudbě v návrhu J. N. Škroupa a Jana Josefa Čejky, zvaném *Názvosloví hudebního umění* a otištěném v příloze Časopisu českého museum roku 1850, jehož součástí jsou jak některé přejaté termíny původem z italštiny (*rečitativ, sexta, sopran, symfonie, triola*), tak starší (*klíč, nápěv*) i nově vytvořená (*tonina, křížek*) slova česká, a tělovýchově, o níž se v letech 1862–1872 postaral za pomoci odborníků na filologii M. Tyrš. Tělocvičné názvosloví je ze všech nejvíce novotářské, ale zároveň i nejpropracovanější a nejsystematičtější – zahrnuje substantiva utvořená ze sloves (*kop, poklek, odskok*), příslovce (*obouruč, jednonož, vzpažmo*) i složená slova (*skok vysokodaleký*) a zároveň je konstruováno tak, aby tytéž typy tvoření pokud možno vystihovaly vždy též významový odstín. Jistým završením této etapy snah o ustálení českého odborného názvosloví je pak *Riegrův slovník naučný* (bez dodatků 1859–1873).

Od 80. let, v době velkého rozvoje politického a hospodářského života, stejně jako technického pokroku a vědeckého bádání vedeného česky, se odborná i úřední terminologie dále rozvíjí, ale už ne systematicky a za státního a odborného vedení. Vzorem pro ni byla logicky nejčastěji terminologie a frazeologie německá (k nelibosti různých brusičů – viz dále), z dalších jazyků měla pak větší vliv jen francouzština (od 90. let v době vědomého odklonu od německého kulturního okruhu k francouzskému), z níž byla přímo přebírána některá slova, hlavně z oblasti umělecké a kulturní (*fait accompli, nuance, milieu*), a byly napodobovány i některé vazby (např. podle *aimer + inf.* u Karáska *milovala ukazovati se*). Tvoření abstraktních substantiv pak bylo v této

době poznamenáno (už starším) odporem k podstatným jménům slovesným na *-ní*, který si vynutil jednak užívání staročeské přípony *-ba* (*lěčba, četba*), jednak bezpříponové tvoření (*dotyk, výkon, návod*).

8.5 Brusičství

Řízené i spontánní rozšiřování slovní zásoby a frazeologie hodnotili různí lidé různě. Někteří ho vítali (J. Durdík), jiní mluví o úpadku, hlavně kvůli zmíněným cizím vlivům, které podle nich narušují původní ráz češtiny, neboť ji vzdalují jak od jazyka doby humanistické, tak od lidových nářečí. Od 70. let tak vycházejí různé příručky, které si berou za cíl tento stav napravit. Mezi jejich autory patřili např. Kosina, Bartoš, Javůrek, Mašek, Kotsmích, Prasek. Přidala se k nim už od roku 1871 i Matice česká, která sestavila komisi pro vydání *Brusu jazyka českého*, jejíž složení se během let proměňovalo a jejímiž členy byli mj. významní jazykovědci Gebauer (pro velkou zaneprázdněnost se účastnil jen málo), Hattala (roku 1873 odstoupil a vydal roku 1877 vlastní *Brus jazyka českého*), Kott, Tieftrunk a Zikmund (zemřel už roku 1873). Komise hned na začátku své činnosti vydala provolání k českým spisovatelům, v němž popisuje obavy z toho, že „jazyk náš pořád více pozbývá původního rázu a kazí se tou měrou, že jest obravdu obávati se, aby v něm pravý duch český zúplna nevyhynul a nezbyl z něho leč pouhý prázdný zvuk“ (*Brus*, 1877: III). Obávají se toho, že kulturní vliv jiných národů, jemuž jsou vzdělanci vystavováni ve školách, vede k tomu, že jsou cizí myšlenky vyjadřovány i cizími jazykovými prostředky, a tím se čeština kazí. Výsledkem její dlouholeté činnosti pak byla postupně tři vydání tzv. matičního *Brusu* z let 1877, 1881 a 1894.

Matiční *Brusy* mají dvě hlavní části: jednak část tvaroslovnou, kde se podávají poučení pro jednotlivá paradigmata apod. a v níž velkou část zabírá výklad o skloňování vlastních jmen cizího původu, a část slovníkovou, která přináší nejčastěji poučení k jednotlivým slovům, vazbám či slovním spojením (méně často k celým skupinám slov, např. k abstraktům). Zřetel k praktické použitelnosti při tom vedl k tomu, že ne vždycky jsou ve slovníkové části heslová slova česká: pokud dělal potíže překlad nějakého německého slova do češtiny, pak je heslovým slovem právě ono, i když okolní heslová slova jsou česká.

Brusičské hnutí se rozvíjelo zejména v l. 1870–1890 a lze v něm rozlišit dva hlavní směry: za „měřidlo správnosti jazykové“ považují jednak starobylost daného slova, vazby nebo slovotvorného typu (tj. doloženost v češtině do Komenského včetně), jednak existenci v lidovém jazyce nebo v jiných slovanských jazycích. Naopak odmítána jsou zejména slova a vazby podobající se způsobem svého utvoření německým nebo odporující „duchu češtiny“. Nejmírnější bylo ve svých předpisech 1. vydání matičního brusu z roku 1877, které připouští v kulturním, obchodním a konverzačním jazyce i slova jako *rozmar*, *nápadný*, *lhostejný*, *dojem*, *zájem* apod. jako potřebná, i když ne bez výhrad. V pozdějších vydáních se rozšiřuje také odpor k sekundárním předložkám (*následkem*, *během*, *k vůli*).

Co však brusiči není bráno v úvahu, je stupeň ustálenosti daného prostředku ve spisovném jazyce nebo jeho měnící se potřeby. Proto byly jejich snahy v dlouhodobém horizontu poměrně neúspěšné a zavrhaná slova a slovní spojení jako *vysloviti díky*, *přeháněti*, *klásti překážky*, *považovati koho zač*, *pracovati na něčem* apod. zůstala součástí spisovné češtiny.

Od 90. let brusičství pomalu ustupuje, hlavně díky Gebauerovým žákům, poučeným historickou jazykovědou mladogramatickou, která staví jazykovědce spíše do postavení pozorovatele než aktivního ovlivňovatele. Znovuoživení prožívá brusičství až po roce 1910, jako následek rostoucího počtu ne vždy dobře zvládnutých překladů z evropských jazyků. Jeho výrazem bylo roku 1913 založení Jednoty Svatopluka Čecha.

8.6 Kodifikace spisovné češtiny

Mluvnická kodifikace spisovné češtiny je v této době poměrně ustálená, jednak díky autoritě Dobrovského, která přinesla jisté ustálení už v předcházejícím období, a jednak díky postupnému zavádění češtiny do středního školství (všechny dobové mluvnice jsou vlastně určeny pro střední školy). Je to ale kodifikace dost historizující a v jednotlivostech v ní během doby docházelo ke snahám o umělé zpravidelňování (někdy za pomoci dialektismů) a také o další archaizaci, a to projevují na všech rovinách: v hláskosloví, tvarosloví i syntaxi a také v pravopisu. Trvala např. na *-ť* v tvarech substantiv skloňovaných podle vzoru *kost* (tj. *košť*, *radošť*, někdy i *košťmi* apod.) a také v infinitivu (*prosiť* vedle *prositi*) nebo na infinitivech jako *pjati*, *začati*, *jati*. Některé nářeční nebo analogické tvary si naopak našly cestu do kodifikace díky

shodě s jinými slovanskými jazyky: např. *biju, bijou, pláču, pláčou* (místo přehlasovaného *biji, bijí* atd.) nebo *na kolách, v jezerách* (díky ruštině a polštině).

Přelomovou a autoritativní příručkou byla Gebauerova školní mluvnice z roku 1890. I když se v mnoha ohledech stále drží Dobrovského, odstraňuje některé z pozdějších archaismů nebo dialektismů (vrací např. podoby *kost, kostmi*, infinitivy na *-ti* nebo *-t* a *pnouti, začítí* apod.). Se svými předchůdkyněmi se však shoduje v tom, že nepřipouští podoby z obecné češtiny a v detailech pokračuje v jejich historizující tendenci: např. na rozdíl od obrozenského období, kdy se připouštěl absolutní tvar *jenž* bez rozdílu rodu a čísla, trvá na plné flexi tohoto zájmena, dále požaduje tvar 2. pádu plurálu maskulin na *-ův* nebo rekonstruovaný systém přechodníků: shodné tvary podle rodu a čísla, společný podmět a omezení *s*-ového participia dokonavých sloves na předčasnost směrem do minulosti (přechodník minulý) a *nt*-ového participia dokonavých sloves na předčasnost v budoucnosti (přechodník budoucí). Přestože i ji tedy je možno označit jako historizující (požaduje archaismy jako *do Boleslavě, tresci, tresceš* apod.), znamená první zásadní revizi spisovné češtiny a ustaluje její podobu pro následující období. V jejích pozdějších vydáních a úpravách však opět dochází k dílčím archaizacím. Do určité míry archaičtější jsou i první *Pravidla českého pravopisu* z roku 1902, k nimž sice Gebauer napsal předmluvu, která se ale ne vždy drží jeho doporučení. I v *Pravidlech* dochází v dalších vydáních k postupné archaizaci a snahám odstraňovat dublety. Upouští se však od některých archaismů v kvantitě, běžných ve střední češtině, jako *vedlé, udaj, zabiti, nejprvé, jmeno* apod.

8.7 Rozšiřující literatura

HAVRÁNEK, Bohuslav (1963): Jazyk Máchův. Studie o jazyce a díle Boženy Němcové. In: Bohuslav Havránek, *Studie o spisovném jazyce*. Praha: Nakladatelství ČSAV, s. 164–194, 200–233.

Průkopnické studie o jazyce tvorby Máchovy a Němcové.

STICH, Alexandr (1974): Přejaté a cizí prvky v lexiku Havlíčkovy novinářské prózy. In: Alexandr Stich – F. Havlová, *Stylistické studie I*. Praha: Ústav pro jazyk český, s. 95–139.

Studie o vybraných aspektech Havlíčkova lexika.

9. Český jazyk 1918–1939

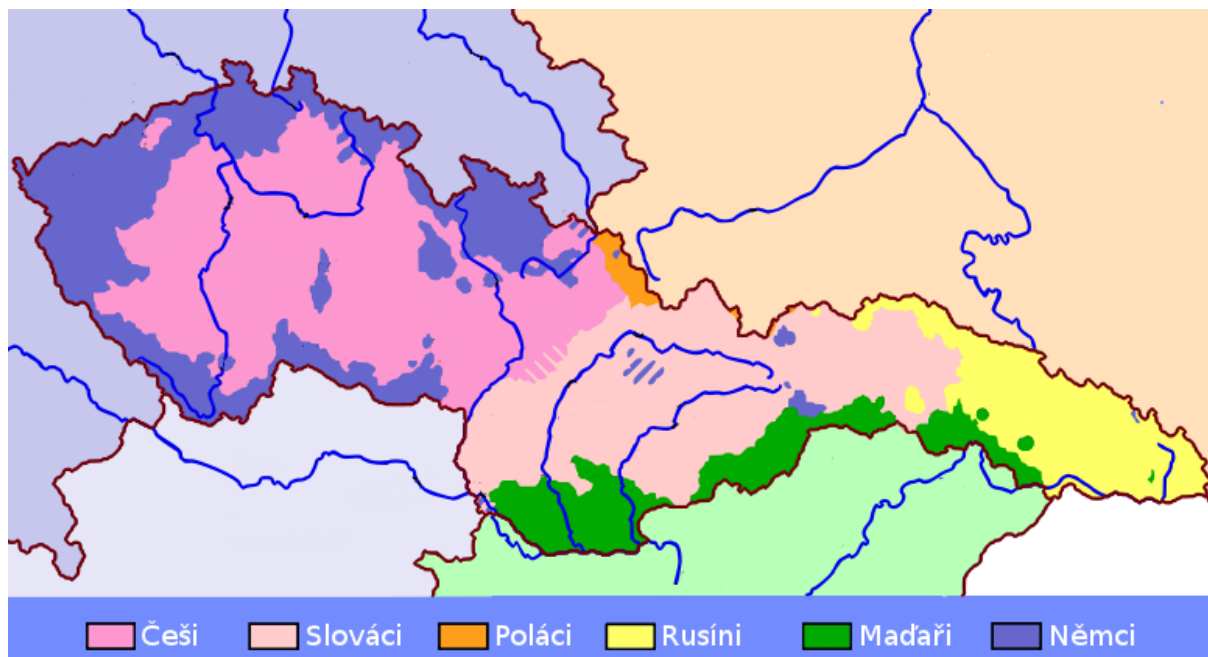
9.1 Samostatná Československá republika

Když byl v říjnu 1918 vyhlášen samostatný československý stát, nabylo postavení českého jazyka na důležitosti. V rámci tehdejší politické koncepce se státním jazykem ČSR stal *jazyk československý* ve dvou variantách, ve znění českém a slovenském. Čeština nastoupila na místo po dlouhé období vyhrazené zejména němčině v armádě, ve státních úřadech, v dopravě. S těmito úkoly se vyrovnávala pomocí nově vznikající terminologie. Jednou z oblastí, kde se čeština musela více uplatňovat, byla věda. Čeština sice plnila roli jazyka vědy už po rozdělení pražské Karlo-Ferdinandovy univerzity na českou a německou roku 1882, ale v novém státě došlo zejména Masarykovou zásluhou k založení brněnské univerzity roku 1919 a ve stejném roce byla založena také univerzita v Bratislavě. Funkční rozpětí češtiny dosáhlo maximální míry.

Málokdo mohl v roce 1918 tušit, jak pohnuté dějiny bude první republika mít. Především musela bojovat o svou existenci a celistvost hned po svém vzniku: v převážně německém pohraničí došlo k vyhlášení samostatných států, v lednu 1919 vypukl vojenský spor s Polskem o Těšínsko, maďarská armáda obsadila jižní a východní části Slovenska. Tyto spory se nakonec podařilo různým způsobem vyřešit a Československo se stalo zejména zásluhou osobnosti *presidenta osvoboditele* T. G. Masaryka vzkvétající středoevropskou demokracií, ve druhé polovině 30. let bylo dokonce osamoceným ostrůvkem svobody a demokracie ve střední Evropě. Republika byla ale územně rozbita mnichovskými událostmi roku 1938, její existence trvala tedy pouhých dvacet let. I v tomto krátkém období došlo k významnému vzepětí jak vědy (pražský funkční strukturalismus, Nobelova cena za chemii pro Jaroslava Heyrovského), tak i kultury (avantgardní směr poetismus, působení V+W, osobnost Karla Čapka a dalších vynikajících autorů) a spolkového života (Sokol). Proměňovaly se i komunikační kanály, došlo k prudkému rozvoji rozhlasového vysílání a filmové tvorby.

Některé problémy se za existence první republiky vyřešit nepodařilo. Patří k nim problematické soužití v silně různorodém státě co do národnostního složení – podle sčítání z roku 1921 činil celkový počet obyvatel ČSR téměř 13,5 milionů, z toho bylo Čechů a Slováků asi 8,8 milionů, Němců 3,1 milionů, Maďarů 0,7 milionu, Rusínů 0,5

milionu, Židů zhruba 181 000 atd. Některé oblasti tedy byly národnostně převahou německé, jiné maďarské. Druhým problémem byl vztah ke katolické církvi, k níž se hlásila většina obyvatelstva, avšak odpor k austrokatolicismu vedl k založení národní církve v podobě Československé církve husitské a komplikované vztahy ke katolictví umocněné protežováním protestantské interpretační optiky českých dějin dlouho bránily uzavření modu vivendi s Vatikánem.

Mapa 3. Národnostní složení první republiky.

Zdroj: <http://www.sudetsti-nemci.cz/cs/hist2>, cit. 20. 4. 2013.

Ikonicou postavou první republiky byl T. G. Masaryk, jenž se rozhodující měrou zasloužil o vznik samostatného státu (to bylo uznáno i samostatným zákonem, tzv. *Lex Masaryk* z roku 1935), ale vykonával také funkci prezidenta v letech 1918–1935, tj. do svých 85 let. Rok 1937, v němž zemřeli tři velikáni duchovně první republiky, filozof a sociolog Masaryk, historik Josef Pekař a literární kritik F. X. Šalda, předznamenal také zánik první republiky. Masaryk si vydobyl už dávno před první světovou válkou vysoký kredit morální – zapojil se mj. do definitivního řešení otázky po pravosti RKZ a neohroženě hájil spravedlnost v hilsneriádě – i vědecký, mj. svým vynikajícím habilitačním spisem *Sebevražda*. Byl sedmnáctkrát navržen na Nobelovu cenu míru.⁵⁷ Po vzniku republiky se jako prezident zasloužil mimořádným způsobem o rozvoj

⁵⁷ Viz heslo Tomáš Garrigue Masaryk na Wikipedii (http://cs.wikipedia.org/wiki/Tom%C3%A1%C5%A1_Garrigue_Masaryk), cit. 20. 4. 2013.

československé vědy (založení Masarykovy univerzity v Brně, podchycení intelektuálního potenciálu ruské a ukrajinské emigrace, podpora Pražského lingvistického kroužku atd.). Prvorepublikovou kontinuitu po Masarykově smrti symbolizoval jeho syn Jan, dlouholetý ministr zahraničí, zavražděný pravděpodobně ruskými agenty v roce 1948 (násilná smrt nebyla nikdy plně objasněna).

9.2 Situace češtiny

Vliv spisovného jazyka se značně rozšířil díky rozhlasovému vysílání, rozmachu denního a jiného tisku, vysokého školství, vojenské službě apod.⁵⁸ Právě novinová produkce, z níž vynikaly *Lidové noviny*, a rozhlas reprezentují v krystalizujícím publicistickém stylu přechod mezi archaičtějším spisovným jazykem dřívějšího období, ustáleným zejména Gebauerovou zásluhou v jeho mluvnickém popisu i v popisu grafického záznamu – roku 1902 vyšla první *Pravidla hledící k českému pravopisu a tvarosloví* –, a rysy běžně mluveného jazyka, jímž se spisovná norma okysličuje. Rozmach zažívá spisovná čeština také v literatuře, zejména v poezii, kde nové směry jako dadaismus, futurismus, expresionismus, surrealismus testují nosnost jazykového systému a využívají jeho pnutí, ale také v próze, která těží ze zrušení tradiční hierarchie stylů (vznešený, všední apod.) a přijímá přirozené výrazy běžného jazyka, jak ukazuje například civilní jazyk K. Čapka. Poněkud opožděně se tomuto trendu přizpůsobuje také jazyk české dramatické tvorby. Obecně se slovesní umělci distancují od knižního, archaizujícího spisovného jazyka, od jakékoli dekorativnosti či pompéznosti pomocí archaizace a dávají přednost nezastaralé normě. Do jazyka literatury proniká obecná čeština (u postav F. Šrámka, J. Haška ad.) a dokonce i prvky sociolektů – slangu a argotu (E. Bass, K. Poláček aj.), zatímco knižní vrstva spisovného jazyka je využita nejvíce V. Vančurou ve funkci poetické a kontrastivní.

Dialekty v tomto období pozvolna ustupují, a to vlivem civilizačních změn jako stěhování do měst, větší fluktuace obyvatel, pronikání rozhlasového vysílání a filmu atd. Pokud se tradiční teritoriální dialekty uplatňují v literatuře, jde zejména o charakterizační funkci, ale i tam na rozdíl od období realismu začínají ustupovat obecné češtině. Konstituuje se interdialekty, z nichž zdaleka nejdůležitější místo

---

⁵⁸ Následující kapitoly je zpracována na základě příruček Havránek (1980), Večerka – Šlosar – Dvořák – Malčík (2009) a rukopisu K. Komárka *Období 1918–1939*, připraveného pro projekt *Moderní mluvnice češtiny*.

zaujímá právě obecná čeština. Se zvyšujícím se počtem městského obyvatelstva se konstituuje městská mluva (typickým příkladem je brněnský hantec se zřetelným podloží v podobě němčiny) a začínají se zřetelněji vymezovat rysy jazyka jednotlivých sociálních skupin a vrstev: vyhraňuje se argot, zejména drobných zlodějíčků a prostitutek, slangy (vojenský, studentský, hornický ad.), omezeny ale zůstávají pokusy o salonní češtinu, neboť čeština ještě ve své hovorové, tj. mluvené spisovné podobě nebyla pro konverzaci ustálena adekvátně dlouhou tradicí.

Postupně se oslabuje česko-německý bilingvismus. Čeština je po roce 1918 schopna plnit všechny funkce. Podle ústavy z roku 1920 byl na území s více než dvacetiprocentní národnostní menšinou povolen jako úřední i jazyk této menšiny, a to tak, že úřady měly povinnost akceptovat podání v jazyce národnostní menšiny a měly povinnost na ně odpovídat v jazyce menšiny i jazykem státním (Bartoš, 2011: 57).

9.3 Nová terminologie

Prudký rozvoj vědy a techniky a zvyšující se nároky na češtinu jako jazyk vědy, státní správy, armády, dopravy, pošt atd. vedly k cílenému vytváření nové terminologie. Byl založen i specializovaný časopis *Naše úřední čeština* (1921–33),⁵⁹ věnující se terminologii v administrativě, jež byla ještě prosycena germanismy z dob Rakouska-Uherska. Názvoslovné komise, v nichž měli své slovo i bohemisté (např. Gebauerův nástupce na Karlově univerzitě Emil Smetánka byl členem komise pro vojenské názvosloví) a spisovatelé (členem stejné komise byl i tehdejší inspektor československé armády Josef Svatopluk Machar), vytvářely odbornou terminologii v jednotlivých oblastech; jejich činnost se tak podobala terminologickým snahám soustředěným druhou obrozenskou generací do Jungmannova *Slovníku česko-německého*. Ve vojenství byly roku 1924 zavedeny názvy *větroň*, *letadlo*, *vertulník*, po vzoru ruštiny, s níž se stýkalo za první světové války mnoho legionářů, se ujala slova *kulomet*, *týl*, *nálet*. Některé nové vojenské termíny, vytvořené derivací, si byly navzájem dost podobné a ztrácely rozlišovací funkci, např. *podpěrka* – *rozpěrka*, *opěradlo* – *opěrnice* – *opěrník*. Tyto slovotvorné postupy nám právem připomínají Tyršovu tělocvičnou terminologii. V terminologii železniční byly zavedeny názvy podle funkcí osob (*strojvůdce*, *výpravčí*, *vlakvedoucí*) i pro zařízení na trati (*pražec*, *hradlo*). Nově

---

⁵⁹ Večerka – Šlosar – Dvořák – Malčík (2009: 126) uvádějí jako rok založení nesprávně rok 1922.

muselo být vytvořeno názvosloví rádiového vysílání (*rozhlás, uzemnění, anténa, hlasatel*). Názvosloví technických oborů propracovávaly Československá normalizační společnost, Československý svaz elektrotechnický a jiné organizace. Mnoho přejímek z angličtiny pronikalo do sportovního názvosloví (*fotbal, hokej, tenis, volejbal, offside/ofsajd, puk* ad.).

9.4 Spory o purismus a teorie jazykové kultury

Výrazným jazykověteoretickým sporem v době první republiky byl spor o adekvátní hodnocení jazykových prostředků. Jako tribuna názorů konzervativní, puristické skupiny se vyprofiloval nově založený časopis *Naše řeč*. Byl založen roku 1916, první číslo vyšlo roku 1917. Kořeny puristického přístupu byly ovšem starší: už ve 2. polovině 19. století, v souvislosti s dovršením obnovy českého jazyka, nabyl purismus zaměřený proti germanismům prudce útočných forem (o tzv. matičních brusech viz kapitolu 8.5). V době nejistot první světové války a zvláště pak ve 20. letech po vzniku samostatného státu, v němž čeština jako jedna z existenčních variant československého jazyka tvořila jeden z jeho konstitučních rysů, se boj proti skutečným, i když dávno vžitým, i domnělým germanismům vystupňoval do podoby úporné honby za prohřešky. Jiným kořenem těchto postojů byl nepochybně mladogramatismus, jenž se o soudobý jazyk nezajímal a badatelskou pozornost upínal na historický materiál, a dalším představa o úpadku jazyka, a proto o nutnosti vrátit se k původní čistotě a nedopouštět její ničení.

V redakci *Naší řeči* působili během prvních dvaceti let významní filologové jako František Bílý, Václav Ertl, Emil Smetánka, Jaroslav Vlček, Josef Zubatý; od roku 1929 se stal odpovědným redaktorem Jiří Haller, lingvista značných schopností, jenž byl ovšem díky svým postojům proti argumentům Pražského lingvistického kroužku v dalších desetiletích v české lingvistice ostrakizován. Někteří ze jmenovaných filologů se snažili jako umírnění puristé krátkozrakost bojovného vymycování mírnit, např. J. Zubatý odmítal nejkonzervativnější postoje puristů, V. Ertl formuloval tzv. teorii dobrého autora. Dominance ostře puristických postojů za Hallerova dohledu po roce 1929 vedla k odporu nejen části spisovatelské obce roku 1931 (kritice museli čelit i vynikající autoři jako V. Nezval, I. Olbracht, J. Deml, O. Fischer ad.), ale také Pražského lingvistického kroužku. Z jazyka byly totiž uměle vykazovány výrazy jako *docíliti, odstraniti, sděliti, brát ohled na co*, vžité od dob národního obrození, ale i výrazy *přeháněti (přes něco)* nebo adjektiva na *-telný*, zdomácnělá v češtině mnoho staletí.

Skupina jazykovědců sdružených kolem PLK předložila prvnímu slovanskému sjezdu slavistů v Praze roku 1929 hutně formulovaná východiska funkčního strukturalistického přístupu (tzv. *Teze*) a vystoupila tam i s novou teorií jazykové kultury na základě funkčních kritérií (*Obecné zásady pro kulturu jazyka*). Řada veřejných přednášek Kroužku pak vyústila v publikaci sborníku *Spisovná čeština a jazyková kultura* (1932). Podle funkčního strukturalistického přístupu není správné hodnotit jazykové prostředky jen mírou shody s kodifikací, nýbrž je třeba zkoumat i to, jak kodifikace odpovídá vývoji a potřebám jazyka a jak užití jazykové prostředky splňují svůj účel užití a zda vyvolávají zamýšlený účinek. Spisovný jazyk potřebuje bohatost stylových prostředků pro různorodost svých úkolů, pramenem jeho normy má být literární úzus posledního půlstoletí. Kodifikace má podporovat stabilitu, přičemž nemá zvyšovat, ale snižovat rozdíl mezi jazykem psaným (knižním) a mluveným (hovorovým) a ponechávat i rozkolísanost v podobě dublet.

Názory vyslovené Pražským lingvistickým kroužkem byly poměrně brzy přijaty a došly uplatnění např. už v *Příručním slovníku jazyka českého*, vycházejícím od roku 1935 a zachycujícím zejména lexikum od roku 1880, nebo v *Pravidlech českého pravopisu* z roku 1941.

9.5 Pražský lingvistický kroužek

Nejvlivnější evropskou jazykovědnou školou 1. poloviny 20. století byl pražský funkční strukturalismus, ražený Pražským lingvistickým kroužkem. Šlo o vědeckou skupinu podivuhodnou z několika důvodů: toto seskupení vědců pracovalo skutečně kolektivním způsobem (shledává se podobnost s avantgardními skupinami básníků), silný byl mezinárodní charakter Kroužku a šlo o přístup, který čerpal jak z domácích filozofických zdrojů, tak z ruského formalismu a z fenomenologie. Mezi nejvýraznějšími postavami bylo několik ruských emigrantů, z nich vynikali R. Jakobson, myšlenkový motor Kroužku, a N. S. Trubeckoj, potomek ruské aristokratické rodiny, profesor vídeňské univerzity a zakladatel fonologie, dále to byli P. Bogatyrev, S. Karcevskij, N. Durnovo (ten se ve 30. letech vrátil do Sovětského svazu a ve vykonstruované stalinské čistce byl roku 1937 popraven) ad. Předsedou Kroužku byl až do své smrti V. Mathesius. Z českých filologů byl nejvýraznější postavou B. Havránek, posléze vedoucí český lingvista, dalšími byli J. Mukařovský, B. Trnka, J.

Vachek, R. Wellek a další.⁶⁰ Kroužek se začal scházet roku 1926, konal pravidelné přednášky, vydával svou vlastní publikační řadu *Travaux du Cercle linguistique de Prague* a vlastní časopis *Slovo a slovesnost* a byl podporován finančně také samotným T. G. Masarykem. V teorii nejvíce ovlivnil světovou lingvistiku fonologií, jazykovou typologií, teorií funkční větné perspektivy, teorií příznakovosti, částečně teorií spisovného jazyka. Pražský lingvistický kroužek byl nakonec rozbit historickými okolnostmi vyvolanými dvěma totalitami: nacistická totalita způsobila smrt Trubeckého, emigraci Jakobsona, utlumení činnosti Kroužku; roku 1945 umírá i V. Mathesius. Poválečný vývoj znemožnil obnovení PLK: za osvobozující armádou Sovětského svazu následovali agenti tajných služeb, kteří mj. vyhledávali ruské prvorepublikové emigranty (Jakobsonův přítel a zastánce euroasijství P. N. Savickij byl deportován do SSSR a odsouzen na mnoho let do pracovního tábora a Jakobson sám byl přáteli varován před návratem), a následné propuknutí komunistické totality vyvolalo u některých členů PLK veřejné zřeknutí se a odvolání vlastních vědeckých výsledků. „Duch“ Kroužku však žil dál ve druhé generaci strukturalistů, vědecky dozrávajících v 50. a 60. letech, a strukturalismus postupně dosáhl celosvětového uznání, ovlivnil strukturalismus francouzský, antropologii a další obory. Diskusní charakter Kroužku se uplatnil i při Jakobsonově budování slavistických nebo obecnělingvistických kateder institucí, které známe dnes jako špičková jazykovědná pracoviště: MIT a Harvardu.

9.6 Metajazyková péče o češtinu

Pokud jde o mluvnice soudobé češtiny v tomto období, vycházejí všechny z Gebauerových mluvnických zpracování. Roku 1926 vychází V. Ertlem upravená *Mluvnice česká pro školy střední a ústavy učitelské* a o čtyři roky později F. Trávníčkem upravená *Příruční mluvnice jazyka českého pro školy střední a ústavy učitelské*. V těchto mluvnických příručkách už jsou uvedeny některé jevy pronikající do tehdejšího psaného úzu jako infinitivy na *-t*, tvary vzoru píseň u substantiv jako *dlaň*, *hůl* (G sg. *dlaně*, *hole*), genitivy *do Boleslavi*, *do Kouřimi* ad. Na tradičním gebauerovském základu je postavena také *Příruční mluvnice jazyka českého* (1923–25) z pera A. Gregora, naopak metodologicky významná je *Cvičebnice jazyka českého*

---

⁶⁰ O tom, jak vynikajícími učenici členové Kroužku byli, postačí dvě svědectví: R. Wellek byl později v emigraci do USA považován za nejlepšího literárního teoretika na světě (Trenský, 1996: 275) a R. Jakobson byl nejuniverzálnějším filologem 20. století (srov. Watkins, 1983: 79).

(1933–36), na níž se podílel i B. Havránek. Souborné nové zpracování soudobé české gramatiky meziválečné období nepřineslo; tento projekt, iniciovaný na konci 30. let M. Weingartem, se nerealizoval, vyšla z něj pouze dvě díla Šmilauerova, a to *Novočeská skladba*, poprvé vydaná roku 1947, a *Novočeské tvoření slov*.

Lexikografie zaznamenala v prvorepublikovém období velký úspěch v podobě dosud nejpodrobnějšího výkladového slovníku češtiny s názvem *Příruční slovník jazyka českého*, jenž začal vycházet symbolicky sto let po prvním dílu pětidílného Jungmannova *Slovníku česko-německého*. Dílo bylo dokončeno až roku 1957, jeho počátky spadají už do roku 1911. Velké popularity a několika vydání dosáhl slovník středního rozsahu od P. Váši a F. Trávníčka s názvem *Slovník jazyka českého*, jehož první vydání bylo dokončeno roku 1937. Byl doplněn gramatikou češtiny a ve výkladové části přinášel kromě sémantických údajů také informace pravopisné a stylistické.

Prvorepubliková Pravidla českého pravopisu přinesla od posledních předválečných *Pravidel* (1913) jen minimální posuny – tak Pravidla z roku 1924 např. vypouštějí *-v* v koncovce G pl. na *-ův* (Havránek, 1980: 146).

9.7 Rozšiřující literatura

BARTOŠ, Ondřej (2011): *Jazykové právo v první ČSR*. Brno: MU (nepublikovaná diplomová práce).

Podrobný právní rozbor jazykového práva první republiky, pro pokročilejší zájemce.

HAVRÁNEK, Bohuslav (1980): *Vývoj spisovného jazyka českého*. Praha: SPN.

Základní poučení.

TOMAN, Jindřich (2011): *Příběh jednoho moderního projektu. Pražský lingvistický kroužek 1926–1948*. Praha: Karolinum.

Čtivě psaná historie PLK, roztřízeno do krátkých kapitol, zahrnuty aspekty osobního života protagonistů.

VACHEK, Josef (1999): *Prolegomena k dějinám Pražské školy jazykovědné*. Jinočany:

H & H.

Osobní vzpomínky Mathesiova sekretáře a světově proslulého anglisty Josefa Vachka na PLK.

ŠLOSAR, Dušan – VEČERKA, Radoslav – DVOŘÁK, Jan – MALČÍK, Petr (2009):
Spisovný jazyk v dějinách české společnosti. 3. vyd. Brno: Host.
Základní poučení.

10. Český jazyk za protektorátu 1939–1945⁶¹

10.1 Ohrožení jazyka a národa germanizací

Minimálně od dob národního obrození byl moderní pojem českého národa pevně spojen s českým jazykem, a to zásluhou J. Jungmanna, jenž v *Dvojím rozmlouvání o jazyku českém* roku 1806 napsal, že „národu bez jazyku zvláštního pomysliti nelze“, a ve *Slovesnosti* přidal: „V jazyku naše národnost.“ Národní obrození mělo ráz převážně filologický a P. J. Šafařík nazval Čechy *filologickým národem*. Zaměření na český jazyk, *linguocentrismus*, je podstatným rysem české kultury vůbec. Jazyk a národ jsou spjaty i v lexikálněsémantickém systému, např. staročeské *jazyk* i staroslověnské *języкъ* znamenají zároveň ‚jazyk‘ i ‚národ‘. V době existenčního ohrožení národa za nesmírně těžkých dob protektorátu se proto ještě zvyšuje prestiž českého jazyka, mj. i díky vyspělosti českého básnického jazyka a jeho reakci na Mnichov. Obrat k národní minulosti a významným spisovatelským postavám se projevil řadou publikací i například převezněním ostatků K. H. Máchy z Litoměřic (roku 1938) a jejich slavnostním uložením na Vyšehradě v květnu 1939.

Důležitost role češtiny byla akcentována otevřeně v prohlášení publikovaném 19. 3. 1939 v Lidových novinách: „*Ať se stane s národem a zemí cokoliv [...] u všech musí teď být na prvním místě starost o českého ducha a český jazyk.*“ 29. 7. 1939 píše státní podtajemník von Burgsdorff protektorovi K. von Neurathovi o ožehavosti germanizace: „*Jazyková otázka je prý pro Čechy zvláště citlivá záležitost, která obyvatelstvo silně rozhořčuje. Jazyk je údajně pro Čechy to jediné, co si jako nejryzejší osobní vlastnictví uchránili a také uchránit chtějí.*“

Akční program Sudetoněmecké strany už roku 1938 prohlašuje: „... *je třeba potlačit český jazyk. Je v německém zájmu, aby úplně zmizel.*“ Na podzim roku 1940 se říšský protektor von Neurath vyslovuje, že je jeho osobním přáním, aby Praha byla co nejdříve německá. Prostor Čech a Moravy, označený Heydrichem za „*srdce Říše*“, měl být zcela germanizován: „*Čech tady nemá už koneckonců co pohledávat,*“ prohlásil zastupující říšský protektor dne 2. 10. 1941. V červnu 1942 druhý muž Třetí říše Heinrich Himmler říká, že „*[v]álka by neměla smysl, kdyby do 20 let nebyly Čechy a Morava německé*

---

⁶¹ Tato apitola vychází z autorovy studie (Dittmann, 2013) a představuje její mírně zkrácenou verzi.

východní župy...“ Protektorát měl mezi nacisty okupovanými územími zvláštní postavení jako oblast se zdánlivou autonomií, avšak zároveň s určením k přímé německé expanzi.

10.2 Situace kultury a vědy

Protektorát je přitom zajímavou jazykovou laboratoří v přelomovém širším období let 1938–1948, snad nejturbulentnějších v českých dějinách. Složitá historie česko-německých (a také česko-židovských) jazykových kontaktů prochází poslední intenzivní fází (podle sčítání z roku 1921 žilo v ČSR přes 3 miliony občanů německé národnosti, z toho přes 2 miliony v Čechách), na druhé straně zde byla vyspělá spisovná čeština poprvé konfrontována s moderním totalitním politickým systémem, jenž nenapravitelně zasáhl do vědy (např. Pražský lingvistický kroužek) i kultury (mj. V. Vančura, J. Čapek, K. Poláček, J. Orten a další, emigrace Voskovce a Wericha). Komunikáty je možné rozdělit na oblast protektorátní oficiální a neoficiální a oblast exilovou a čeština se ocitla v podřadném postavení ošetřeném i právně. Za této situace stoupá role češtiny jako nositelky národních a kulturních hodnot i jako prostředku obrany prostřednictvím jinotajů, náznaků a humoru (např. záměnou *Protektorát – Protentokrát* a později *Protektorkrad*). Téma českého jazyka se promítlo i do děl, jež doma za války nemohla vyjít, jako byly monografie Alberta Pražáka, jenž se významně za českou stranu zapojil do událostí Května 1945, s názvem *Národ se bránil* (1945–1946), Jakobsonova *Moudrost starých Čechů: odvěké základy národního boje* (1943 v New Yorku) nebo Eisnerova kniha *Chrám i tvrz* (1946). Podařilo se ještě stihnout či uskutečnit některé projekty, např. sborníky *Co daly naše země Evropě a lidstvu* (pod redakcí V. Mathesia), *Čtení o jazyce a poesii*, dlouho vycházelo *Slovo a slovesnost*, vyšla *Pravidla českého pravopisu*, bylo sjednoceno školské mluvnické názvosloví a normalizovány vzory a vyjmenovaná slova atd. Uživatelé češtiny si osvojovali také schopnost rezistence, často pomocí humoru, proti jazyku propagandy. Proti ozbrojeným okupantům postavili např. nepolapitelného péráka, skákajícího protihráče Němců, který jim unikal díky pružinám na nohách. Český národ se ale bránil nejen jazykově: nejvýznamnějším úspěchem domácího odboje v okupované Evropě byl atentát na Heydricha, nejúspěšnějším „anglickým“ letcem bitvy o Anglii byl Čech Josef František, Tři králové uskutečnili v Berlíně bombový útok na Himmlerův vlak a předseda protektorátní vlády Alois Eliáš nejen že úzce spolupracoval s odbojem, ale

v tzv. chlebičkové aféře dokonce otrávil několik pozvaných předních aktivistických novinářů, ba plánoval otrávit i samotného K. H. Franka.

Česká věda včetně bohemistiky byla protektorátními událostmi postižena výrazně. České vysoké školy byly od 17. 11. 1939 zavřeny, omezováno bylo střední školství, chyběly učebnice, neboť staré byly zakázány a nové neschváleny. Pražský lingvistický kroužek ztratil z čelných představitelů N. S. Trubeckého (zemřel roku 1938) a jen o vlásek unikl R. Jakobson. Konce války se nedožil V. Mathesius. O. Hujer se jako generální tajemník České akademie věd a umění do své smrti v roce 1942 výrazně zasloužil o důstojnou roli akademie v protektorátní vědě. P. Eisner nakonec přežil válku v úkrytu, slavisté J. Páta a J. Frček se stali oběťmi heydrichiády. Výrazné omezení publikačních možností, tragické osudy vězňených, umučených či popravených spisovatelů a předních zástupců inteligence a emigrace dalších, zkrátka decimace elit, okleštění vědeckého a kulturního života včetně propracované cenzury a zastavení téměř 1900 periodik, germanizace středního školství, to vše ovlivnilo i možnosti rozvoje češtiny a její reflexe.

10.3 Oficiální jazyková politika

Jazyková politika okupantů směřovala k oslabení češtiny a preferenci němčiny, ačkoli protektorát byl jazykově výrazně homogennější než Československá republika: podíl německých obyvatel v něm na začátku dosahoval jen 3,5 %. Podle V. Velčovského (2013, v tisku) byla legislativa od 15. 3. do 1. 9. 1939 formulována poměrně benevolentně, po vypuknutí války se germanizace zostřuje a vrcholí po Heydrichově příchodu. V krátké době po vzniku protektorátu je české území vystaveno nejsilnějšímu germanizačnímu tlaku v historii.

Zápas o protektorátní jazyková nařízení začal velmi brzy: von Brauchitschovým nařízením z 21. 3. 1939 byl zaveden dvojí úřední jazyk, německý a český. Nové jazykové nařízení bylo vydáno protektorátní vládou 25. 7. 1939: byla zavedena dvojjazyčnost v písemném styku mezi ústředními úřady v Protektorátu, veškeré „*úřady, veřejné instituce, peněžní, měrné a váhové jednotky musely být označeny dvojjazyčně*“ s němčinou na prvním místě.

Nevyhovující názvy veřejných prostranství byly postupně změněny, např. pražské *Wilsonovo nádraží* na *Prag Hauptbahnhof* / *Praha hlavní nádraží*, pražské *Masarykovo nádraží* na *Prag Hibernerbahnhof* / *Praha Hyberské nádraží*, brněnská *Masarykova tř.* na *Hermann-Göring-Str.* / *tř. Hermanna Göringa*, *Londýnská* na *Mnichovskou*. Přejmenování mělo odstranit jména z tradice české vzdělanosti, odboje, státnosti, kultury – byly odstraněny např. *Veleslavínova*, *Poděbradova*, *třída Legionářů* apod. Novými názvy měla být mj. zdůrazněna česko-německá reformační tradice, a tím otupen odbojový potenciál husitství, byly zavedeny např. *Kalvínova*, *Lutherova* nebo *Melanchtonova*. Brněnská urbanonymie byla zasažena celkem osmi postupnými vlnami protektorátního přejmenování ulic, např. hned 16. 3. 1939 bylo *náměstí Svobody* přejmenováno na *Adolf-Hitler-Platz* / *náměstí Adolfa Hitlera* (od 18. 3. 1939 *Freiheitsplatz* / *náměstí Svobody*, od 26. 6. 1942 *Viktoriaplatz* / *náměstí Viktoria*), ale už 18. 3. 1939 byl název *Adolf-Hitler-Platz* / *náměstí Adolfa Hitlera* určen pro původní *Lažanského náměstí*. Příklady odstraňování jmen české kultury a vzdělanosti z brněnské urbanonymie jsou uvedeny v Tabulce 2.

Příklady zavádění dvojjazyčnosti a odstraňování jmen české kultury a vzdělanosti z brněnské urbanonymie			
Datum přejmenování	Původní název > nový název	Datum přejmenování	Původní název > nový název
17. 3. 1939	Smetanova > Smetanagasse / Smetanova	9. 5. 1942	Smetanagasse / Smetanova > Beim Sanatorium / U sanatoria
17. 3. 1939	Kollárova > Kollárgasse / Kollárova	9. 5. 1942	Kollárgasse / Kollárova > Unterm Brunnen / Pod studánkou
17. 3. 1939	Pekařova > Pekařgasse / Pekařova	9. 5. 1942	Pekařgasse / Pekařova > Verlorene Gasse / Ztracená
17. 3. 1939	Tyršova > Tyršgasse / Tyršova	20. 2. 1942	Tyršgasse / Tyršova > Jehnitzer Strasse / Jehnická
17. 3. 1939	Vrchlického (Vrchlickýgasse) > Vrchlickýgasse / Vrchlického	9. 5. 1942	Vrchlickýgasse / Vrchlického > Sumpfund / Na bařinách

Tabulka 2. Příklady přejmenování veřejných prostranství v Brně.

Novými názvy byli oslavováni mj. padlí známí němečtí vojáci (*Bolzanogasse* / *Bolzanova* > od 20. 2. 1942 *Möldersgasse* / *Möldersova*; nová ulice od 26. 5. 1942 *Günter-Prien-Strasse* / *Güntera Priena*) a osoby nacistického hnutí (*Husstrasse* / *Husova* > od 17. 7. 1939 *Horst-Wessel-Strasse* / *třída Horsta Wessela*; *Neugasse* / *Nová* > od 26. 6. 1942 *Reinhard-Heydrich-Strasse* / *třída Reinharda Heydricha*), ale i události časové či místní (*Märzgasse* / *Březnová* od 9. 5. 1942 na oslavu obsazení republiky; *Chodengasse* / *Chodská* > od 20. 2. 1942 *Danzigen Gasse* / *Gdaňská* od 20.

2. 1942). Pro dvojjazyčné užívání místních jmen (měst, obcí apod.) byl s vročením 1939 vydán *Amtliches deutsches Ortsbuch für das Protektorat Böhmen und Mähren*.

Německými úřady byla zpočátku uplatňována zásada *nedotknutelnosti* („nepřeložitelnosti“) německých slov. Dopis z Úřadu říšského protektora 29. 6. 1939, podepsaný Frankem, žádá, aby se „termíny“ *Führer, Reichskanzler, der Führer und Reichskanzler, Reich, Deutsches Reich, Grossdeutsches Reich, die Reichsregierung, Reichsprotektor, der Reichsprotektor in Böhmen und Mähren, Protektorat, Protektorat Böhmen und Mähren, der Oberlandrat* nepřekládaly a aby byly v českém textu tištěny frakturou s českými koncovkami tištěnými antikvou; bylo dokonce navrženo, aby se neskloňovaly. Také německá vlastní jména měla být v českém textu tištěna frakturou. Zásada *nedotknutelnosti* musela být ovšem v tomto ohledu opuštěna. Po vyžádaných konzultacích jazykovědců bylo od návrhu nakonec ustoupeno a v lednu 1941 byla zavedena antikva i do německých textů a od března 1941 užíval českých ekvivalentů výše uvedených slov i sám říšský protektor. Dalšími nařízeními (např. č. 14822/39 MR z roku 1939 a č. 2655/41 MR z 22. 1. 1941, které odstraňovalo nutnost užít alespoň někdy češtinu v úředním styku) byla však role němčiny dále posilována. Zpráva říšského protektora z října 1940 už konstatuje, že „*německému jazyku se dává přednost před českým všude na veřejnosti i v soukromém styku. [...] uplatňuje se nyní zásada, že úřední jazyky jsou sice němčina a čeština, ale všude se může využívat i samotná němčina [...]*“ Druhá protektorátní vláda (Jaroslava Krejčího) musela jednat jen v němčině, neboť jedním z jejích ministrů byl říšský Němec.

Zásada *nedotknutelnosti* našla uplatnění i v předpisu zakazujícím exonyma: jména míst v Říši se v českém tisku měla objevit jen německy v nesklonné podobě s českým názvem nanejvýš v závorce za ní: *pracoval v München (Mnichově)*. Praxe si však vynutila úpravu i této nesmyslné zásady. Otázka místních exonym a jejich odvozenin se dostala 2. července 1942 i na program pravidelných, většinou týdně pořádaných tzv. tiskových konferencí, organizovaných okupační mocí, s šéfredaktory legálních tiskovin. V zápise z konference je znovu vyzdvížena *zásada nepřeložitelnosti*. K jak křečovitým výsledkům vede uplatnění této zásady, se ukazuje například v časopise Moravcova Kuratoria pro výchovu mládeže v Čechách a na Moravě *Unser Weg. náš směr*, kde je uplatněno i omezené skloňování: *řeka Rhein, až do Bayern, ve Wienu, do Münchenu*,

Sudetenland, (císař) Heinrich IV., do země Sachsen, v městě Leipzig, od Aachen, Schlesien, Breslau, Krakau atd.

Dokonce i zápisy v matrikách podléhaly regulaci, a to oběžníkem ministerstva vnitra (3991-27/9-42-1) a věstníkem téhož ministerstva (11526/41-9): při dvojjazyčných nápisech německo-českých byla povinně překládána křestní jména, a to na jména s německým nebo latinským původem, např. *Pravoslav – Justus, Přemysl – Euthymius, Slávka – Klara, Slavoj – Robert, Slavomír – Ehrenfried* atd. Jinou kuriozitou byl požadavek říšského protektora z roku 1940, aby křestní jména českých advokátů byla v německém znění překládána do němčiny.

10.4 Dopad protektorátního období na češtinu

Čeština nebyla protektorátním obdobím výrazněji poznamenána. Trvaleji zůstaly – kromě některých reálií jako *treuhänder / trojhendr, být totálně nasazen* či *esesák* – lexikální jednotky a frazeologismy jako *zglajchšaltovat, pracovat na plné obrátky, být plně vytižen, nasadit do práce*, jiné rychle vymizely (např. hanlivé *hitlerčík, nadrasák* ‚říslušník nadrasy‘). Do mluvené češtiny proniklo *kenkarta, ajntopf, arbajcamt* (a české *pracák*), *verkšuc(ák), luftšucák, óbrlandrát* ad., brzy se ztratily neosémantismy, někdy s konspirační funkcí, jako *synagoga* ‚zadní část posledního vozu v tramvaji, vyhrazená pro Židy‘, *volavka* ‚radar, jenž navádí k cíli spojenecké letadlo‘, *rodina* ‚protektorátní vláda‘ nebo *Louny* ‚Londýn‘ a slova zahraničního odboje jako *mesoun, dorňas, hurouš* (vše letadla), *blembák, svíp* ad. Podle F. Trávníčka (nedatovaná rukopisná studie) se německým vlivem ujala zvláště v žurnalistickém stylu „*některá slova a rčení, buď zcela zbytečná nebo proti duchu českého jazyka, na př. prostor za naše místo, zasazení, elán, ale to jsou jednotlivosti, které se dotýkají soustavy našeho jazyka jen povrchově*“. Specifickou oblast tvoří čeština v koncentračních táborech a věznicích, např. přejímky *lágrfira* ‚velitel tábora‘, *culága* ‚přídavek jídla pro osoby těžce pracující nebo protekční komanda‘, *abkochovat* ‚vyškemrat‘, neosémantismy jako *revír* ‚táborová nemocnice‘, *sanatorium* ‚relativně lepší věznice nebo tábor‘, *černoch* ‚moták‘, *králikárna* ‚táborový blok, kde byly konány lékařské pokusy na živých věznicích‘, *musulman* ‚člověk vychrtlý na kost‘ či několik slov pro význam ‚nezaručená zpráva‘ s různými stupni důvěryhodnosti nebo původu zprávy (např. *hotovka* ‚jistá zpráva‘, *postovka* ‚zpráva získaná od esesáckého dozorce‘ a *morda* ‚senzační, a přitom zaručená zpráva‘). Z Terezína je doloženo slovo *getouš* ‚ozbrojený strážce ghetta‘.

Protektorátní cenzura zasahovala i do prací na *Příručním slovníku jazyka českého*, takže zakázaní autoři museli být důvtipně zašifrováni, např. *Lid. nov.* (= Karel Čapek), *Masar.* (= Edvard Beneš; proti tomu *Mas.* = Masaryk). Protireakcí na protektorátní události byla krátká vlna poválečného purismu, podobně jako puristická reakce na mnichovskou dohodu však brzy pominula.

10.5 Jazyk oficiálního protektorátního tisku

Uveďme několik příkladů zacházení s jazykem, jak se projevilo v oficiálním protektorátním tisku.

Některé aspekty jazyka Třetí říše, pokud jde o němčinu, popsal V. Klemperer (2003). Uvědomil si, jak záměrně deformovaný jazyk, je-li užíván delší dobu, zakoření a mění jazykový obraz světa svých uživatelů. Zmiňuje např. existenci autoritativního a závazného modelu vyjadřování v obratech projevů Hitlerových a Goebbelsových, náboženský charakter nacismu, který se projevuje ve zbožštění neomylného Vůdce, kultu padlých mučedníků, iniciačních rituálech, domnělém řízení Prozřetelností, fanatické víře aj. Jinými rysy byly lživé eufemismy jako *připojení k Říši* (tj. okupace) nebo *zpětný úder* (tj. porážka), nové významy slov, např. u adjektiv *fanatický*, *charakterový*, *totální*, nadměra superlativů a hodnotících adjektiv, účelová nadsázka, denunciační strategie, nadužívání zkratk nebo v propriální sféře rozmach starogermánských křestních jmen a deslavinizace místních jmen na německých územích, jež byla kdysi osídlena Slovany.

a) Sémantická devalvace: užívání automatizovaných frází a klíčových slov (*židobolševická plutokracie, mohutné ztráty nepřitele, nová Evropa, mezinárodní židovstvo, Vůdce, Velkoněmecká říše, říšský protektor, totální válka, podlidé, nová zbraň, konečné vítězství, pevnost Evropa*), jejichž užití nemělo primárně funkci informativní, nýbrž funkci proklamativního projevu konformity s oficiální ideologickou linií a funkci magickou (vytvoření nového jazykového modelu světa podle toho, jak je o něm referováno). Jako příklad lze uvést prohlášení státního prezidenta E. Háchy zaslané tzv. protektorátní tiskové kanceláři 4. 12. 1941, které se užitím některých přívlastkových adjektiv (*vynikající státníci, mohutná aliance, nový pořádek vybudovaný pod geniálním vedením, dokázat celému světu*) i jinými rysy (konspirační teorie, záměrná nadsázka, degradace protivníka: *uchopit se slova, předjímaní*

budoucnosti: *ztracená věc, stává se hotovou skutečností* aj.) nápadně podobá projevům následujícího totalitního režimu z raných 50. let, nahradíme-li ovšem reference k Židům a Němcům: „*V těchto dnech, kdy v Berlíně vynikající státníci mohutnou aliancí dokázali celému světu, že dílo nového evropského pořádku, vybudované pod geniálním vedením Vůdce, stává se hotovou skutečností, uchopil se v Londýně – jak se dovídám – opět slova bývalý president Dr. Beneš, aby – zřejmě pod vlivem svého židovského okolí – propagoval ztracenou věc nepřátel Říše.*“

b) Tzv. lživé eufemismy – německý ústup: doklady z českého tisku z roku 1943: *zkrácení fronty, zahuštění obrany, plánované manévrování do nových pozic, úhybné přeskupení, úhybný manévr, plánované vyklizení, odsuvný pohyb či pružná obrana.* Z dalších tzv. lživých eufemismů uveďme např. *zjednodušení kulturních poměrů* (= omezení) nebo *konečné řešení židovské otázky* (= vyhlazení).

c) Přeznačení událostí náboženským jazykem: válka je „*svatou válkou za nejdražší ideály arijské lidské společnosti*“, příkladem zbabělosti je „*emigrantský démon z Londýna*“ (článek *Posvátný závazek národa* v Lidových novinách 7. 6. 1942), po atentátu na Heydricha mohli „*[L]ondýnští Jidáši [...] Churchillovi presentovati krvavou směnku na dalších třicet stříbrných*“, zvrát války přivodí *zázračná zbraň*, 19. 10. 1942 se konalo *zasvěcení nábřeží Reinharda Heydricha*, projev oddanosti národa demonstrací na Václavském náměstí po atentátu na Heydricha byl „*svatou přísahou*“ atd. Oba velké ateistické totalitní režimy 20. století, nacismus i komunismus, vykazují pseudonáboženské rysy.

d) Pronikání lexika původně vojenského a výrobního do popisů jiné lidské činnosti: *vnitřní hospodářská fronta, pracovat na plné obrátky, bitva o zrno, provést mobilizaci českých kulturních hodnot*, horníci bojovali na *frontě práce hluboko pod zemí*, protektorátní vláda vyhlásila poslední etapu „*výrobní bitvy na polích – boje o chléb a výživu národa*“ atd.

e) Denunciace protivníka: Edvard Beneš byl oficiálním protektorátním tiskem označován jako *muž beze cti, ničema, nejhlavnější vinník osudově chybné české politiky, zbabělec, nejšpatnější člověk, kterého kdy zrodila česká matka, několikanásobný vrah a zloděj v jedné osobě, ztělesnění zla, příčina všeho příkoří,*

zrádce národa, národní nepřítel č. 1, placený agent nepřátelů Říše nebo londýnský jidáš. Mezi čtenáři se podle zápisů z tiskových konferencí šéfredaktorů legálního tisku objevují i *„reptalové, škarohlídi, hlasatelé nepřátelské propagandy, šířitelé šeptandy, propagační chátra zpochybňující vítězství Říše“* ad. V protinacistickém ilegálním tisku *V boj* se objevují podobné denunčiací strategie: kolaboranti jsou označováni výrazy jako *prostituti, krysy, lůza, chátra, lepkavý slizský hnus*, Němci jako *zlodějský národ, hnědá štěnice, degenerovaná chátra, mozkově podvyživení ničitelé knihoven, nadrasáci, pinselové* (něm. Pinsel ‚štětec, hlupák‘).

f) Antisemitismus se nejvýrazněji projevoval v časopisech *Arijský boj* a *Vlajka*. Židé jsou v oficiálním protektorátním tisku jazykově zobrazeni jako *boháči, strůjci kapitalismu a komunismu, mravně degradovaní podlidé, zločinci, ničitelé kultury, nositelé nakažlivých chorob, viníci zavraždění Krista* a dokonce jako *strůjci druhé světové války*: *„Dnes již nemůže být sporu o tom, že současná válka je válka židovská. Židé ji vyvolali proti obrozenému Německu, poněvadž správně předpokládali, že bude mítí vůdčí roli v novém uspořádání světa“* (*Arijský boj* 20. 1. 1945). Opětovné získání klidu a míru mohlo být dosaženo jen při likvidaci *„temné existence židovských zaprodanců“*; *„Emigrantský rozhlas v Londýně se nedávno octl výhradně v rukou Židů [...]“* (*Lidové noviny* 2. 10. 1941).

Václav Černý v *Pamětech* vzpomíná na morální ovzduší této doby: *„Heydrichovi na pomoc podskočili naši kolaboranti s podlézavostí, v níž zbabělost na jedné a žádostivost na druhé straně přesáhly již jakoukoliv míru hnusu. Žurnalistická a literární luza provalila prostě poslední hráz jako povodeň, slovo stud přestalo mít jakýkoliv lidský smysl... Všechno, co v nich [Čecháčcích] bylo svinského a plazího, mstivého a závistivého, chorobně ctižádostivého, vylizovačského a vyděračského, ztratilo hlavu...“* A na jiném místě: *„Snášením podobného stavu [...] vedla nejrychlejší cesta k úplnému mravnímu bankrotu národní kultury, a padesát let je málo, aby se vzpamatovala.“* Svědectví o hypertrofii českého udavačství za okupace bohužel nejsou vůbec ojedinělá: udavačství se v národě *„mocně rozšířilo“* a udán *„mohl být téměř každý“* (Maršálek, 2012: 192).

10.6 Protektorátní humor

Významnou kapitolou je protektorátní humor, navazující na starší tradici včetně první republiky, považovaný za národní rys: smát se bylo demonstrací češství. Některé oficiální komunikáty byly obohacovány záměrně o další aktuální možnosti výkladu namířené protirežimně, takže důležitost pozorné percepce psaného i mluveného textu byla posílena. O tom, že komunikanti tyto skryté, sekundární významy hledali a nalézali, svědčí např. reakce protektorátního publika při divadelních představeních a protiopatření okupační moci. Kulturní aktivity byly ale po roce 1942 výrazně oklešťovány a cenzura zpřísnována. Přesto humor Čechů, *smějících se bestíí*, jak je označil Heydrich, humor rychle předávaný nejčastěji šeptandou, skrytou orální tradicí, ale i některými ilegálními tiskovinami, byl důležitým prostředkem soudržnosti, vzdoru a výsměchu okupantům, navíc byl vysílán i ze zahraničí (poslouchala se *Kroměříž* – tj. rozhlas mimo Říši). Voskovec a Werich, působící v americkém exilu, vytvořili desítky rozhlasových nahrávek o celkovém rozsahu asi dvaceti hodin pro české vysílání BBC, v nichž zesměšňují nacistické a protektorátní představitele. Např. po stalingradské porážce připomínají E. Moravcovi píseň ze hry Golem *Nikdo nic nikdy nemá mít za definitivní* a už roku 1942 ve scéně *Nápisy na hrobech* předznamenávají neslavný konec Mussoliniho, Goebbelse, K. H. Franka, Heydricha a dalších. Domácí protektorátní humor čerpal ze slovních hříček (např. přesmyčka *Hermann Göring > Germán Hering* /= něm. ‚sled‘/), česko-německé interference, homonymie, paronymie, neetymologické dekompozice slov či zkratek, z protektorátních reálií a dalších zdrojů. Např. zkratka *V* jako i několikrát se opakující symbol pro německé vítězství (*Viktoria*, případně *veni, vidi, vici*) byla doplňována na české *Ven*, byl jí přisuzován význam německého *verloren* ‚prohraný‘ nebo byla reinterpetována na *vy volové věříte ve vítězství Vůdce* nebo *Věřit ve vítězství velkého vůdce je velká volovina*, též jako *Všechno vykradeno, Vepřové vyprodáno, Vůdce vyrábí voloviny* nebo *Velkej vejprask*. Také v německém slově *Jude* byla rozpoznána zkratka: *Italien Und Deutschlands Ende*. Reklamní slogan *Každá žena je ráda, že je ženou* byl díky slovnědruhové homonymii tvarů dvou posledních slov obohacen o další, pragmatickému kontextu vyhovující kalambúrovou interpretaci. Podobně je tomu v tomto případě: *Gestapo teď chodí po domech a hledá nějakou Mařenu. Proč? Protože prý všechny nepřátelské útoky byly zmařeny*. Homografa byla využita v následujícím vtipu: *Kdo bude stavět novou Evropu? – ??? – Ten, kdo bude mít Maltu*. Na začátku okupace vystoupil Vlasta Burian na pódium s bičem, na němž měl uvázáno písmeno *C*, a publiku říkal: *Mám bič, na něm cé*. Když se zpomalila německá ofenziva

na východní frontě kvůli mrazům, tvrdilo se, že papírová pětikoruna obsahuje tajnou (v palindromu ukrytou) radu Němcům, aby jim tanky neklouzaly po ledu: *Škrtněte první a poslední dvě písmena ve větě Padělání se trestá, která je vytištěna pod nápisem Pět korun. A pak si to přečtete pozpátku.* Jiný vzkaz našel český smysl pro humor v mnichovských událostech:

MuSsolini

HiTler

ChAmberlain

DaLadier

MnIchov

KoNference čtyř

Je pozoruhodné, že humor byl pěstován v rozmanitosti i v Terezíně, jak o tom svědčí mj. anekdota *U lékaře*: „*Měl byste chodit více na vzduch, pěstovat sport.*“ – „*Ale pane doktore, jakýpak sport mohu pěstovat v Terezíně?*“ – „*Třeba se nechte zařadit do tran-sportu.*“

Některé texty byly ovšem komické nechtěně, např. už prvního dne nacistické okupace se objevila vyhláška generála Blaskowitze s textem, který vypovídá mj. o podcenění grafické stránky češtiny a hrubém překladu z němčiny. Česko-německé paronymum *vůdce* – *Votze/Fotze* (vulg. ‚ženský pohlavní orgán‘) bylo pak v jazykové komice často využíváno.

Roskas pro Obyvatele!

Na roskas Fotze a neivršihó Prezidenta

německé Armady převzal sem v zemi česke

s nešním dnem celou moc.

Hlavni-Quartier Praha, dne 15. Března 1939.

Vrchni Komandant Armadni-Odil 3

Blaskowitz

General Piechoty

V části vtípů byla využívána znalost němčiny v překladových „ekvivalentech“ (*Vítězné náměstí* – *Stalingradplatz*) nebo zkomoleninách (*Gauleiter* > *Gaunerleiter*) i delších vtipcích: *K. H. Frank se dozvěděl radostnou zprávu, že poválečné Německo se bude*

nazývat po něm, totiž Frank-reich. A rovněž v tomto vtípu: V Praze na Václaváku se objevil jakýsi mladík a začal hlučně pokřikovat: „Nový kolo – mokrý kolo! Nový kolo – mokrý kolo!“ Když to už chvíli trvalo, sebrala ho patrola gestapa a vyptávala se ho: „Člověče, zbláznil jste se? Co to tady hulákáte za blbosti? Vždyť to nemá žádný smysl.“ „Ale, to má smysl“ – bránil se mladík – „ale kdybych to křičel německy, tak mě zavřou.“ Naráží se na *Neurath* (*neu* a *Rad*) a *nasrát* (*nass* ‚mokrý‘ a *Rad* ‚kolo‘).

10.7 Úkoly budoucího bádání

Úkolů do budoucna je nemálo: propracovat teorii totalitního jazyka, srovnat jazyk propagandy nacistické a komunistické, vytvořit korpus protektorátní češtiny pro objektivnější poznání kolokací a klíčových slov oficiálního tisku, podrobit rozboru jazyk neoficiálních protektorátních tiskovin, exilových periodik, jazykovou odlišnost londýnského a moskevského exilu atd.

10.8 Rozšiřující literatura

BRANDES, Detlaf (1999): *Češi pod německým protektorátem. Okupační politika, kolaborace a odboj 1939–1945*. Přel. P. Dvořáček. Praha: Prostor.

Historiografické přehledné pojednání o dějinách protektorátu.

BRYANT, Chad (2006): The Language of Resistance? Czech Jokes and Joke-Telling under Nazi Occupation, 1943–45. *Journal of Contemporary History*, roč. 41, č. 1, s. 133–151.

Výborná studie o jazykových prostředcích humoru za protektorátu.

ČERNÝ, Václav (1992): *Křik Koruny české. Paměti II (1938–1945). Náš kulturní odboj za války*. 3. vyd. Brno: Atlantis.

Zpracování protektorátních dějin v žánru paměti vynikajícího vypravěče.

DITTMANN, Robert (2013): Český jazyk za protektorátu 1939–1945. In: Robert Dittmann et al., *Studie k moderní mluvnici češtiny 3. Čeština a dějiny*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, Filozofická fakulta, s. 126–148.

Přehledová studie snažící se postihnout protektorátní češtinu z různých hledisek.

GEBHART, Jan – KUKLÍK, Jan (2006): *Velké dějiny zemí Koruny české XV.a*. Praha – Litomyšl: Ladislav Horáček – Paseka.

Komplexní a podrobný historiografický pohled na protektorátní dobu.

KLEMPERER, Victor (2003): *Jazyk Třetí říše – LTI. Poznámky filologovy*. Jinočany: Nakladatelství H&H Vyšehradská.

Populárně-naučně psané vzpomínky židovského obyvatele Třetí říše.

MARŠÁLEK, Pavel (2012): *Pod ochranou hákového kříže. Nacistický okupační režim v českých zemích 1939–1945*. Praha: Auditorium.

Odborná monografie specializovaná na právní aspekty protektorátu.

SCHMITZ-BERNING, Cornelia (2000): *Vokabular des Nationalsozialismus*. Berlin – New York: Walter de Gruyter.

Slovník nacistického hnutí se zachycením sémantických posunů obvyklých slov.

SOBOTA, Emil (1946): Jazykové právo v protektorátu. *Co to byl protektorát*. Praha: Kvasnička a Hampl, s. 89–120.

Právníkovo pojednání o jazykové politice okupantů.

TRÁVNÍČEK, František: Český jazyk za protektorátu [nedatovaný rukopis]. Archiv MU v Brně, fond František Trávníček, karton 46.

Krátký souhrnný jazykovědný popis češtiny za okupace.

TŮMA, Vladimír (ed.) (1945): *Protentokrát v zrcadle lidového humoru*. Praha: Ant. Neumann.

Jeden z mnoha souborů vtipů šířených za protektorátu.

VELČOVSKÝ, Václav (2013): *Nesoužití. Česko-německá jazyková politika 1775–1945*. Praha: NLN (v tisku).

Podrobná studie o vývoji jazykového práva v českých zemích.

11. Český jazyk 1945–1989

11.1 Komunistická nadvláda a totalita

Zdání návratu demokratického vývoje po osvobození protektorátu a obnově Československé republiky, i když v poněkud pozměněných hranicích, bylo rychle vystřídáno mrazivými projevy dalšího nastupujícího totalitního režimu. Komunisté, posilovaní u nás rozhodující vítěznou rolí Sovětského svazu v pozemních operacích druhé světové války v Evropě a těžící také z mnichovské zkušenosti zrady západních kapitalistických mocností, po druhé světové válce rychle posilovali své pozice a začali postupně ovládat klíčové posty jako např. ministerstvo vnitra. Dlouho se jim však nedařilo zbytky demokracie zlikvidovat, až komunistický puč v únoru 1948 definitivně na dlouhá čtyři desetiletí uzamkl Československo v další totalitě. Brzy po Únoru 1948 následovaly čistky, zřizování komunistických koncentračních, „pracovních“ táborů a jejich plnění stovkami a tisíci odsouzených ve vykonstruovaných politických procesech. V nich se vynášely za velezradu a špionáž, mj. pro Vatikán, tresty na desítky let, na doživotí, ale nezřídka i na smrt (nejznámější jsou procesy s vynikající právničkou Miladou Horákovou nebo s generálem Heliodorem Píkou). Tato perzekuce zasáhla demokratickou opozici včetně hrdinů bojujících za druhé světové války na západní frontě, demokratických politiků, katolických kruhů, představitelů řádů (členové byli svezeni do internačních klášterů) a nakonec v procesu se Slánským a dalších procesech i samotné komunisty. Kriminalizace už v prvních letech zasáhla statisíce rodin. Uvěznění jsou kromě intelektuálů, politiků ad. také významní tvůrci kultury jako básník Jan Zahradníček, další jsou postiženi existenčně propuštěním z pracoviště, vyloučením ze studií, zákazem studovat, vykonávat učitelské povolání, podřadnými pracovními pozicemi po návratu z kriminálu apod. Ihned po Únoru 1948 nastává první masová emigrace, dokud ještě nejsou neprodyšně ostnatými dráty uzavřeny hranice. Odcházejí zejména intelektuálové a vzdělanější vrstvy, stejně jako ve volnějším období před Pražským jarem v 60. letech. Komunistický režim od začátku v propagandě používá vědomé lži. „Bezpečnost“, zejména bezpečnost monopolu na vládu samotných mocipánů, byla zajištěna kromě ostnatých drátů a pásem smrti na hranicích proti „cizím agentům“ zejména všudypřítomnou a všemocnou státní bezpečností, zásobenou informacemi z řad nesčetných spolupracovníků. Bohužel i v tomto aspektu navázali mnozí občané na tradici zažitou už ze spolupráce s gestapem za protektorátu.

K jistému uvolnění došlo až po skončení stalinistických 50. let (nejhorší byla léta do smrti Stalina a Gottwalda roku 1953) a pak zejména v 60. letech s budováním socialismu s lidskou tváří. Československá cesta k socialismu však byla přerušena tzv. bratrskou pomocí, tj. vojenskou intervencí zemí socialistického bloku v srpnu 1968. V 70. letech pak nastává amorální období normalizace, kde na rozdíl od 50. let zůstávají v komunistické straně a vstupují do ní zejména ti, kteří sledují oportunistické cíle. Komunistický režim však pomalu koroduje ekonomicky a vzrůstá nespokojenost těch, ke kterým se nejvíce obracel, tj. lidových mas. Charta 77, přes protesty v podobě Anticharty, podepisované hojně předními umělci, byla významným morálním impulzem a působila spíše v intelektuálních kruzích. Masová demonstrace věřících při pouti na Velehradě v roce 1985, kdy byl dvěma stovkami tisíců poutníků vypískán vysoký komunistický funkcionář, byla prvním masovým vzdorem, následovaly projevy nespokojenosti při výročích vzniku republiky apod. a vývoj nakonec vyústil v brutální potlačení pokojné studentské demonstrace 17. 11. 1989, k 50. výročí události, kdy předchozí totalitní režim tvrdě zasáhl proti studentům a uzavřel české vysoké školy. Československo bylo na podzim roku 1989 poslední ze zemí socialistického bloku ve středu Evropy, kde se komunismus ještě držel u moci. Masové demonstrace za sametové revoluce vyústily nakonec v pád komunistické moci ještě roku 1989. Na pádu komunismu v Evropě se ze zahraničí největší měrou podílela nekompromisní politika amerického prezidenta Ronalda Reagana a historicky první slovanský papež Jan Pavel II.

Literární tvorba ve sledované době vlastně pokračuje v roztrojení z dob protektorátu. Existuje oficiální komunikační sféra, poplatná vládnoucí ideologii, domácí neoficiální komunikační sféra (samizdat, underground, podzemní církev atd.) a exilová tvorba, v níž některé osobnosti dosáhly světově významného postavení v kultuře nebo vědě (M. Kundera, P. Tigrid, J. Škvorecký, T. Špidlík ad.).

Jazyk této doby a jeho užívání v komunikátech různých sfér a typů stále ještě nejsou zmapovány dostatečně. Vycházíme proto v této kapitole ze základních příruček dějin vývoje českého jazyka⁶² a jejich materiál doplňujeme vlastními poznatky.

---

⁶² Komárek (2012), Večerka – Šlosar – Dvořák – Malčík (2009). Z těchto zdrojů přebíráme i některé příklady.

11.2 Demografické proměny

Významným způsobem se v poválečném období mění jazykové a sociologické charakteristiky československého obyvatelstva. Především poválečným odsunem více než 3 milionů Němců končí více než tisíciletý úzký jazykový styk obou etnik a stejně jako za protektorátu je obyvatelstvo českých zemí národnostně až extrémně homogenní, Češi tvoří v českých zemích asi 94 % obyvatel. Vysídlené pohraničí se zaplňuje přistěhovalci, kteří nemají k tamější krajině mnohasetletý vztah, a tak zůstává „bez duše“ a tamější památky chátrají. V důsledku holokaustu v podstatě mizí také židovské obyvatelstvo, mluvící zejména německy, případně variantou jidiš nebo i česky, se svou více než tisíciletou tradicí v českých zemích. S výukou ruštiny, povinně zaváděné do školní výuky, postupem času mizí i pasivní znalost němčiny jako druhého jazyka. Holokaustem byli výrazně postiženi také čeští Romové, po válce se na české území stěhuje mnoho Romů ze Slovenska.

Brzy nastoupila éra televize a kontakt češtiny se slovenštinou se ve společném státě i její zásluhou zintenzivnil (pronikají slovakismy jako *protiřečit, středobod, výdobytek* ad.). Postupem času odumírají tradiční teritoriální dialekty, posiluje se role obecné češtiny jako aspirantky na obecný dorozumívací kód v neoficiální sféře, zejména však v Čechách. Stylizovaná obecná čeština proniká jako nezastupitelný prvek i do překladové a jiné literatury. Fungování obecné češtiny v těchto funkcích je umožněno i její blízkostí ke středočeskému nářečí, neboť spisovný jazyk vyšel také z tohoto centra a některé pozdější změny nepřijal. Obecná čeština byla však negativně vnímána v roli celonárodního koiné na Moravě. Snahy o kodifikaci některých jejích jevů, objevující se poprvé na přelomu 50. a 60. let, nedostatečně přihlížely k moravské situaci a nebyly obecně přijaty. Obecná čeština nepronikla ani do všech nově osídlených pohraničních území; zatímco v Čechách tomu tak bylo, na Moravě se vytvořily v těchto oblastech s tradičním německým osídlením útvary blízké okolním interdialektům či dokonce spisovnému jazyku. Jakýmsi zrychleným experimentem vývoje je mluva velkých měst: v Praze se jedná o nivelizovanou obecnou češtinu, v kdysi německém Brně o středomoravský interdialekt s některými pronikajícími rysy obecné češtiny a v Ostravě o slezský interdialekt blízký v některých ohledech spisovné češtině. Se ztrátou své biosféry mizí prvorepublikové argoty, postupem času vzniku vzniká argotické prostředí u narkomanů a později i sociálně vyloučených.

Z dalších sociologických charakteristik je třeba zmínit vylidňování venkova a nárůst městského obyvatelstva. Nezvratným způsobem se na morálním charakteru venkova podepsala násilná kolektivizace, na charakteru práce ve městech pak zestátnění podniků. Podíl městského obyvatelstva se zvýšil z 35 na 55 % celkového počtu, podíl středoškolsky a vysokoškolsky vzdělaných osob vzrostl sedmkrát.

11.3 Pohyb ve slovní zásobě

Nejpružněji reaguje na změnu společenské situace lexikální zásoba. Po komunistickém převratu rychle ustupují slova jako *starosta, hejtman, řeznictví, četník, sedlák, rolník*, místo nich se zčásti objevují nová pojmenování jako *masna, příslušník, zemědělec*. Výrazně přibývá rusismů, jde o přejímky z oblasti politiky (*politruk, čistka, prověrka, partaj, kulak*), tzv. socialistické výstavby (*pětiletka, chozrasčot, úderník, později inženýrské stavby*), vojenství (*odřad, staršina, generálporučík*), státní správy (*Bezpečnost, narušitel hranice*), publicistiky (*družba*) aj.

Tvořila se také nová pojmenování pro nově vzniklé reálie a děje, případně dochází k tvorbě neosémantismů, např. *jednotné zemědělské družstvo, kulturní brigáda, kolektivizace, soudružská upřímnost, nadplán, pionýr a jiskra, masokombinát* ad. Automatizovala se nová spojení s ideologickým nábojem jako *vítězství dělnické třídy a pracujícího lidu, reakční živel, kapitalističtí štváči, vatikánští špioni, agenti imperialismu, uliční výbor* ad. Nastala vlna přejmenování veřejných prostranství, ulic, náměstí, budov, dokonce i měst (*Zlín > Gottwaldov*). Do běžné komunikace pronikaly nové ustálené formule pozdravu (*čest práci, v písemném styku Se soudružským pozdravem*) i oslovení, např. *soudruh, soudružka učitelka* atd.

Typickým rysem slovtvorby kromě derivace jsou iniciálové zkratky (*SSM – Socialistický svaz mládeže, KSSS – Komunistická strana Sovětského svazu, ÚAVNF – Ústřední akční výbor Národní fronty, RVHP – Rada vzájemné hospodářské pomoci*), iniciálové zkratky tvořené z prvních slabik nebo začátků složených pojmenování (*řempe – řemeslnické potřeby, ČEDOK – Česká dopravní kancelář, Družča – družstvo čalouníků*) a kompozita (*zemědělsko-lesnický, přírodovědně-technický* ad.). Jiným produktivním slovtvorným postupem je přejímání; o rusismech už byla řeč výše, ale trvale se přejímá i z angličtiny (*rock, pop, videorekordér, kazeta, sexy, laser,*

badminton ad.). Uplatňuje se také verbonominální vyjadřování (*provést kontrolu, docházet k překračování, uskutečnit revizi*) a univerbizace (např. *zdravka/zdrávka, ekonomka /ekonomická škola/*). Řetězce deverbativ, často s bezpředložkovými genitivy (*plnění usnesení o uskutečnění zestátnění*), pronikaly do administrativního a publicistického stylu. Pozoruhodným jevem je expanze předložky *na* související s kolektivními zařízeními (*je na ubytovně, na pokojí, na šatně, na umývárně*).

Slovní zásoba se musela pochopitelně vypořádat pomocí nových termínů s nově vzniklými skutečnostmi v oborech vědy a techniky, srov. neologismy *televize, tryskáč, umělá družice, propiska, ekologie, lentilky, izolepa, linoleum, igelit, video* ad.

11.4 Jazyk oficiálního propagandistického tisku

Slovní zásobu oficiálního tisku je možné rozdělit na lexikon neutrální a lexikon totalitní (Čermák – Cvrček – Schmiedtová, 2010: 16),⁶³ jímž se myslí „výrazivo specifické pro svou dobu z hlediska ideologického a politického, zvláště však propagandistického“ (tamtéž).

V publicistickém stylu oficiálních médií, ovšem nejen tam, se automatizovaly sémanticky vyprázděné obraty, jejichž užívání mělo funkci proklamativní, funkci souhlasu s oficiální ideologickou linií vytyčovanou komunistickou stranou, a to podle Komunistické strany Sovětského svazu. Horlivost českých soudruhů mnohdy přesáhla i míru uplatňovanou v Sovětském svazu, jako příklad je možné uvést jméno Karla Čapka nebo pražský funkční strukturalismus, které byly u nás náruživě tabuizovány, kdežto v Sovětském svazu byl postoj k bádání o nich volnější. Mezi rituální formule oficiálního propagandistického tisku patřily například *choutky imperialistů, nastolení světovlády, marxistické učení, klasikové marxismu, předvoj dělnické třídy*. Objevují se i ustálená spojení složená i z pěti slov, např *boj za udržení světového míru, hospodářská a sociální politika strany* ad. Kontrast mezi informační a proklamativní funkcí médií byl velmi zřetelný, stejně jako za předchozího totalitního režimu.

---

⁶³ Odtud pochází i část dokladů níže.

Všimněme si blíže, jak vypadal propagandistický tisk na počátku 50. let. Jako materiál nám poslouží *Rudé právo* jako ústřední tiskový orgán Komunistické strany Československa.

Ukázka

„Německý imperialismus byl rozdrčen. Ale na jeho místo nastoupil imperialismus americký. Američtí imperialisté převzali dnes úlohu, kterou před druhou imperialistickou válkou hrál Hitler. Hitler chtěl zgermanisovat celý svět. Američtí miliardáři chtějí celý svět zamerikanisovat, chtějí nastolit světovládu dolarového imperialismu.“ (Slánský). Americký imperialismus je vtělením a vyvrcholením všeho, co obludného a hnusného zplodil kapitalismus, tento poslední a nejstrašlivější z vykořisťovatelských řádů, ve svých předsmrtných křečích... Zbrojení, nezměrná bída mas a nezměrné zisky monopolů, zotročení národů a válka – to je společný program Hitlerův i Trumanův. V USA kvapem pokračuje strašlivé zbídačování nejširších mas lidu, vzrůstá persekuce všech, kdo jsou pro mír a pokrok.“ (Rudé právo, 1. 2. 1951, s. 1, <http://www.archiv.ucl.cas.cz>, cit. dne 20. 4. 2013)

V tomto článku, nazvaném *Americký imperialismus – dědic Hitlera*, jsou pár roků po porážce nacistickým Německem spojenci k sobě přirovnáni německý a americký imperialismus. Ironií osudu byl v článku citován Rudolf Slánský, tehdy ještě generální tajemník KSČ, o nedlouho později ve vykonstruovaném politickém procesu s tzv. sionistickým spiknutím stejně jako deset dalších osob odsouzen k smrti a v prosinci 1952 popraven. Všimněme si však rysů, které jsme konstatovali už u oficiálního propagandistického tisku za protektorátu: množství negativně hodnotících přívlastků (epitet), tzv. evaluativ – *obludný, hnusný, nejstrašlivější, strašlivé*; hypertrofie neúsporného vyjádření (binární souřadná spojení *obludný a hnusný, mír a pokrok, vtělení a vyvrcholení, poslední a nejstrašlivější*), předpovídání budoucnosti (*předsmrtné křeče, poslední řád*), očerňování protivníka (Truman přirovnán k Hitlerovi) a celkově vypjatá agitační, persvazivní funkce.

Pro styl Rudého práva na začátku 50. let a šířeji pak oficiální komunistické vyjadřování je typických několik rysů:

a) Negativní evaluativní výrazy, např. adjektiva *prohnilý, cizácký, spiklenecký, zločinný, hnusný, rádcovský, pavědecký, podlý, hanebný, nestvůrný* ad., substantiva *štváč, samozvanec, záškodník, zrůda, ztroskotanec, vydřiduch, sebranka, reakce*, slovesa *verbovat, vetřít se* aj.

b) Vysokou frekvenci mají také výrazy politického jazyka užívané s kladnými konotacemi, např. *stalinsky, úderník, pětiletka, závazek, kolektiv, obránce, rozdrtit* ad.

c) Z propríí má nejvyšší četnost *Stalin*, vysokou četnost mají dále *Lenin, Gottwald, Slánský, Marx, Engels, Korea* (probíhající korejská válka) ad. Pozoruhodná jsou označení J. V. Stalina, která byla užívána pouze o něm, např. *koryfej vědy, generalissimus* nebo *praporečník míru*.

d) Bipolarita mezi socialistickým a kapitalistickým blokem je konstruována slovními spojeními, jimiž je o nich referováno (podle Röhricha, 2008: 89):

Země socialistického bloku	Země kapitalistického bloku
šťastná budoucnost	reakční kapitalistický systém
ohromná nezištná pomoc SSSR	kapitalističtí vydřiduši
radost a krása	chaotický, živelný vývoj
slavné vítězství	hrozba krisí
velkolepé vítězství	Nezaměstnanost
nesmírný vzrůst	politika hospodářské diskriminace
spravedlivá společnost	američtí imperialisté
naprostá rovnoprávnost	Zardousit
plné respektování	banda imperialistických agentů
přátelství	zrada a sabotáž
vzájemná pomoc	zločinní spiklenci
nedozírné, radostné, vzrušující	kat Tito
rozmach a rozkvět	wallstreetský moloch
vzkvétající styky	Kořistit
bratrská pomoc	nemilosrdné vysávání a zbídačování
velkolepá budovatelská vítězství	katastrofální úpadek
nepřetržitý růst výroby	zahnívání hospodářství

Tabulka 3. Polarizace ve slovních spojeních referujících o socialistickém a kapitalistickém světě.

e) Agitační funkce odrážející se v řadě hesel (*Se Sovětským svazem na věčné časy a nikdy jinak!*; *Buduj vlast, posílíš mír!*; *Proletáři všech zemí spojte se!*), stereotypnost v heslech pozitivního vymezení (*náš vzor: sovětští lidé – náš vzor; Sovětská armáda – náš vzor; sovětská fyskultura je náš vzor* atd.; *ať žije: ať žije soudruh Klement Gottwald, ať žije generalissimus Stalin, ať žije hrdinný boj korejského lidu, ať žije Korejská lidově demokratická republika*) a negativního vymezení (*pryč s: pryč s katem korejských žen, pryč s Adenauerem, pryč s imperialismem, pryč s americkou loutkou, pryč s válečnými paliči* atd.).

f) Militarizaci lexika vztahující se na nebojovou lidskou činnost jsme pozorovali už v jazyce nacistické totality. Podobně i za komunismu: *bojuje se o překonání výsledků, o marxistickou revoluční stranu, novou šťastnou vesnici, naplnění závěrů sjezdu, socialistickou výchovu člověka* atd., *bojuje se proti agentům třídního nepřítele, hanebnému protisovětskému štvání, imperialismu, maloburžoasnímu revolucionářství, mandelince bramborové, náboženskému tmářství, trockismu, západní kosmopolitní dekadenci* atd., *bojuje se se sektářstvím, kapitalistickými živly, kulaky, kontrarevolucí, bojuje se za jednotu dělnické třídy, plnění plánu, socialistickou výstavbu plánu* atd. Militarizace se projevuje i ve spojeních jako *armáda dělníků/pracovníků/novátorů, stát na stráži míru/socialistické zákonnosti, útočit na základy politiky strany, vyzbrojit se mocnými zbraněmi kultury* apod.

g) Mezi dominantní strategie propagandy patří zejména leigitimizace kroků vládnoucí skupiny, dále také polarizace světa na dva tábory *my vs. oni*, mytizace některých výrazů (rozšiřují svůj význam, nabývají silně ideologického charakteru), častá expresivita negativně hodnotících výrazů. Zvláštní zmínku zaslouží četnost sémanticky zneurčitěných, rozostřených abstrakt pro klíčové pojmy jako *socialismus, zájmy pracujícího lidu, demokracie, právo, spravedlnost* apod. jako jednoho z typických rysů totalitních jazyků vůbec.

S potlačením Pražského jara vojenskou okupací roku 1968 a trvalým usídlením sovětských vojsk na území Československa nastala v 70. letech tuhá normalizace. Čistky a chování loutkové, monoplně vládnoucí mocenské hierarchie, plně závislé na moskevském ústředí, měly trvalý devastující dopad na morální klima společnosti. Znechucení většiny obyvatel se projevilo rezignací na jakoukoli formu dobrovolné

občanské angažovanosti a obratem směrem k soukromé sféře, srov. znatelný vzestup porodnosti (tzv. Husákovy děti), boom chalupaření a zahrádkaření. Zkostnatělost hospodářství vyústila v bezohledné využívání přírodních zdrojů a ničení životního prostředí, typicky v severních Čechách.

Oficiální publicistika se i v tomto období vyznačuje hojnými užíváním slov útočné propagandy (*samozvanec, odpadlík, ztroskotanec*, zvláště v souvislosti s Chartou 77) a snaží se vytvořit iluzi pokroku (*nové podmínky hospodaření, úspěchy socialistické výstavby*). Hypertrofním užíváním jsou zasaženy lexémy jako *závod, činnost, iniciativa, výroba* aj. V jazyce Rudého práva v roce 1975 zjišťujeme vyostřenou bipolaritu světa na socialistický a kapitalistický, vyjadřovanou pomocí jakostních adjektiv (srov. Röhrich, 2008: 155–156).

11.5 Jazyk mimo oficiální propagandistické užití

Jazyk neoficiálních komunikátů v rodinné sféře je daleko obtížnější zkoumat, reprezentativní korpus k jeho výzkumu není k dispozici. Objevovaly se v něm výrazy jako *pétépák* (příslušník polovojenských jendotek PTP, Pomocných technických praporů, do nichž byli shromažďováni politicky nepohodlní lidé), *komouš, souška* (soudružka učitelka), *politruk, Rusák, zpod pultu / podpultové zboží, papaláš, kádrovák, fízl, estébák, dederónský* (vztahující se k DDR, Německé demokratické republice), *čistka, vexlák, velké zvíře* (ve významu vysoký funkcionář) ad.

Dosud blíže neprozkoumán zůstává také jazyk samizdatu, undergroundových elit a exilu. Ukazuje se, že např. jazyk předního disidenta Václava Havla se vyznačoval archaizací (*jenž, zda, táží se, neblahý* atd.), typické archaické infinitivy na *-ti* najdeme u pozdějšího ministra zahraničních věcí Karla Schwarzenberga, tehdy v emigraci. Zda se však jedná o vědomé užití archaických rysů jako prestižní podoby jazyka, nelze zatím s určitostí zodpovědět.

11.6 Metajazyková péče o češtinu

Jednou z výhod komunistického režimu byla skutečnost, že šlo o prostředí příznivé pro dlouhodobé projekty. Tak byly započaty monumentální projekty jako *Český jazykový atlas, Slovník jazyka staroslověnského, Staročeský slovník*, edice *Staročeská Bible drážďanská a olomoucká*, byla dokončena akademická trojdílná *Mluvnice češtiny*

(1986–1987), byl dokončen *Příruční slovník jazyka českého* (1935–1957), dosud nejrozsáhlejší slovník češtiny, a byl zpracován dosud nejlepší slovník češtiny *Slovník spisovného jazyka českého* (1960–1971); za komunistické totality vyšla také nová *Pravidla českého pravopisu* (1957–1958), jednodílný *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (1. vyd. 1978) a další příručky.

11.7 Rozšiřující literatura

ČERMÁK, František – CVRČEK, Václav – SCHMIEDTOVÁ, Věra (eds.) (2010): *Slovník komunistické totality*. Praha: NLN, ÚČNK.

Obsahuje úvodní studii a abecedně řazený slovník na základě korpusových dat.

FIDELIUS, Petr (1983): *Jazyk a moc*. Mnichov: K. Jadrný.

Důležité uvedení do jazyka komunistické totalitní moci.

FIDELIUS, Petr (1998): *Řeč komunistické moci*. Praha: Triáda.

Detailní rozbor vybraných aspektů komunistické mocenské řeči.

KOMÁREK, Miroslav (2012): *Dějiny českého jazyka*. Brno: Host.

Obsahuje stručné vnější dějiny češtiny, kapitola o češtině po roce 1945 z pera O. Bláhy.

RÖHRICH, Alex (2008): *Ideologie, jazyky, texty. Analýza a interpretace textů Rudého práva z roku 1953 a 1975 a Práva z roku 1997*. Liberec: Bor, 2008.

Podrobnější rozbor tří synchronních průřezů, začleněny jsou i ukázky textů s rozbohem.

ŠLOSAR, Dušan (2010): Jazyk totality a jazyk dneška. In: DVOŘÁK, Jan – MALČÍK, Petr (vyd.), *Dušan Šlosar: Opera Bohemica Minora*. Brno: Host, s. 167–170.

Krátký příspěvek o jazyce oficiálních textů za komunistické totality.

ŠLOSAR, Dušan – VEČERKA, Radoslav – DVOŘÁK, Jan – MALČÍK, Petr (2009): *Spisovný jazyk v dějinách české společnosti*. 3. vyd. Brno: Host.

Základní poučení.

II. Díl systematický

12. Dějiny grafického záznamu češtiny⁶⁴

V průběhu dějin českého jazyka se neměnily jen jeho hlásky, tvary slov či slovní zásoba, měnily se i způsoby jeho zaznamenávání pomocí písma. Nápadné a pro lingvisty nejdůležitější jsou rozdíly v grafických konvencích, tedy pravopisu, ty však více či méně úzce souvisejí i s typem a tvarem užívaného písma, s rozšířeností znalosti čtení a psaní a s technickými možnostmi šíření psaných (a později tištěných) textů – budeme se proto příležitostně stručně věnovat i jim.⁶⁵

Základní termíny

majuskuly „velká písmena“ (tj. taková, která se vepisují do dvojlinkové osnovy)

minuskuly „malá písmena“ (tj. taková, která se vepisují do čtyřlinkové osnovy)

písmo kreslené (knižní)

písmena jsou psána většinou několika tahy pera a stojí ve slově samostatně, písmo tedy není spojitě a píše se pomaleji

písmo polokurzívní přechodný, smíšený typ mezi kresleným písmem a písmem kurzívním, který nese rysy obou z nich

písmo kurzívní písmena jsou většinou tvořena jedním tahem pera a ve slovech jsou spojována, písmo bývá často nakloněné a píše se rychleji

písmo gotické středověké písmo, pro něž je charakteristické proporční zdůraznění vertikální osy, lámání obloučků a používání silných a slabých čar

písmo novogotické raněnovověké písmo tvarově navazující na písmo gotické

písmo humanistické písmo vytvořené v Itálii na přelomu 14. a 15. století, napodobující v minuskulách písmo doby Karla Velikého (zvané **karolinská minuskula** či **karolina**), a v majuskulách majuskulní písmo antické (zvané **kvadrátní kapitála**)

---

⁶⁴ Není-li uvedeno jinak, pochází obrazový doprovod této kapitoly z publikací Ebelová (2004), Hlaváček – Kašpar – Nový (2002), Pátková (2008) nebo z archivu autorů (reprodukce originálních pramenů).

⁶⁵ Věda studující stará (především psaná) písma se nazývá paleografie. Stručný úvod do ní viz např. Hlaváček – Kašpar – Nový (1997: 19–97).

pravopis (ortografie)

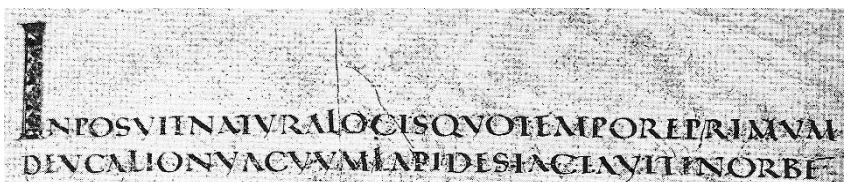
ustálený způsob záznamu zvukové podoby jazyka systémem grafických znaků (písmen a interpunkčních znamének)

transliterace

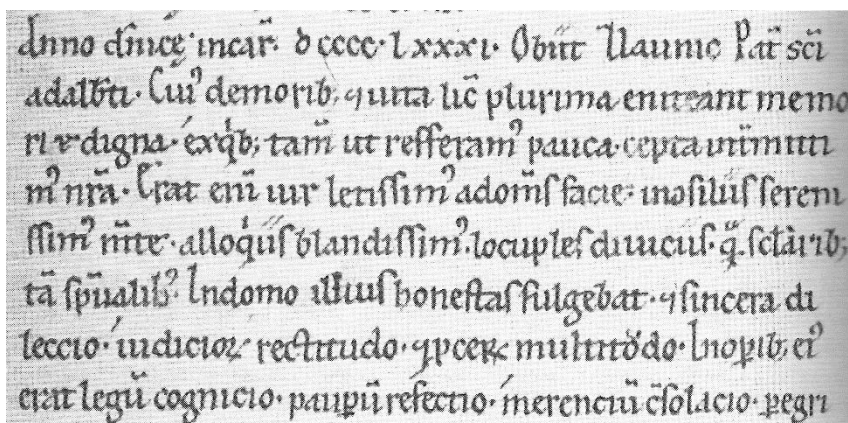
přepis každého znaku (písmene, interpunkčního znaménka...) jedné grafické soustavy (např. novogotické kurzivy) znakem jiné grafické soustavy (např. Times New Roman); použitý pravopis se tedy nijak nemění, mění se pouze typ písma

transkripce

zachycení původní zvukové podoby texty pomocí novočeského pravopisu, převedení textu z podoby dané dobovou pravopisnou konvencí do podoby dané konvencí dnešní (tj. při hlasitém čtení není mezi oběma verzemi žádný rozdíl)

Obrázek 2. Kvadrátní kapitála (4. století).

Obrázek 3. Pozdní karolina (tzv. Budyšínský rukopis Kosmovy kroniky, konec 12. století).

12.1 Dějiny grafického záznamu češtiny nelatinskými písmi

12.1.1 Hlaholice

Pro zápis češtiny byly užívány i jiné abecední grafické systémy než latinka. Nejspíše už v době cyrilometodějské, zejména pak po smrti Metodějově roku 885, bylo z Velké

Moravy do Čech přeneseno první písmo Slovanů, **hlaholice**, geniální vynález Konstantina Filozofa. Je možné vydělit tři fáze hlaholismu na českém území: období velkomoravské (863–885), v přemyslovských Čechách (885–1097) a emauzské (1347–asi 1450), jímž končí doklady hlaholice na českém území. Pouze ve třetí fázi byla hlaholice užita i přímo pro zápis staré češtiny, ve fázi druhé jen pro zápis bohemik.

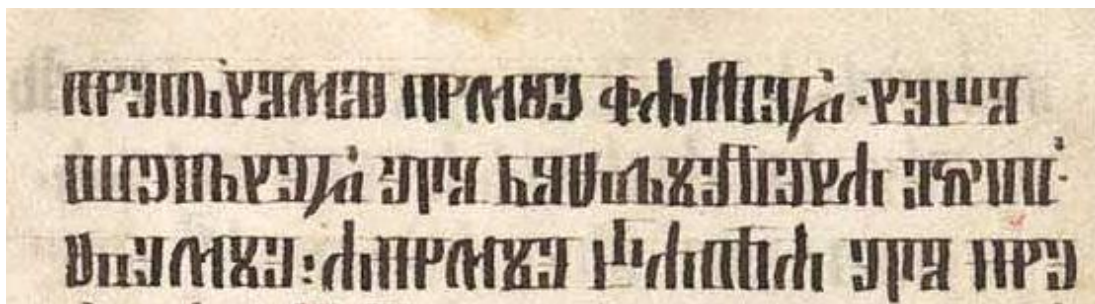
Hlaholice se vyznačuje hlubokou promyšleností v několika ohledech. V ohledu filologickém o tom svědčí vysoká efektivita zápisu: každý foném má svůj korespondující grafém. V ohledu filozofickém a teologickém jde např. o grafické využití symbolu kříže u prvního písmene hlaholské abecedy + a dále kruhu a trojúhelníku nejzřetelněji u znaků pro *i* a *s*, prvních dvou písmen staroslověnského překladu bible a zároveň běžné zkratky jména Ježíš ve stsl.: ѿ, ѡ. Vyznačuje se i zvláštnostmi paleografickými: hlaholské litery se nepsaly jedním tahem, nýbrž vždy kreslily více tahy a původně nebyly psány na řádek, ale zavěšeny na horní linii. Nelišila se velká a malá písmena.

V přemyslovských Čechách fungovala hlaholice jako dominantní grafický systém české církevní slovanštiny, do roku 1097 jedné ze dvou forem kulturního jazyka (viz kapitolu 2). Srovnání textů ukazuje, že v důsledku fonologického vývoje došlo k rozrušení původní korelace foném – grafém, ale vcelku dokázala hlaholice reagovat na problémy způsobené hláskoslovným vývojem flexibilně.

Písemnictví emauzského období, pěstované v klášteře Na Slovanech (Emauzích), založeném Karlem IV., nenavázalo zřejmě přímo na předchozí období hlaholismu na českém území. Bylo psáno charvátskou, „hranatou“ hlaholicí 14. století, užitou s některými úpravami i pro zápis staré češtiny v rouše hlaholském (tzv. „český hlaholismus“, trvající od konce 14. století asi tři desetiletí). Stará čeština byla totiž tehdy jako prudce se rozvíjející živý jazyk na vyšší úrovni než církevní slovanština, a proto sloužila v Emauzích jako jazyk vzdělávací četby. Přehodnocena byla platnost některých liter a pro specificky české hlásky byly využity nové grafémy, konkrétně dvě spřežky a z cyrilice přejatý znak *ꝛ* pro české /h/, dosvědčený dobře v nejrozsáhlejší zachované památce z emauzského období, *České bibli hlaholské*. Srovnání s latinkou ukazuje, že hlaholice měla několik výhod, např. stabilní znak pro /č/, /ž/ a /š/, zatímco pro latinku představoval zápis těchto hlásek problém, hláska /č/ byla zapisována

v bohemikách 1. poloviny 13. století deseti způsoby, mj. čtyřpísmennou spřežkou *tsch*. Na druhé straně ale grafika hlaholice nezareagovala na některé hláskoslovné změny jako tzv. ztrátu jotace *ě > e* nebo diftongizaci *ó > uo* a rovněž nelišila mezi slabikami *di, ti, ni* [dĭ, tĭ, nĭ] a *dy, ty, ny*. Výrazně byla v některých případech porušena korelace mezi fonémy a grafémy. Významné je, že v emauzském písemnictví je dosvědčena číselná platnost liter z poslední čtvrtiny hlaholské abecedy (liter *š, jor* a *ju*), jinak nikde nebo jen výjimečně doložená. Zápis češtiny hlaholicí je doložen výjimečně i z pozdějších dob: Antonín Pišely (1758–1806) přepsal hlaholicí z České bible hlaholské překlad Písňe písni, Přísloví a Tobiáše.

Ukázka hranaté hlaholice pro zápis staré češtiny (Bible hlaholská z roku 1416, NK XVII.A.1, fol. 2r, 1 Pa 1,19–25). Zdroj: <http://www.manuscriptorium.com>, zdroj transliterace: Pacnerová, 2000.

Transliterace:

jed'nomu jmie falech'. nebo

ve dnech' eho rozdielena est'

zemie. a jmie bratra eho je-[k'tan']

12.1.2 Hebrejská abeceda

V hebrejském středověkém písemnictví se nacházejí jednotlivá slova, nejvíce apelativa, a ojediněle i celé věty, zapsané v tzv. jazyku kenaanském, tj. slovanském a někdy přímo českém (pak jde o zápis bohemik). Jsou zapsány **hebrejskou** abecedou, často jen v souhláskovém zápisu, tj. bez punktace, a píšou a čtou se zprava doleva. Dosud nebyly uspokojivě vydány a interpretovány, přestože patří vůbec k nejstarším bohemikám, sahajícím už do 10. století. Literární produkce pražské židovské obce, po ničivém pražském pogromu roku 1389 zachovaná jen z malé části, reflektovala evropskou

proslulost tamější ješivy s vlastní exegetickou školou a kontakty se severofrancouzskými tosafisty. Židé v prvních stoletích po svém usídlení v českých zemích, zřejmě po celé období přemyslovských Čech, mluvili česky nebo nějakou židovskou variantou češtiny, která se snad vyznačovala některými archaickými rysy. Pravopis těchto zápisů byl ve 13. století (v rozsáhlých dílech *Arugath ha-bosem* a *Or zarua* s desítkami bohemik) až překvapivě ustálený a vykazuje vysokou míru shody s grafickým záznamem nejstarších památek češtiny v tzv. primitivním pravopisu, neboť i v něm převládá zásada přibližnosti, téměř se neobjevují spřežky a nerozlišují se krátké a dlouhé samohlásky ani velká a malá písmena. V některých ohledech, jako byl zápis sykavek, odlišování znělých a neznělých souhlásek nebo odlišování tzv. třetího jať (ě) od nepřehlasovaného 'ä u některých autorů (Abrahama ben Azriela), byl však hebrejský zápis přesnější než pravopis latinky 13. století. Od přelomu 19. a 20. století se v souvislosti s rozmachem česko-židovského hnutí objevují zápisy češtiny hebrejským písmem v dokumentech i literárních památkách, zejména zápisy vlastních jmen osobních a místních, například v knihách se záznamem obřízek (tzv. mohelbuchy).

Příklad bohemik a) bez punktace: מוטיקא motyka (transliterace: mwtjk', zdroj: *Or zarua*, vznik v 1. pol. 13. stol., opis dochován z 2. pol. 13. stol.); b) s punktací: תימן ,temná' (transliterace: tjmn', zdroj: *Arugath ha-bosem*, 1. polovina 13. století).

12.1.3 Cyrilice

Otázka, jak a kdy se na české území dostala **cyrilice**, vzniklá asi v Bulharsku na přelomu 9. a 10. století, není dosud vyřešena. Z českého území je přímo doložena pouze sporadicky, její znalost se předpokládá zejména v Sázavském klášteře v 11. století, pro zápis češtiny kromě bohemik ale ve středověku užívána nebyla. Ve druhém desetiletí 15. století byla cyrilská litera r včleněna do české hlaholice emauzského období. Cyrilice v pozdější úpravě, která vyústila v dnešní azbuku, zažila ovšem jistou obrodu v českých zemích v 19. století. Kromě návrhů včlenit některé litery do české abecedy, jako byl návrh Václava Hanky na zařazení znaků ч = [č], з = [ž] nebo ѣ = [ch] do latinky, který ve své korespondenci sám částečně aplikoval, bylo toto písmo jako celek užito i pro zápis češtiny. Dopisy či jejich části jím psali, ač ne soustavně, mj. J. Jungmann nebo A. Marek. Například v dopisech J. Kollárovi jej Jungmann užívá kromě běžné formule v ruštině při rozloučení na konci dopisů (Съ богомъ, odpovídajícího českému

Sbohem; případně *Съ богомъ любезныи другъ мои*) i v kryptografické funkci pro zápis češtiny, a to v dopise z 23. 5. 1822: *По поштѣ непиште ничего, цобы се выкладати могло двоисмыслнѣ, неботь слышимъ же отвираю писаніе (Po poště nepište ničeho, co by se vykládati mohlo dvojsmyslně, neboť slyším, že otvírají psaní).*

Po polovině 19. století, kdy se na čas stalo užívání cyrilice jistou módou i formou protestu, jsou doloženy dopisy v azbuce psané např. B. Němcovou, J. L. Nejedlým či B. Jelínkem a nejvíce F. J. Jezberou, jenž vydával dokonce český časopis v cyrilském písmu. B. Němcová např. píše azbukou, přizpůsobenou české oblasti ponecháním některých liter latinky (srov. v ukázce *d, k, j*) a dále háčeků ((např. pro *ř* grafém *ř*, tj. cyrilské písmeno pro *r* a český háček) a čárek pro délku (např. *í*), dopis M. Majarovi 21. 10. 1857. Vyznává v něm: *Прала бых, абыхом кажды азбуку знали, цо се мне тыче, ја, јестли то јен прѣчтете, вжды хці так псат а доуфам, же čím дále, тім лепе то пуде (Přála bych, abychom každý azbuku znali, co se mne týče, já, jestli to jen přečtete, vždy chci tak psát a doufám, že čím dále tím lépe to půjde).*

Přes pochvalné zmínky o vhodnosti tohoto písma pro západoslovanské jazyky (např. M. Hattala) a další návrhy jako postupný přechod k cyrilici (J. F. Šumavský) zůstala hlavním písmem pro zápis češtiny latinka. Ještě na začátku 20. století zamýšlel přejít na „pravopis podle sv. Cyrila“ Josef Florian, ale záměr se neuskutečnil. Ukázka užití cyrilského písma pro zápis češtiny v 19. století (nedatovaný dopis synovce J. F. Šumavského o problémech ve škole): „школа с Прагоу ље про мене великы страшидло пред нимж утикам [...] радши буду порадным ремеслником...“ (transliterace: *škola s Pragou je pro mne veliky strašidlo pred nimž utikam [...] radši budu poradnym remeslnikem...*).

12.1.4 Čeština v arabských a perských textech

Bohemika se dále vyskytuje v některých starých textech **arabských** a **perských**. Zprávy, které se zmiňují o Slovanech, pocházejí ze 7.–16. století. Jejich grafická podoba působí při dešifraci často značné, až nepřekonatelné potíže. Arabský zápis, čtený zprava doleva, některé samohlásky neznačí a souhláskové litery, v jejichž repertoáru chybí *p, č* nebo *ž*, jsou často víceznačné. Do období vývoje češtiny spadá působení persky píšícího autora Gardīzīho (11. století), který navázal na předchozí autory a

odkazuje mimo jiné na *M.rwāt* (emendace z *M.r.dāt*), tj. asi Moravany, či na jméno *Swīt m.l.k* (= asi velkomoravský Svatopluk), a dále arabsky písícího al-Idrīsīho (12. století), v jehož díle se vyskytuje i odkaz na *B(u) 'āmija* (= Bohemia).

12.1.5 Bohemika v řeckých textech

Ze zápisů bohemik v řecké abecedě zmiňme alespoň některé zápisy Σφεντόπλικος (= *Sfentoplikos*, Svatopluk) v *Životě sv. Klimenta*, jehož řecký text vznikl okolo roku 1100, nebo zápis Τζέχοι (= *Čechové*) v byzantské kronice Kinnamově (působil zejména v 2. polovině 12. století).

12.1.6 Význam jiných grafických systémů pro češtinu

Význam uvedených grafických systémů jiných než latinka je několikery:

a) Podávají někdy přesnější fonetický zápis (hlaholice, v některých aspektech hebrejské písmo), což má význam pro poznání vývoje češtiny (fonologický systém, fonetické procesy, variantní podoby při adaptaci přejímek aj.).

b) Obsahují velmi staré doklady propriálních bohemik a zřejmě nejstarší doklady apelativních bohemik (hebrejské písmo). Vyskytuje se v nich kandidát na nejstarší českou větu vůbec, nejstarší český dialog či nejstarší příklady gramatografické reflexe českého jazyka (hebrejské písmo).

c) Buď hebrejskému písmu, nebo hlaholici připisují významní lingvisté (F. V. Mareš, B. Havránek, D. Šlosar, S. Segert, E. Stankiewicz aj.) rozhodující inspirační vliv na diakritickou reformu pravopisu. Spojovacím článkem mezi těmito teoriemi by mohly být srovnávací tabulky, jejichž existence se předpokládá v Emauzském klášteře, z nichž některé obsahovaly kromě hlaholice i hebrejskou abecedu.

d) Uchovaly jinde nedoložená česká slova nebo významy, případně nejstarší záznamy některých slov nebo významná variantní čtení.

e) Nemalá byla ideová role těchto grafických systémů, např. hlaholice byla ve 14. století považována za dílo sv. Jeronýma a její užití v českém hlaholismu ukazovalo na živé slovanské středisko české kultury. Hebrejské písmo bylo považováno za písmo

nejstaršího, od Boha daného jazyka. Cyrilice, užívaná někdy i v kryptografické funkci, měla v 19. století i funkci propagace slovanské vzájemnosti.

f) Hlaholice fungovala do roku 1097 jako grafický systém jednoho ze dvou kulturních jazyků v přemyslovských Čechách.

g) Staré zprávy v těchto grafických systémech hrají nenahraditelnou roli jako historický pramen mj. o kulturních a hospodářských poměrech (arabské relace, hebrejské cestopisy) i jako lingvistické svědectví.

12.1.7 Rozšiřující literatura

GAŽI, Martin (1996): K azbuce v Čechách. In: Martin Gaži (ed.), *Ná/prů/pozor na Rus*. Tanvald: Petr Nový, s. 60–68.

Studie zejména o cyrilském písmu v českých zemích v 19. století.

MAREŠ, František Václav (2000): Hlaholice na Moravě a v Čechách. In: František Václav Mareš, *Cyrlometodějská tradice a slavistika*. Sestavili Emilie Bláhová a Josef Vintr. Praha: Torst, s. 61–118.

Přetisk starší studie z roku 1971, podávající souhrnný pohled na historii hlaholice.

PACNEROVÁ, Ludmila (1989): Hlaholice v české písařské praxi. *Listy filologické*, roč. 112, č. 1, s. 30–40.

Přehledová studie o hlaholici v českých zemích.

PAULINY, Ján (1999): *Arabské správy o Slovanoch (9.–12. storočie)*. Bratislava: VEDA.

Podrobná studie k obsahu a historii arabských zpráv a komentovaná edice některých zpráv.

ŠEDINOVÁ, Jiřina (1981): Altschechische Glossen in mittelalterlichen hebräischen Schriften und älteste Denkmäler der tschechischen Literatur. *Judaica Bohemiae*, roč. 17, č. 2, s. 73–89.

Studie zkoumající zejména grafickou stránku hebrejských zápisů češtiny v porovnání se zápisy primitivním pravopisem latinky.

ULIČNÁ, Lenka (2011): Hlavní proudy středověkého (pre)aškenázského myšlení a tzv. pražská komentátorská škola. Hledání identity v podmínkách izolace a integrace. In: Jiřin Šedinová a kol., *Dialog myšlenkových proudů středověkého judaismu. Mezi integrací a izolací*. Praha: Academia, s. 268–331.

Důležitá studie o kulturně-historickém pozadí staročeských glos zapsaných hebrejským písmem.

12.2 Dějiny grafického záznamu češtiny latinským písmem

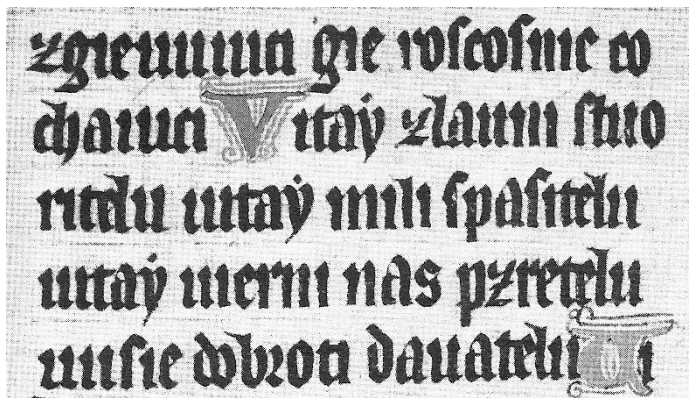
Jak jsme viděli už v předcházející kapitole, nevytvořili si Češi, podobně jako mnohé jiné národy, pro zapisování svého jazyka vlastní abecedu, ale různou měrou adaptovali abecedy vytvořené pro zápis jiných jazyků. Po naprostou většinu dějin češtiny to byla abeceda latinská. Ve starších dobách se ale většinou užívalo u latinské abecedy jiných typů písma než dnes, v raném novověku pak bylo zvykem užívat v rámci jednoho textu více typů písma, a to jednak v závislosti na důležitosti daného úseku textu (např. nadpisy × předmluva × vlastní text) a jednak v závislosti na tom, v kterém jazyce či jazycích text byl.

12.2.1 Latinská písma užívaná pro zápis češtiny

Nejstarší latinské knihy spojené s českým prostředím byly psány **karolinou**, např. tzv. kodex wolfenbüttelský vzniklý krátce před rokem 1006 (Pátková, 2008: 95). Ve 12. století karolina v Evropě postupně přechází v **písmo gotické**. Důvodem této změny byla jak změna uměleckého cítění, tak změna způsobu seřiznutí pera a snahy po šetření psací látky (pergamenu, později papíru) zúžením písma a zvýšením počtu zkratek. U nás pronikají do písmařské praxe první vlivy gotického písma počátkem 13. století (např. v rukopise obsahujícím Vincenciovu a Jarlochovu kroniku, který vznikl v milevském klášteře). Gotické písmo se používalo v podobě kreslené, kurzívní i polokurzívní. Polokurzívním pozdněstředověkým písmem byla i tzv. **bastarda**, která se v českých rukopisech objevuje zhruba od počátku 15. století a kterou byly většinou tištěny také české prvotisky.⁶⁶

---

⁶⁶ K tisku ji používal už Johann Gutenberg (podrobnosti viz heslo *Bastarda* in Voit, 2006: 94). Bastarda byla z českých tisků zcela vytlačena až ve 20. letech 16. století (Voit, 2006: 870).

Obrázek 4. Gotická minuskula (Breviář abatyše Kunhuty, počátek 14. století).

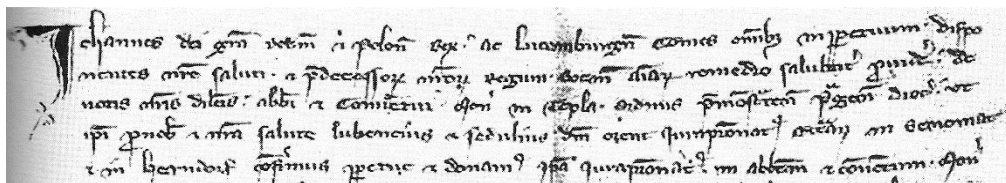
Obrázek 5. Bastarda (Tristram a Isolda, počátek 15. století).

Obrázek 6. Tištěná bastarda s ručně domalovanou iniciálou (Bible pražská, 1488).

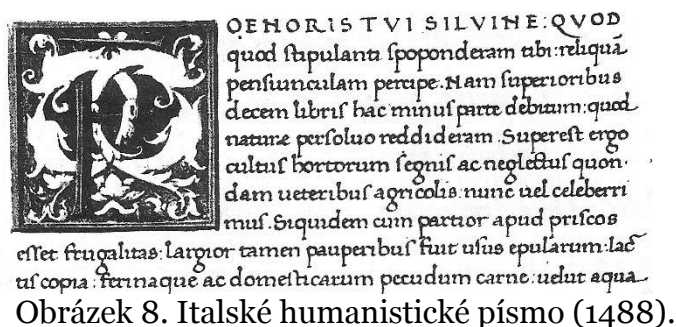
Ve středověku vznikaly kodexy především v klášterních nebo kapitulních **skriptoriích**, neboť znalé písmo byly v té době téměř výhradně osoby duchovního

stavu. Kromě toho byly důležitými písařskými středisky **panovnické kanceláře**, ve kterých vznikaly hlavně písemnosti úředního charakteru, listiny. Rozlišujeme proto v této době kaligrafické **písmo knižní** (ukázky viz výše) a **písmo listinné**.

Obrázek 7. Gotická kurzíva (listina Jana Lucemburského z roku 1327).

V raném novověku začíná nová etapa vývoje latinského písma. Charakteristické pro ni je rozštěpení dosud jednolité linie vývoje písma na dvě větve odpovídající základním typům písma: větev **novogotickou** a **humanistickou**. Oba tyto základní typy existovaly po dlouhou dobu vedle sebe, od 16. století však dochází k postupnému vytlačování novogotického písma písmem humanistickým. Tiskové humanistické písmo z této doby, nazývané **antikva**,⁶⁷ se postupně všeobecně rozšířilo a tiskne se jím v podstatě dodnes.

Obrázek 8. Italské humanistické písmo (1488).

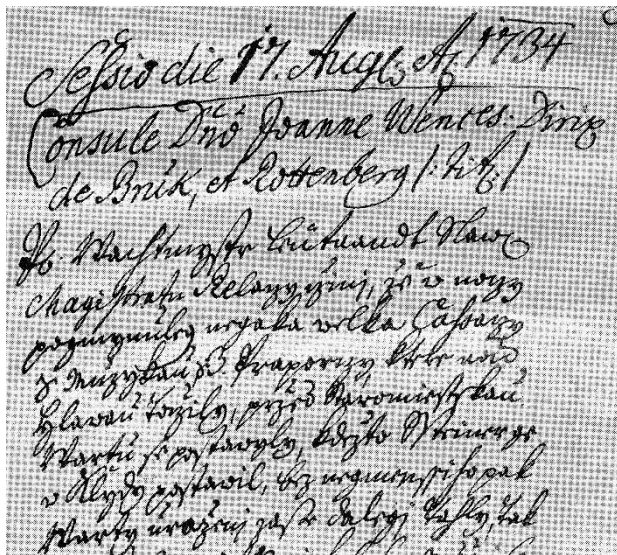
V Německu a v českých zemích se humanistického písma užívalo k psaní a tisku textů jazykově latinských (příp. psaných v jiných románských jazycích)⁶⁸ a slov přejatých z latiny v českém nebo německém textu, zatímco k tisku a psaní v češtině nebo němčině se užívalo písma novogotického (proto se zde také humanistickému písmu někdy ne

⁶⁷ Podrobnosti viz např. hesla *Antikva* a *Antikva (Čechy a Morava)* in Voit (2006: 55–60), nebo Pátková (2008: 137–140).

⁶⁸ V Evropě se antikvou tiskly od 60. let 15. století latinské texty (od počátku 16. století také texty italské a o něco později i francouzské), v Čechách se kvůli nedostatku vhodných liter tiskla latina antikvou až zhruba od poloviny 16. století, do té doby užívaly české tiskárny i pro latinu švabach (Voit, 2006: 56, 870).

zcela přesně říká latinka). Rozlišení typu písma⁶⁹ podle jazyka bylo dodržováno natolik důsledně, že slovo, které mělo latinský základ a českou či německou koncovku, bylo zpravidla psáno či tištěno dvojím písmem: základ humanistickým a koncovka novogotickým. Volba písma pro konkrétní slovo tak naznačuje stupeň jeho zdomácnění (tj. zda je ještě pocíťováno jako cizí, nebo ne) a obvykle také koreluje s jeho pravopisem (je-li užito humanistického písma, většinou se zachovává i originální grafika slova, je-li užito novogotického, bývá slovo přizpůsobeno českým ortografickým zvyklům).

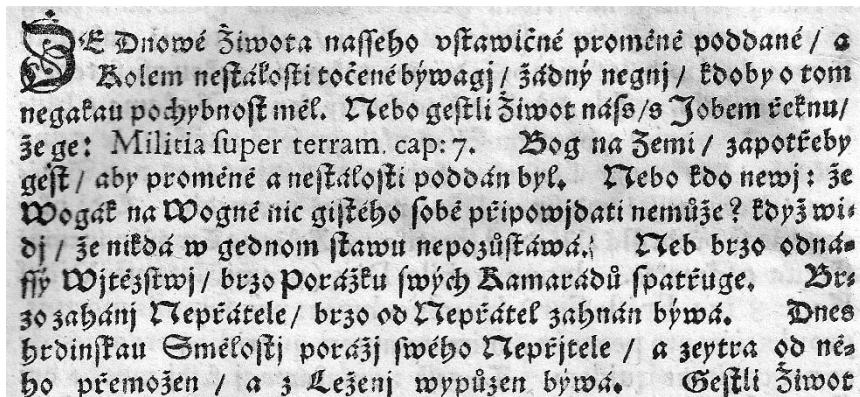
Kromě toho se od sebe tvarově poněkud lišilo české a německé novogotické písmo; jejich tiskové varianty bývají nazývány také **švabach** (české, písmena jsou širší) a **fraktura** (německé, písmena jsou užší).⁷⁰ Tohoto rozdílu bylo často využíváno např. pro odlišení českých citátů a hlavního textu. Vzhledem k tomu, že jedno z písem mohlo v konkrétním tisku podléhat jiným technickým omezením (např. nedostatek liter s diakritikou, nedostatek dvojího D než druhé, může se grafickým záznam některých hlásek v rámci téhož textu lišit právě v závislosti na typu užitého písma (tak např. v jednom z nich může být užíváno dvojí l a v druhém ne); podobně mohla ovlivňovat ortografii i velikost užitého písma (např. písmo užitá v margináliích může disponovat jiným souborem liter než písmo hlavního textu).

⁶⁹ V Německu se zvyk důsledně rozlišovat v písmu latinský text od německého ustálil od dob Melanchtonových (Hlaváček – Kašpar – Nový, 1997: 59).

⁷⁰ Obě však ve skutečnosti vznikla v Německu, švabach v 80. letech 15. století, fraktura v 2. desetiletí 16. století (další podrobnosti viz hesla *Fraktura* a *Švabach* in Voit, 2006: 274–275, 869–870). O rukopisném novogotickém písmu srov. např. Hlaváček – Kašpar – Nový, 1997: 59–67, 74–82 nebo Kašpar, 1993.

Obrázek 9. Český text psán novogotickou kurzívou, latinský nadpis a základy slov latinského původu humanistickým písmem (Manuál radní pro věci veřejné a politické Starého Města pražského, 1731–1737).

Obrázek 10. Český text tištěn novogotickým písmem (švabachem), latinský citát humanistickým (antikvou; postila Chrisostoma Xaveria Ignatia Táborského Mons Thabor, 1747).

Na počátku 19. století byla pocítována potřeba reformovat způsob grafického záznamu češtiny, neboť ten dosavadní byl vnímán jako příliš podobný záznamu němčiny. Objevovaly se nejrůznější nápady – přijmout azbuku, vytvořit nové všeslovanské písmo apod. Tyto pokusy se však nakonec neprosadily a snaha vlastenců distancovat se od němčiny a přiblížit se zvyklostem jižní a západní Evropy vyústila pouze ve změnu typu písma užívaného pro češtinu: novogotické písmo bylo v tištěných knihách nahrazeno **antikvou** a v rukopisech **humanistickou kurzívou**.

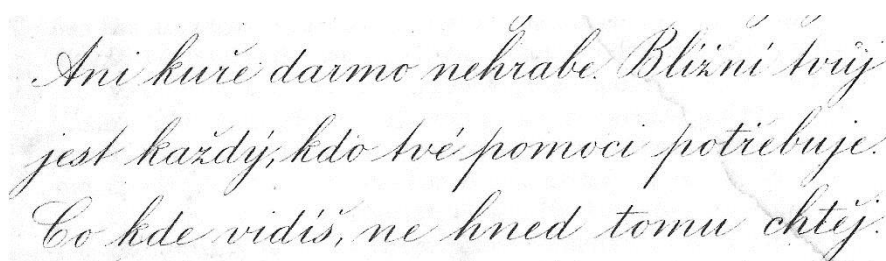
O úspěšné zavedení humanistického písma do tisků se zasloužil především František Jan Tomsa, který byl od roku 1786 správcem Tiskárny normální školy v Praze a opatřil pro ni v letech 1799–1800 příslušné litery s diakritickými znaménky. Reprezentačním tištěným dílkem nového směru byl už v roce 1802 překlad 1. zpěvu Homérovy *Iliady* pořízený Janem Nejedlým, prvním velkým spisem kompletně tištěným antikvou pak byla Jungmannova *Slovesnost* z roku 1820 (Voit, 2006: 59). Četba pro lid, např. knížky lidového čtení a jarmareční písničky, však byla tištěna novogotickým písmem ještě na konci 19. století.⁷¹ I když užívání humanistického písma z počátku naráželo na technické obtíže (neexistence liter s diakritickými znaménky), a proto vedlo k přechodnému návratu ke spřežkám nebo ke zmatkům v označování kvantity

⁷¹ První antikvou tištěná česká kniha vydaná mimo Prahu pochází patrně až z roku 1847 (Voit, 2006: 60).

samohlásek,⁷² spoluinicioval přechod na antikvu nakonec odstranění posledních spřežek z českého pravopisu: *ff* bylo nahrazeno *š*⁷³ a zmizely i spřežky používané dosud často u majuskulních písmen (*Cž, Rž...*).

Přechod k užívání humanistického písma v českých rukopisných textech byl o něco pomalejší než změna písma u tisků. Jeho zavádění do českých škol nebylo iniciováno žádným úřadem, byla to iniciativa českých učitelů, kteří mu při výuce postupně začali dávat přednost (srov. Kašpar, 1993: 137–175; Hlaváček – Kašpar – Nový, 1997: 84–86). Novogotická polokurzíva začíná být v jazykově českých čítankách a slabikářích nahrazována humanistickou ve 30. letech 19. století, převládat ve slabikářích začíná humanistické písmo v 50. letech 19. století (Kašpar, 1993: 162–163).⁷⁴

Obrázek 11. Česká humanistická kurzíva 19. století (Petr Mužák, Školské vzory krasopisné, 1859).

§. 2. *Wlastnosti Slowanů.*

Dávní Slowané byli národ mocný, udatný, a měli všechny ctnosti a wady mladých národůw; milost wolnosti, chtiwost a krutost na wojně, dobrotiwost a hostinnost doma. Od nejdáwnějších časůw zanašeli se chowáním dobytka, rolnictwím, obchodem a řemesly. Milowali hudbu, a skládali sobě písně národní i wojenské, znali počítářství a bez pochyby i písmo *). Náboženství jejich bylo pohanské; klaněli se a obětowali bohům, a však měli známost o jedné nejvyšší bytosti **).

Obrázek 12. Tištěné humanistické písmo 19. století (Josef Jungmann, Historie literatury české, 1849).

12.2.2 Proměny českého pravopisu

Míra ustálenosti, a tedy i závaznosti pravopisu v kolektivním úzu nebyla v průběhu dějin češtiny vždy stejná: čím dále do minulosti, tím méně ustálená a závazná byla

⁷² O tisk českých slabikářů a metodických příruček antikvou se Tiskárna normální školy totiž pokoušela už před Tomsovým příchodem, od roku 1775, z nedostatku liter s diakritikou se však musela uchýlovat ke spřežkám (srov. Voit, 2006: 59; Kašpar, 1993: 160).

⁷³ I na tom měl patrně zásluhu Tomsa, který tuto změnu zaváděl do školních knih, jež vydával těsně po roce 1800 (Šembera, 1869: 256).

⁷⁴ Vzorem pro českou humanistickou kurzívu bylo původně anglické písmo 18. století zvané *English Hand* (Hlaváček – Kašpar – Nový, 1997: 57).

pravidla. Navíc se pravopisné zvyklosti po dlouhou dobu neřídily jen autoritativními příručkami jako dnes, ale i nikde explicitně neformulovanou tradicí, vlivem některých významných publikací (např. Bible) apod. Je tedy v předmoderní době vhodnější mluvit spíš o **standardizaci pravopisu** než o jeho kodifikaci.

V průběhu dějin českého pravopisu⁷⁵ se navíc měnil relativní důraz kladený na to, co je výhodné pro písaře (co nejjednodušší, intuitivní pravopisná pravidla, a to i za cenu nepravidelností), a na to, co je výhodné pro čtenáře (maximální přesnost a jednoznačnost záznamu, aby bylo jeho dekodování co nejméně problematické). V počátečních obdobích až zhruba do poloviny 16. století bylo v češtině kvůli velké nejednoznačnosti zápisu čtení obtížnější než psaní (srov. Kučera, 1998 a 1999) – bylo to únosné především proto, že mnoho českých písemností vytvářeli písaři pro svou vlastní potřebu (glosy, přípisky) nebo pro potřebu úzkého okruhu zasvěcených čtenářů či předčitatelů nahlas. S tím, jak v 16. století tištěným knihám prudce přibývá čtenářů, kteří většinou nesdílejí žádné společné znalosti, vzrůstá tlak na jednoznačnost záznamu, obtížnost čtení a psaní se nejprve vyrovnávají a od přelomu 16. a 17. století (tj. od prosazení bratrského pravopisu) je čtení českých tisků výrazně snazší než psaní (u rukopisů byla situace poněkud odlišná – viz dále).

Jak už bylo řečeno, používá se po většinu dějin češtiny k jejímu zápisu latinské abecedy. Ta byla původně vytvořena pro zápis latiny, tedy jazyka, který používá méně fonémů než čeština. I jeho písmo proto mělo méně znaků, než kolik bychom potřebovali pro zápis češtiny: až do 1. století př. n. l. zahrnovalo 21 písmen od *A* do *X*, ve 2. století př. n. l. bylo rozšířeno na 23 písmen přidáním *Z* a *Y* pro záznam řeckých jmen a slov cizího původu. Během středověku pak vznikla písmena *J*, *W* a *U* (jejich význam se však ustaloval jen postupně a dlouho kolísal). Pro zapisování latiny bylo typické, že se neoznačoval přízvuk a délka (kvantita) samohlásek.

I když se takto dospělo zhruba k 26 znakům, nebyl jejich počet pro češtinu dostačující. Dnešní česká abeceda obsahuje 32 znaků a ve staré češtině bylo ještě více fonémů než dnes. Proměny českého pravopisu jsou tedy do značné míry dány tím, jakými způsoby

---

⁷⁵ Dějinami českého pravopisu se (většinou v rámci větších prací o dějinách nebo historické mluvnici češtiny) přehledně zabývali Gebauer (1963: 11–16); Havránek (1980: 27–30, 44–45, 69, 89, 105–106); Komárek (1969: 75–79); Večerka – Šlosar – Dvořák – Malčík (2009: 41, 58–59, 68–70, 81–82, 107–108); Křístek (1978); Cuřín (1985: 21–23, 35, 47–48, 79–81); Sedláček (1993); Pleskalová (2003: 13–23); Vintr (2005: 151, 156, 160, 179), z jejichž poznatků zde vesměs vycházíme. Dějiny teoretického zájmu o český pravopis shrnují Pleskalová – Šefčík (2007).

se písaři a později tiskaři a autoři různých příruček vyrovnávali s nedostatkem latinských písmen pro záznam některých českých hlásek.

12.2.2.1 Zápis češtiny v období staročeském

12.2.2.1.1 Primitivní pravopis

Pojmem primitivní pravopis se tradičně označuje první, přípravné stádium grafického zaznamenávání češtiny v době, kdy ještě nesloužila jako kulturní jazyk. Tímto způsobem jsou psány památky od nejstarších dob do konce 13. století (glosy, jména v nekrologiích, bohemika apod.). Tehdy se při zápisu českých písemností uplatňovala latinská abeceda nesystematicky, bez jakékoli (alespoň trochu) jednotné úpravy.

I přes svou velkou rozmanitost měl primitivní pravopis dvojí základní podobu.⁷⁶ První byla používána pro zápis kratších či delších glos a přípisků obsahujících převážně apelativa. Je to takový způsob zápisu češtiny, kdy písař vystačí pouze s repertoárem písmen latinské abecedy; pro zápis fonémů, které se v latině nevyskytují, jsou používány znaky pro fonémy foneticky blízké. Disproporce mezi počtem grafémů latinské abecedy a počtem českých fonémů je tedy řešena na úkor jednoznačnosti zápisu domácích fonémů (jeden grafém mohl označovat větší počet fonémů; vzhledem k neustálenosti tohoto pravopisu se však také často zároveň tentýž foném označuje různými grafémy). V zásadě je ale tento grafický úzus sice nejednoznačný, ale dost stereotypní (repertoár grafémů označujících jednotlivé fonémy je poměrně chudý).

Příklady zápisu některých fonémů:

Foném(y)	Grafém(y)
/č/, /ž/, /š/, /ř/	<i>c, z, f, r</i>
/k/	<i>c, k, g</i>
/c/, /č/	<i>c</i>
/v/	<i>u, w</i> (patrně souvisí s nepravidelností záznamu v latině a s výslovností ve staré češtině)
/j/	<i>g, i, y, j</i> (znak <i>j</i> v latinské abecedě původně chyběl a později byl jen variantou znaku <i>i</i> , naopak <i>g</i> se ve středověké latině před předními samohláskami vyslovovalo jako /j/; grafémem <i>g</i> se ale v primitivním pravopise mohlo zapisovat i /g/)
/ch/	<i>h, ch</i>

I v primitivním pravopise byly občas používány majuskuly, i když značně nedůsledně (např. na začátku věty, později i verše, a u vlastních jmen). V některých památkách se

---

⁷⁶ Podrobnosti viz Pleskalová (1999, 2006).

ojediněle objevují **spřežky** (tj. využití skupiny dvou nebo i tří písmen, která v daném jazyce obvykle v těsném sousedství nevyskytují, pro označení jedné hlásky). Už v latině byla užívána spřežka *ch*, v českých textech se navíc ojediněle a nedůsledně objevují spřežky jak pro označení souhlásek, které se v latině nevyskytují, tak pro označení délky (kvantity) samohlásek.

Příklady:

kvantita: *comaar* ‚komár‘
ff pro /š/: *naffe* ‚naše‘ (Křístek, 1978: 695)

Druhý typ primitivního pravopisu se používal při zápisu vlastních jmen. Je sice rovněž nejednoznačný, ale pro zachycení mnohých fonémů využívá celou škálu možností, včetně spřežek. Je zřejmé, že motivací písařů byla snaha o co největší jednoznačnost zápisu: i dost nejednoznačný záznam apelativ nebo kratších textů může být dostačující, protože čtenář si význam domyslí na základě své znalosti češtiny a podle kontextu; naproti tomu záznam vlastních jmen jednak tuto možnost nabízí jen omezeně a jednak je u nich kladen větší důraz na jednoznačnost, protože jejich úkolem je identifikovat konkrétního jednotlivce či jednotlivinu.

V zápisech psaných primitivním pravopisem se interpunkční znaménka téměř neuvžívají.⁷⁷ Jen ojediněle se objevuje nesoustavně užívaná tečka uprostřed řádku, která označuje místa pauz při hlasitém přednesu. Začátky vět či souvětí (příp. veršů) bývají také vyznačeny pouze velkým písmenem, bez předcházejícího interpunkčního znaménka.

Příklad textu psaného primitivním pravopisem:⁷⁸

Transliterace:

Pauel dal geft plofcouicih zemu Wlah dalgeft dolaf zemu bogu ifuiatemu fcepanu seduema dušnicoma bogucea afedlatu

Transkripce:

Pavel dal jest Ploskovicích zem'ů, Vlach dal jest Dolas zem'ů Bogu i sv'atému Ščepánu se dvěma dušnikoma, Bogučěja a Sedlatu.

(Přípisek na zakládací listině kapituly litoměřické, počátek 13. století)

Příklady zápisu hlásky /č/ ve vlastních jménech (Pleskalová, 2006):

---

⁷⁷ K dějinám interpunkce v Evropě srov. Parkes (1992); Mortara Garavelli (2008); k dějinám české interpunkce srov. Šlosar (1964, 1966).

⁷⁸ K různým interpretacím přípisku srov. kapitolu 3.6.

Bocko, Bosko, Bozko, Bochko, Boczko, Bochcek, Bothsko (vše ‚Boček‘), *Bics* (‚Bič‘), *Scasta, Tschazta* (‚Částa‘), *Milish* (‚Milíč‘), *Tsyrynin, Schyrynin, Zchyryninus* (‚Čirnin/us‘), *Zlugacsh* (‚Slugáč‘)

12.2.2.1.2 Starší spřežkový pravopis

Starší spřežkový pravopis byl vytvořen na počátku 14. století. Setkáváme se s ním v nejstarších dochovaných staročeských veršovaných legendách (např. *Legenda o Panně Marii*, o apoštolích, o seslání Ducha sv., o Pilátovi a Jidášovi; srov. Cejnar, 1964: zejména 44–46) a také v nejstarších zlomcích *Alexandreidy*. Byl to poměrně promyšlený a dokonalý systém, který se snažil co nejpřesněji zachytit fonetickou stránku češtiny. Ve zmíněných textech jsou jeho pravidla dodržována dosti přesně. Z toho všeho se soudí, že by mohlo jít o záměrně vytvořené dílo jediného člověka či malé skupiny (srov. Lutterer, 1969), nikoli o systém, který se postupně ustaloval delším užíváním.

Typické pro starší spřežkový pravopis je přesné rozlišování sykavek ostrých (/s/, /z/, /c/, /dz/) a tupých (/š/, /ž/, /č/, /dž/):

Foném	Grafém / spřežka
/s/	zz – <i>zzie, zzwieta, wlazztý</i>
/š/	ff (ojediněle f) – <i>wffaks, wffieem, waff, ffezzteho</i>
/z/	z – <i>wzplaca, zrado, казал, kázal</i>
/ž/	s – <i>gdes, usity, siwot, w toms</i>
/c/	cz – <i>ny cz, czos, w ruczcie, cropicze, cziezztu</i>
/č/	chz – <i>Chzechach, pochznucz, benatchzene, zskonchzal</i>

Délka samohlásek nebyla označována příliš často, pokud ano, pak obvykle zdvojením samohlásek (píší se nad sebou). Nad *y* se někdy píše háček nebo tečka; předpokládá se, že *y* po *d, t, n* znamená /y/ a *y* je /i/, značení je však dost nedůsledné a mnohdy špatně rozlišitelné. Slabikotvorné /r/, /l/ bývá psáno s průvodním vokálem, tedy *yr, yl* (*nepoffkwyrnyl, mylchziu*).

Tento důsledný fonetický systém byl však brzy opuštěn (přibližně v letech 1330–1340; Pleskalová, 2003: 15). Důvodem mohlo být jednak to, že šlo o systém poměrně složitý, který nebylo možno zjednodušit, a jednak to, že v této době nastupuje asimilace znělosti souhlásek. To mohlo způsobovat potíže při zachycení spodobených hlásek, neboť pak mohla v psané podobě splývat slova etymologicky různá a naopak se od sebe vzdalovat slova příbuzná nebo tvary téhož slova. Kromě toho je třeba zdůraznit, že

starší spřežkový pravopis byl i ve své době omezen jen na jmenované památky a že ostatní české písemnosti (vlastní jména, glosy apod.) byly i v této době psány grafikou vycházející z primitivního pravopisu. Byla stále dost nejednoznačná, i když ustálenější než v předchozím období, a plynule se vyvíjela směrem k mladšímu spřežkovému pravopisu (Pleskalová, 2006: 175–177).

Příklad textu psaného starším spřežkovým pravopisem (Cejnar, 1964: 74–75):

<p>Transliterace <i>Mathias apofstol zzwathy Lozzem yudy miezzto wzaty Yudy rsku iens na zzwu ffcodu Zradyl boha zzwu hozzpodu Ten iens gdys wízzal w ozzidle Prsiewelike newiery dle Nemoha drobaw zzydysiety Muzzil zzie u poly rozdrsiety Aby zzlych uzst chzezzt w tom zzchowal Gímis byl boha czíelawal By tyech azz tak nepoffkwyrnyl</i></p>	<p>Transkripce <i>Matyáš, apoštol svatý, losem Judy miesto vzatý, Judy řku, jenž na svú škodu zradil Boha, svú hospodu. Ten, jenž, gdyž visal v osidle převeliké nevěry dle, nemoha drobáv sdíržeti, musil se v poly rozdržieti, aby zlých úst čest v tom schoval, jimiž byl Boha čeloval, by těch as tak nepoškvirnil.</i></p>
--	--

(Šafaříkův zlomek Legendy o apoštolích, počátek 14. století)

12.2.2.1.3 Mladší spřežkový pravopis

Zhruba od 30. let 14. století se v českých textech hovoří o mladším spřežkovém pravopisu. Je to mnohem méně přesný a ustálený systém než starší spřežkový pravopis, jeho výhodou je však menší komplikovanost při zachování srozumitelnosti pro čtenáře znalého češtiny. Patrně jde o výsledek kolektivního snažení většího množství písařů a písařských škol, nikoli o práci jednoho člověka.

Způsob zápisu mnoha fonémů je stejný jako ve starším spřežkovém pravopisu, v případě sykavek se ale klade důraz především na odlišení znělých a neznělých (/s/ – /z/, /š/ – /ž/), méně už pak na odlišení podle místa tvoření (/s/ – /š/, /z/ – /ž/). Po celé 14. století je to však pravopis značně rozkolísaný a k ustálení dochází až na konci tohoto století.⁷⁹

<p>Foném /c/, /č/</p>	<p>Grafém / spřežka cz, cs, c, z, cf</p>
---------------------------	--

⁷⁹ Různé rukopisy rozlišují jednotlivé hlásky s různou mírou přesnosti – některé příliš na jednoznačnost nedbají, jiné se naopak snaží lišit např. i znělé a neznělé /ř/: *prfied – dobrzie* (Havránek, 1980: 30).

/s/, /š/	f, ff
/z/, /ž/	z

Mladší spřežkový pravopis se udržel poměrně dlouho, nacházíme ho i v prvních českých tiscích (koncem 60. let 15. století). Od počátku 15. století však koexistoval s pravopisem diakritickým (viz dále) nebo se užívaly různé kompromisní systémy.

I v textech 14. století se fakultativně užívalo jediného interpunkčního znaménka, které mělo různou grafickou podobu (tečka, dvojtečka, čárka černá nebo červená) a označovalo patrně pauzu ve výpovědi (tehdejší literatura, zvláště ta psaná vernakulárními, tj. lidovými, běžně mluvenými jazyky, byla určena především k hlasitému předčítání). Poměrně často se toto znaménko vyskytovalo v kontinuálně zapsaných veršovaných skladbách, kde obvykle vyznačovalo hranici verše, řidčeji bylo užíváno i uvnitř verše. V próze se v této době interpunkční znaménka užívala málo. V 15. století se interpunkční znaménko používalo častěji než v předchozí době. Oddělovalo souvětí, jednoduché věty a ty věty v souvětí, které byly při hlasitém přednesu odděleny pauzou, a užívalo se i uvnitř věty jednoduché tam, kde byla pauza ve výslovnosti, a mezi několikanásobnými větnými členy. Interpunkčním znaménkem se naopak neoddělovaly vedlejší věty připojené k větě řídicí korelativními výrazy, krátké vložené vedlejší věty, vokativy a přístavky.

Příklad textu psaného mladším spřežkovým pravopisem (interpunkce je doplněna podle dnešního úzu; Porák, 1979: 161):

A milowal mie kral drzewerzeczony welmi. A przikazal kaplanu fwemu, aby mie nieczo powezil w pismie, kakzkoli sam kral nevmiegiejfe pifem. A tak nauczil fem fe czifti hodiny blahoflawene Marie panny oflawene, a nieczo gim rozumiegie, na wffaky den meho dietinstwie rziekál fem ge tiem radiegi.
(Vlastní životopis Karla IV., opis z poloviny 15. století)

12.2.2.1.4 Diakritický pravopis

Diakritický pravopis řeší nedostatek znaků latinské abecedy diakritickými (rozlišovacími) znaménky, tj. určitou modifikací písmen latinské abecedy. Pro češtinu byl navržen ještě dříve, než se ustálil mladší spřežkový pravopis, a to v anonymně dochovaném latinském traktátu *Orthographia Bohemica* (patrně kolem roku 1411, ale uvažuje se i o možnosti pozdějšího data vzniku, až do 30. nebo 40. let 15. století;

název pochází až od Palackého).⁸⁰ Za autora tohoto traktátu bývá tradičně označován Jan Hus, jeho autorství však není jisté (všechny texty připisující mu autorství pocházejí až z pozdější doby; jako o možném autorovi se někdy uvažuje i o Janu z Holešova). Jde o první spis, který systematicky pojednává o českém pravopise a výslovně navrhuje jeho reformu; navíc přináší i zajímavé výklady o problémech fonetických a fonologických, návrhy některých českých ekvivalentů latinských lingvistických termínů, soustavu zkratk apod. Autorovým cílem je pokud možno odstranit z českého pravopisu víceznačnost a zápis pomocí spřežek, z nichž ponechal pouze *ch*, protože se používalo i při zápisu latiny (odlišil ho však od /h/ psaného jako *h*: *mnoha* × *ticho* *stí*). Ostatním písmenům ponechal stejnou platnost, jakou měla ve středověké latině, s výjimkou *c*, které navrhuje v češtině používat pouze pro zápis hlásky /c/, nikoli /k/. Souhlásky, které se v latině nevyskytují, navrhuje zapisovat písmeny pro nejpodobnější hlásky latinské doplněnými diakritickým znaménkem – tečkou nad písmenem, kterou nazývá *punctus rotundus*: *č*, *f*[·], *ž*, *d*[·], *t*[·], *n*[·], *r*[·], *l*[·] (není tedy pravda, že tečka vždy značí měkkost – u písmene *l*[·] znamená naopak tvrdost). Tato tečka začala být poměrně brzy nahrazována i znaménky jiného tvaru a nakonec dnešním háčkem. Délku samohlásek pak autor navrhuje značit tenkou čárkou nad písmenem (*gracilis virgula*). Vyžaduje také psaní *i* a *y* podle původní výslovnosti.

Nevýhodou pravopisu navrženého ve spise *Orthographia Bohemica* byl i přes všechny jeho kvality fakt, že šlo o dost převratný návrh jednotlivce a navíc člena jedné ze znesvářených náboženských skupin. Proto nebyl přijat všemi a vžil se jen postupně. Používal se tedy, jak už bylo řečeno, paralelně s mladším spřežkovým pravopisem nebo vznikaly různé kompromisní systémy. Nakonec se však v zásadě prosadil nejen pro zápis češtiny, ale ovlivnil i pravopisné systémy některých dalších slovanských i neslovanských jazyků (např. polština dnes užívá znaky *ć*, *ń*, *ó*, *ś*, *ź* a *ż*, slovinština *č*, *ž* a *š* apod.).

Příklad textu psaného diakritickým pravopisem (interpunkce je doplněna podle dnešního úzu; Porák, 1979: 192):

*Ktož zlé za dobré otplacié,
Budeť miéti zle domátcié,
A iakož to w pifmie čteme,
Newdiecného wiéra mine,*

---

⁸⁰ Český překlad a edice in Nechutová – Šlosar – Večerka (1982: 56–69); německý překlad, edice a studie in Schröpfer (1968).

*Jakožto led letn' i fplyne,
A neb woda zbytná zhyne.*
(Hádání Prahy s Kutnou Horou, 1448)

12.2.2.2 Zápis češtiny v období středním

12.2.2.2.1 Pravopis v 16. století

Vynález knihtisku s sebou přinesl mnoho změn v oblasti užívání a šíření psaných textů.⁸¹ Velmi výrazně ovlivnil také pravopis. Přinesl postupné sjednocování a ustalování pravopisu: jednak mají tištěné knihy větší dosah a závažnost než knihy rukopisné a jednak nese většina pravopisných změn s sebou i změněné požadavky na technické vybavení tiskáren, které nutně znamenají finanční výdaje. Proto se pravopisný úzus tištěných knih vyvíjel v zásadě směrem k zjednodušení a sjednocení. Na druhou stranu však nedostatečné technické možnosti tiskáren někdy, zejména na počátku, způsobovaly i určité pravopisné kolísání: např. nedostatek liter s diakritickým znaménkem byl často řešen spřežkami, nejčastěji u majuskul nebo v neobvyklých typech písma apod. Větší dostupnost tištěných knih vedla také ke zvýšené pozornosti věnované pravopisu v gramatikách (počínaje už první mluvnicí češtiny, tzv. *Náměšťskou mluvnicí* z roku 1533),⁸² mnohdy byla pravopisná poučení výslovně označována jako návody pro sazeče a tiskaře.

Pravopis tištěných děl této doby se označuje termínem **bratrský pravopis**. Je to proto, že se ustálil nejprve v tiscích vydávaných jednotou bratrskou, z nichž některé, zejména *Bible kralická*, byly v následujících stoletích považovány za jazykové vzory.⁸³ Je to pravopis v zásadě diakritický, ale s několika prvky soustavy spřežkové a s určitými modifikacemi diakritických znamének. V mnoha ohledech navazuje na předchozí pravopisné zvyklosti.

Foném(y)	Grafém(y)
/č/, /ř/, /ž/	č, ř, ž; majuskuly často <i>Cž, Rž, Zi</i>
/š/	uprostřed slova většinou <i>ſſ</i> (<i>wznáſſel, wſſech</i>), na konci slova a ve skupině se s často <i>ſs, š</i> nebo <i>š</i>

⁸¹ O významu knihtisku srov. např. heslo *Knih tisk (význam)* in Voit, 2006: 463–464 a literaturu tam uvedenou.

⁸² Reprodukce a edice 1. a 3. vydání viz Optát – Gzel – Philomates (1974).

⁸³ Jeho základní rysy však byly navrženy už ve zmíněné *Náměšťské mluvnici*; dílčí úpravy, např. opuštění staršího značení délky samohlásek zdvojováním, navrhl ve své rukopisné mluvnici Jan Blahoslav (viz Blahoslav, 1991).

/ď/, /ř/, /ň/	ve slabikách /ďe/, /ře/, /ňe/ postupně <i>dě, tě, ně</i> (původně <i>d'e, t'e, n'e</i>), před zadními samohláskami užívány obvykle spřežky (<i>diabel, křetian</i>)
/i:/	zpočátku <i>ii, ij</i> , později <i>j</i> (<i>propaftj, prwnj</i>)
/i/	většinou podle etymologie; po <i>c, s, z</i> však důsledně <i>y</i> (<i>nocý, cyzý, sýla</i>), po <i>č, ř, ž</i> (a většinou <i>i ff</i>) <i>i</i>
/j/	<i>g</i> (<i>gitro</i>), <i>y</i> (<i>dey, neylepffj, yako</i>), <i>i</i> (<i>Ian</i>)
/g/	někdy <i>g</i>
/v/	<i>w</i> (<i>ftwořil</i>)
/u/	na začátku slova a po předponě <i>v</i> (<i>vkaž fe, navčiti</i>)
/ou/	<i>au</i> (<i>gsau</i>)

Bratrské tisky rozlišují dvojí *l*, obyčejné (střední) a *l* („*l* s kličkou“), tj. tvrdé, které se ve východní části území ještě rozlišovalo ve výslovnosti a dále se udržovalo tradicí. Na většině území se však už dvojí /*l*/ nevyslovovalo, a proto pokud se pod vlivem autority *Bible kralické* i nadále tisklo, byly obě litery užívány nedůsledně, popř. si tiskaři a gramatikové vytvářeli nová, vlastní pravidla. Ojediněle se rozlišuje i dvojí *b*. Samohlásková kvantita byla značena čárkou, kromě výše zmíněného /*i:/* a kromě /*u:/* vzniklého ze staročeského /*o:/*, které bylo zapisováno na Blahoslavův návrh (inspirovaný německými pravopisnými zvyklostmi) jako *ů*.

Od pravopisu tištěných knih se poměrně výrazně odlišoval pravopis písemností rukopisných.⁸⁴ Písařská praxe byla i nadále dost nejednotná (a udržela se tak až do 18. století i dále), změny se v ní prosazovaly mnohem pomaleji nebo jen částečně. Důsledkem toho bylo, že už kolem roku 1530 vlastně existoval dvojí pravopis, kromě tiskařského (bratrského) pravopisu i **pravopis písařský** (Porák, 1979/1983: 104). Písaři obvykle dávali před písmeny s diakritickými znaménky přednost spřežkám (či používali obojí zároveň v různých kombinacích), obvykle neznačili kvantitu samohlásek (s výjimkou /*i:/*, které psali grafémem *j*; ani užití tohoto grafému však nemusí vždy znamenat délku, protože zejména na konci slova může být jeho funkce spíše dekorativní), nerespektovali pravidla pro psaní *y* a *i* apod.

Existenci odlišných pravopisných zvyklostí v rukopisech braly na vědomí i soudobé gramatiky a školní učebnice (srov. např. Optát, 1929: 276–277; Blahoslav, 1991: 23), obvykle ale schvalují nedodržování pravopisných pravidel užívaných v tiscích jen tehdy, jde-li o písemnosti určené k jedinému přečtení (soukromé dopisy

⁸⁴ O pravopise češtiny 16. a počátku 17. století a o rozdílech mezi tiskařským a písařským pravopisným územ viz Porák, 1979/1983.

apod.). Dvojitý způsob psaní je proto možno chápat i jako stylové rozlišení – vyšší (trvalý, veřejný) **tiskařský úzus** a nižší (dočasný, tj. soukromý a úřední) **písařský úzus**.

V průběhu 16. století se rychle zdokonaluje i užívání interpunkce. Vynutila si to složitá humanistická syntax, hlavně souvětňná, i celková tendence ke zdokonalení a sjednocení pravopisu vlivem knihtisku. **Princip kladení interpunkce** zůstává i nadále především **pauzový**, užívání interpunkce se však z fakultativního postupně mění na obligatorní, značně tedy narůstá počet i frekvence interpunkčních znamének. První česká mluvnice zavedla podle vzoru latinských gramatik trojstupňové členění pomocí **tečky** (ukončení věty nebo souvětí), **dvojtečky** (oddělení rétorických jednotek, např. předvětí a závětí v složitém souvětí) a **čárky** (další vnitřní členění věty, spíše pauzové než syntaktické). Čárka mohla mít dvojitý grafickou podobu: **šikmice (virguly)**, připomínající dnešní lomítko, a **čárky**, jak ji užíváme dnes (**comma, suspensivus**). Jako další znaménka jsou v mluvnici jmenovány **otazník**, **dělicí znaménko** na konci řádku (tvořené dvěma virgulemi) a **závorky**. Otazník a později vykřičník se užívaly nejen na konci věty či souvětí, ale i v jejich rámci (např. u nepřímých otázek, po citoslovcích a u závislých vět zvolacích; pak se po nich psalo malé písmeno). Pokud se v textu 16. století vyskytl **středník** (např. v *Bibli kralické*), plnil jinou funkci než dnes: používal se jako uvozovací znaménko přímé řeči, tedy jako dnešní dvojtečka.

Příklad textu psaného bratrským pravopisem (Rothe – Scholz, 1995: 10):

*A widěl Bůh fwětlo, že bylo dobré : y oddělil Bůh fwětlo od tmy. A nazwał Bůh fwětlo, Dnem / a tmu, nazwał Nocý. Y był wečer / a bylo gitro den prwnj.
Řekl také Bůh; Bud' obłoha vproftřed wod / a děl wody od wod. Y učinil Bůh tu obłohu / a oddělil wody, kteréž gfau pod obłohau / od wod, kteréž gfau nad obłohau.
A ftalo fe tak.
(Bible kralická 1, 1579)*

12.2.2.2 Pravopis 17. a 18. století

V tiscích 17. a 18. století se v zásadě udržuje zděděný, tj. bratrský pravopis, některé jeho zásady však postupně přestávají být důsledně dodržovány. Zejména se to týká užívání dvojitěho *l*: to už nemělo oporu ve výslovnosti, a proto mnozí tiskaři tisknou jen jedno *l* nebo používají obě *l* dosti chaoticky. Podobné problémy byly někdy i s kladením *i* a *y*, zejména po *l* a retnicích (a to i přesto, že dobové mluvnice věnovaly tomuto problému velkou pozornost). Kolísání nacházíme často také v označování kvantity samohlásek. Velká písmena se v tiscích této doby často užívala ve větší míře, než je obvyklé dnes,

zejména u podstatných jmen nebo slov od nich odvozených – patrně zde probíhal obdobný proces, jaký v němčině vyústil až v dnešní pravopisnou kodifikaci zahrnující psaní všech substantiv s velkým počátečním písmenem; u nás se tento trend nakonec neprosadil, neboť ho mj. brzdila úcta ke grafickému úzu *Bible kralické*.

Nadále trvá i rozdíl mezi tiskařským a písařským pravopisným územ. Navíc značnou část z dochovaných rukopisů 17. a především 18. století psali nepříliš vzdělaní písaři, jejich pravopis je proto dost nejednotný. Nejčastěji se používá spřežkový pravopis s nesoustavně uplatňovanými diakritickými prvky, dvojí *l* se obvykle nerozlišuje a i rozlišování *i* a *y* je pro většinu písařů problematické. Kvantita se většinou neznačí vůbec, nebo jen u některých samohlásek (např. u /i:/ nebo /a:/), velká písmena mají mnohdy spíše funkci dekorativní. Někteří písaři naopak už během 18. století svůj úzus spontánně přibližovali výslovnosti a zaváděli některé prvky, které byly v tiscích přijaty až v polovině 19. století (např. psaní *ou* nebo *u* na počátku slova).⁸⁵ S rozdíly mezi tiskařským a písařským pravopisným územ v zásadě počítají i dobové gramatiky (např. Šteyerův *Žáček*), za lepší však vesměs považují pravopis užívaný v tiscích (srov. Drachovský – Šteyer, 2012, s. 354–355).

Příklady psaní některých hlásek v rukopisech:

Foném	Grafém / spřežka
/č/	<i>cz, čz, cž</i>
/c/	nejčastěji <i>cz</i>
/ř/	<i>rz, rž, řz</i>
/ž/	<i>z, zi, ž</i>

Interpunkce barokních tisků navazuje na interpunkci starší, převládá v ní tedy princip pauzový. V této době se však navíc v češtině ustaluje užívání nového interpunkčního znaménka – středníku (Šlosar, 1999).⁸⁶ Během 17. století se středník v českých tiscích stává hojným znaménkem a získává vedle dvojtečky funkci nekoncového znaménka pro členění dlouhého barokního souvětí (středník je v nich hierarchicky nižší než dvojtečka). Užívání interpunkce však v soudobých gramatikách nebylo podrobněji probíráno, proto se mohl úzus v různých tiskárnách lišit.

---

⁸⁵ Tak psal např. chrudimský malíř a písař Josef Ceregetti, který si přivydělával opisováním starších i novějších tisků, už v 70. letech 18. století (srov. Fidlerová, 2009: 54–55).

⁸⁶ Vznik středníku jakožto znaménka je ale staršího data – poprvé se středník objevuje již na konci 15. století v humanistickém okruhu Alda Manutia (Parkes, 1992: 49).

12.2.2.3 Přejchod na novočeský pravopisný úzus v 19. století

Na přelomu 18. a 19. století se začínají množít pokusy o více či méně rozsáhlou reformu českého pravopisu. Prvním, kdo navrhl systematické pravopisné úpravy, byl vídeňský učitel češtiny a autor její německy psané gramatiky Jan Václav Pohl (Pól). Už do jejích jednotlivých vydání⁸⁷ kromě popisu existujícího pravopisu přidával i své návrhy na změny, o nichž se domníval, že by odstranily nepravidelnosti v záznamu hlásek; finální verzi svého návrhu pak popsal roku 1786 v brožuře *Prawopisfnost Řeči Čechské* a v souběžně vydané brožuře německé. Navrhoval zde např. psaní *d'e, t'e, ñe* místo *dě, tě, ně* (po vzoru *če, ře, že*) nebo *ci, ri, zi* místo *či, ři, ži* (po vzoru *di, ti, ni*). Přestože jeho pokus měl za cíl pravopis zpravidelnit a obsahoval některé prvky, které měly své opodstatnění nebo které se později dokonce prosadily (*ou* apod.), nesetkal se ani ve své době, ani později s příznivým ohlasem: vytýkalo se mu mj., že opouští staletími prověřený grafický úzus, že nerespektuje plynulý vývoj českého pravopisu apod.⁸⁸

Dalšími, kdo se na přelomu století pokoušeli o návrh pravopisných úprav nebo o nich uvažovali, byli František Jan Tomsa (v drobných pravopisných příručkách, které v té době vydával, např. navrhoval nejprve malé, a pak rozsáhlejší úpravy psaní /j/; srov. např. Tomsa, 1800 a 1801) a František Martin Pelcl (ve 2. vydání své gramatiky z roku 1798 uvažuje o tom, že by se po *c* vlastně mělo psát *i*, kdyby tomu nebránil zvyk). I když úřady⁸⁹ a mnozí uznávaní gramatikové těmto snahám zpočátku příliš nepřáli, ukazují tyto pokusy, že určitá část uživatelů češtiny považovala už na konci 18. století určitou reformu bratrského pravopisu za žádoucí. Na počátku nového století se k nim pak přiklonil i Dobrovský a jeho žáci.

Prvním pravidlem, které bylo z českého pravopisu odstraněno, bylo všeobecné psaní *y* po *c, z, a s*: Dobrovský ve své mluvnici z roku 1809 označil tuto pravopisnou zásadu za nesystémovou, protože odporuje morfologické a slovtvorné analogii, a navrhl od ní přinejmenším v odborných lingvistických textech upustit. Ve své mluvnici tuto pravopisnou úpravu skutečně provedl, a i když návrh původně nezamýšlel jako normativní, někteří jeho žáci ho nadšeně přijali a výsledkem byla, po určitých dalších

---

⁸⁷ Vyšla pod různými názvy celkem v pěti vydáních mezi lety 1756 až 1783 a byla povinnou učebnicí na vojenské akademii ve Vídeňském Novém Městě až do roku 1806 (srov. Čenský, 1876: 93).

⁸⁸ Srov. např. důkladnou kritiku z pera Dobrovského v *Böhmische und Mährische Literatur auf das Jahr 1780* (Dobrovský, 1780: 111–118).

⁸⁹ Podle některých dobových zdrojů bylo na přelomu století Tomsovi pravopisné novotaření zakázáno samotnou vládou (viz Nejedlý, 1828: 12).

dílčích úpravách (zejména po rozšíření platnosti i na kořeny slov), tzv. analogická oprava pravopisu: po *c* se začalo psát pouze *i, j*, po *s, z* se *i, j / y, ú* střídalo podle etymologie slova a morfologické analogie.

Jako příklad odůvodnění této úpravy uveďme úryvek z předmluvy k Hankovu (upravenému) překladu Dobrovského mluvnice z roku 1822 (Hanka, 1822: XXVII):

„Myslím že dle prawidel gednám, pjšili po *c* wždy *i*, nikdy *y*, po *z* a *s* ale *i* a *y*, gakž obdoba (analogie) to neb ono požaduge. [...] Řekneli se k. p. *dubina* gest utwořeno pomocj *ina* od *dub, daubj, přjměřj, předměstj* gsau pomocj *j* utwořena, mám tedy práwo, také *březina, wyzina, lysina*, pak *březj, pomezj, rákosj* psáti [...].“

Návrh pravopisné opravy se samozřejmě nevžil okamžitě, měl své horlivé zastánce (tzv. jotisty, např. Václava Hanku) i odpůrce (tzv. ypsilonisty, např. Jana Nejedlého nebo Slováka Jiřího Palkoviče⁹⁰), mezi nimiž panovaly kolem roku 1820 bouřlivé spory.⁹¹ Nakonec rozhodl fakt, že se k jotistům přidal nejprve váhající Josef Jungmann (např. ve spise *O počátku a proměnách prawopisu českého* z roku 1828) a výslovně je podpořil i Dobrovský v novém vydání své mluvnice z roku 1819. Definitivně byl však spor ukončen až ve 40. letech, kdy analogický pravopis přijala Matice česká a kdy byl uznán úředně (oficiálním školským pravopisem se stal v roce 1842).

Dobrou ilustrací dobových poměrů je, že zkrácený obsah zmíněného Jungmannova spisku přinesly také *Rozlžčnosti pražských Nowin* z 20. prosince 1827 a na závěr požádaly čtenáře o korespondenční hlasování, který pravopis mají od příštího roku používat.

Václav Hanka a jeho stoupenci však nebyli s rozsahem opravy pravopisu spokojeni a snažili se o další změny. Zejména Hanka byl horlivým zastáncem důslednějších reforem, např. psaní *u-* na začátku slov před souhláskou místo dosud obvyklého *v-*. Tuto změnu (spolu s dalšími, zmíněnými výše) navrhoval vlastně už na samém počátku 19. století F. J. Tomsa (např. 1801: 12) a tiskl tak některé školní učebnice, jeho snaha však byla tenkrát všeobecně odmítnuta, a to i Dobrovským (např. v kritice jazyka a pravopisu modlitební knihy vydané Tomsou roku 1803, viz Dobrovský, 1803: sl. 694–

---

⁹⁰ Palkovič proti němu bojoval ještě na začátku 40. let – ve svém časopise s názvem *Tatranka* dokonce v roce 1841 otiskl s obsáhlým komentářem svůj dopis Jánmu Kollárovi z ledna téhož roku, v němž ho žádal, aby se vrátil k bratrskému pravopisu (srov. Palkovič, 1841: 62–73). Kollár však na tento dopis nikdy neodpověděl.

⁹¹ Podrobné vyličení celého sporu včetně českých parafrází argumentů užitých v jednotlivých spisech viz Lisický (1898).

695). Později o ní byla vedena diskuse v rámci sporů o analogickou opravu a spolu s ní se také prosadila (srov. Lisický, 1898).

Výsledkem reformních snah byl nakonec kompromis v podobě tzv. opravy skladné, kterou pomohl prosadit roku 1842 Pavel Josef Šafařík svým referátem *Slowo o českém prawopisu* v Královské české společnosti nauk (tiskem referát vyšel r. 1843): hláska /j/ začala být psána písmenem *j* místo *g* nebo *y*, hláska /i:/ se místo staršího *j* začíná psát jako *í*.⁹² Ani to však nebylo zastánci pravopisných oprav považováno za dostačující, a tak dochází, i přes odpor některých význačných osobností včetně Františka Palackého (v roce 1846 vychází v ČČM jeho nesouhlasný článek *Má-li prawopis český čím dále tím více se dokonaliti?*), ještě k dalším změnám: roku 1849 je zavedeno psaní *ou* místo *au* a *v* místo *w*.⁹³

K zásadní změně dochází v prvních desetiletích 19. století i v systému interpunkce. Především v naukové literatuře se postupně začínají prosazovat namísto staršího pauzového systému prvky interpunkce syntaktické (ústup nesyntaktických čárek uvnitř jednoduché věty, důslednější oddělování vedlejších vět bez ohledu na jejich rozsah, oddělování přístavek a přechodníkových vazeb). Značný vliv na to mělo především německé vzdělání obrozenecké inteligence, neboť v němčině byl proces syntaktizace interpunkce pokročilejší a interpunkci se věnovala pozornost v gramatikách – v češtině však byl proces přechodu na syntaktickou interpunkci pozvolný a značně živelný.

12.2.3 Rozšiřující literatura

PÁTKOVÁ, Hana (2008): *Česká středověká paleografie*. České Budějovice: Veduta.

Podrobnější poučení o českých středověkých písmech.

VOIT, Petr (2006): *Encyklopedie knihy*. Praha: Libri ve spolupráci s Královskou kanonií premonstrátů na Strahově.

Základní encyklopedická publikace o starším knihtisku.

---

⁹² O relativně bezproblémovém přijetí této opravy veřejností viz např. korespondenci Tomáše Buriana s Jaroslavem Pospíšilem a Janem K. Dvořáčkem, editovanou v Čenský (1875).

⁹³ Autoritativní postavení měla v tomto směru česká verze *Obecného zákonníku říšského a Věstníku vládního pro císařství Rakouské*, která v tomto roce začala vycházet a jejímiž redaktory byli Šafařík a Šembera (Šembera, 1869: 256; Vintr, 2005: 179). Ojedinelé tisky užívající tohoto pravopisu však můžeme najít i dříve, např. *Deutsch-böhmischer Wörterbuch* Josefa Franty Šumavského z let 1844 a 1846 (Prag: Druck und Verlag von Johann Spurný).

PLESKALOVÁ, Jana – ŠEFČÍK, Ondřej (2007): Pravopis. In: Jana Pleskalová, Marie Krčmová, Radoslav Večerka, Petr Karlík (eds.), *Kapitoly z dějin české jazykové a bohemistiky*. Praha: Academia, s. 499–539.

Základní přehled dějin českého pravopisu a jeho reflexe s bohatou bibliografií.

PARKES, Malcolm Beckwith (1992): *Pause and effect. An introduction to the history of punctuation in the West*. Hampshire: Ashgate.

Základní příručka o dějinách užívání interpunkce v Evropě.

PORÁK, Jaroslav (1983): *Humanistická čeština. Hláskosloví a pravopis*. Praha: Univerzita Karlova.

Bohatě materiálově založená práce o grafice českých raněnovověkých textů tištěných i rukopisných.

ŠLOSAR, Dušan (1964): Poznámky k vývoji české interpunkce v 16. století. *Listy filologické* 87, s. 126–135.

ŠLOSAR, Dušan (1966): Průřez vývojem staročeské interpunkce. *Listy filologické* 89, s. 164–170.

Dosud neúplnější studie o starší české interpunkci.

PLESKALOVÁ, Jana (1999): K počátkům českého pravopisu. *Listy filologické* 122, s. 167–175.

PLESKALOVÁ, Jana (2006): Grafická podoba staré češtiny. In: Helena Krmíčková, a kol. (eds.), *Querite primum regnum Dei*. Brno: Matice moravská, s. 171–179.

Objevné studie o nejstarších podobách grafiky češtiny.

FIDLEROVÁ, Alena A. – DITTMANN, Robert – VLADIMÍROVÁ, Veronika S. (2010): Užívání velkých písmen v českých tištěných biblích raného novověku. In: Michaela Čornejová, Lucie Rychnovská, Jana Zemanová (eds.), *Dějiny českého pravopisu (do r. 1902). Sborník příspěvků z mezinárodní konference Dějiny českého pravopisu (do r. 1902) 23.–25. září 2009, Brno, Česká republika*. Brno: Host – MU, s. 285–308.

FIDLEROVÁ, Alena A. (2014): Uplatnění lexikálního principu v užívání velkých písmen v českých tištěných biblích raného novověku. *HOP*, v tisku.

Studie o užívání velkých písmen v českých raněnovověkých biblických textech v porovnání se soudobými texty německými.

13. Čeština v kontaktu s latinou

13.1 Úvod

Latina, nejdůležitější jazyk křesťanského středověku, jazyk římské církve, rozvíjejících se univerzit a *lingua franca* vzdělanců, avšak zároveň jazyk bez rodilých mluvčích, podstatně ovlivňovala jazykovou situaci v českých zemích až do 20. století. Vzdělanci na našem území běžně tvořili v latině a byli v tomto smyslu bilingvní – být gramotným znamenalo dlouho ovládat latinu – připomeňme jen rozsáhlé latinské spisy Husovy, Komenského nebo Dobrovského, prolínající se české a latinské pasáže v Blahoslavově gramatice, někteří vzdělanci pak psali pouze latinsky (např. Kosmas, Karel IV., tzv. latinští humanisté). Latina byla hlavním jazykem předcyrilometodějských misí a později koexistovala se staroslověnštinou i v období Velké Moravy, nezanedbatelná byla její role jako jazyka předloh pro některá díla velkomoravského písemnictví (např. snad jediného velkomoravského protografu *Kyjevských listů*) i jeho pokračování v přemyslovských Čechách včetně nejrozsáhlejší památky z té doby (*Besědy na evangelije Řehoře Velikého*). V přemyslovských Čechách už dominovala v postavení kulturního jazyka latina (se svým písmem – latinkou), od konce 11. století do konce 13. století byla jediným kulturním jazykem. Z tohoto období jsou v oblasti vztahů česko-latinských známa bohemika, jejichž počet do konce 13. století se nověji odhaduje nad deset tisíc, a překladové glosy. Od konce 13. století se začíná v některých funkcích prosazovat stará čeština (v konkurenci s němčinou), ve 14. proniká významně do biblického překladu, do prózy, poezie a dramatu, ba i do právnictví, administrativy a také vědecké terminologie (Štítný; Klaretovy slovníky, Hus). Za Karla IV., podporujícího rozvoj českého písemnictví, vznikla dokonce koncepce, aby čeština nahradila u některých slovanských národů latinu v oblasti liturgie i v literatuře, tj. aby se stala jakousi latinou Slovanů. Ve středověku však byla latinská tvorba v českých zemích „nesrovnatelně bohatší než v oblasti českého jazyka“. Na české půdě vznikla taková unikátní středověká díla jako latinsky psaný *Codex gigas* z 1. poloviny 13. století, největší zachovalý rukopis na světě, koncipovaný jako encyklopedie tehdejšího vědění a prezentující *immensitas universi*, dílo zřejmě jediného písaře. Jiný český autor Martin Opavský, pobývajícím od poloviny 13. století u papežské kurie v Římě, sepsal na objednávku papeže Klimenta IV. latinsky tzv. kroniku Martimiani, zřejmě nejpoužívanější kroniku středověku v tomto jazyce. Počátky českého slovníkářství a gramatiky ve 14. století jsou spjaty s latinskou vzdělaností. Gramatická studia měla na

našem území delší tradici, avšak první gramatika pro Čechy, dochovaná ve Slovníku klementinském, se datuje až k roku 1455 a vznikla nepochybně na půdorysu latinské gramatické tradice. I nadále bude česká gramatografie spjata s latinskými vzory a některé gramatiky češtiny budou psány přímo latinsky. S výhradně latinskými předlohami jsou spojeny i počátky biblického překladu do staré češtiny, vliv staroslověnské tradice byl kromě křesťanské terminologie jen velmi malý. Vliv latiny na češtinu byl nejsilnější zřejmě v 16. a 17. století, kdy je kulturní čeština propracována na základě humanistických stylistických požadavků a autoři se vědomě inspirovali vyspělou klasickou latinou. Barokní autoři obírající se jazykem se často snaží puristicky nahradit cizí termíny domácími slovy, např. u Rosy v *Čechořečnosti* *pád* místo *casus*, *jakotnost* místo *kvantita*. Latina však přes barokní období, mj. i díky Bibli svatováclavské, dosti závislé na latinské předloze, zůstává v syntaxi vzorem ještě pro obrozence Jungmanna, Palackého nebo Kollára a některé syntaktické latinismy setrvaly ve vysokém stylu téměř do konce 19. století.

13.2 Fonetika a adapace českých slov v latinských textech

Česká středověká latina byla sice ovlivněna českými fonetickými zvyklostmi jako zadopatrovou výslovností /n/ nebo zjednodušováním geminát, vcelku však byla bližší klasické latině než např. středověká latina italská či německá. Česká slova byla v případě potřeby adaptována do latinských textů s latinskými koncovkami, např. staročeské *hrobník* v zápisu k roku 1380 *Machtirz hrobnico, tumbarius in castro Pragensi*, staročeské *hromazdník* v zápisu k roku 1408 *hromazdnikones omnium premissorum*. Mohla být ovšem adaptována hned několika způsoby současně, např. staročeská přejímka *hold* je doložena v českých středověkých textech se skloňováním první i třetí latinské deklinace s odlišným jmenným rodem (*holda, ae, f.: per holdas; holdo, -onis, m.: holdones*). Jednou z důležitých oblastí, kam pronikala do latinského textu adaptovaná česká slova, byly právní spisy.

13.3 Morfologie

V morfologii se latinský vzor uplatnil jen omezeně, nejvýznamněji v oblasti slovesného rodu ve vytvoření tzv. opisného pasiva, částečně gramatikalizovaného z konstrukce *n/t-ového* přičestí a slovesa *být* (*laudatus est – chválen jest* s perfektivním významem ‚je pochválen, byl chválen‘ do 16.–17. století), jehož frekvence v humanistické češtině roste. V oblasti morfologické kategorie osoby se latinský vzor prosadil v

transpozicích (*plurál majestaticus*, ale také *vykání* od 15. století). U kategorie slovesného způsobu se zvláště od 16. století až do 30. let 19. století uplatňovala tendence k tzv. subjektivu v užití kondicionálu ve vedlejší větě (např. ve významu *věděl, že ho zradí* je užití kondicionálu: *věděl, že by ho zradil*) jako odraz latinského konjunktivu a futura II. Ve staročeském záporném imperativu se vliv latiny uplatnil v konstrukci se slovesem *neroditi* za lat. *nolle* (např. *Nerod'ťe brániti* BiblOl Lk 9,50 za *nolite prohibere*). V kategorii času se trvaleji neprosadilo tzv. futurum exactum pro vyjadřování předčasnosti v budoucnosti (*budu zvolal*). Po jistou dobu latinské předlohy pomohly udržet staročeské imperfektum v překladech na poč. 16. století, zejména v Lukášově Novém zákoně z roku 1525. V některých latinských předlohách se vyskytovalo transponované užití kategorie času v přezentu historickém, jež proniklo i do českých překladů. Kalkem z latiny je např. spojovací výraz *z jaké příčiny* (za *qua de causa*).

V některých z uvedených případů latina působila jako podpůrný prostředek jevů či tendencí v jazyce již existujících (sem patří i postpozice shodného přívlastku, navěšování vztažných vět – hraničící s parataktičností relativ –, posílení frekvence demonstrativa *onen* a spojky (*kdy*)*by ne*, zvýšená frekvence nominativu jmenovacího, genitivu vlastnosti a genitivu posesivního nebo adjektiv verbálních, umístění tázacího slova v doplňovacích otázkách za témaem: *Obřízka co byla?*).

13.4 Slovtvorba

Ze slovtvorných jevů je třeba upozornit na možnostní modální adjektiva na *-telný*, jeden z překladů latinských adjektiv na *-bilis*; český způsob tvoření expandoval prostřednictvím Emauzského kláštera i do charvátskohlaholské literatury; v češtině se však pevně ustálil až později. Jiným slovtvorným vzorem byly názvy jazyků na *-ina* (*lingua latina* > *latina*, *čeština*, *němčina*...). Přejímaly a přejímají se ovšem přímo celé přípony a předpony (příp. prefixoidy a sufixoidy), např. *multi-* (*multifunkční*), *video-* (*videohry*), *anti-* (*antisovětský*), *super-* (*supervelmoc*), *-ista* (*houslista*, *penzista*), *-ant* (*pracant*, *mudrlant*), *-log* (*cimrmanolog*) ad.

13.5 Slovní zásoba a syntax

Největší uplatnění vlivu latiny na češtinu zjišťujeme ve slovní zásobě a ve skladbě. Rozvoj složitějších syntaktických útvarů v češtině, související s vývojovou tendencí

k intelektualizaci a racionalizaci ve slovanské syntaxi, je spojen se vznikem psaného kulturního jazyka, závislého v počátcích výrazně na rozvinutém kulturním vzoru latinském. Je tu situace obdobná jako se staroslověnštinou kopírující některé syntaktické grécismy. Ve vznikající staročeské překladové literatuře bylo nutno nalézt prostředky tlumočící složité konstrukce latinských předloh; otrocké latinismy však zůstaly omezeny na překladovou literaturu a do českého jazyka původní tvorby výrazněji nepronikly; kritice latinismů se věnuje i raná česká gramatografie. Trvaleji se v češtině prosadily ty typy latinských konstrukcí, které vyhovovaly existujícím domácím syntaktickým prostředkům. Jak slovní zásobu, tak syntaktickou stavbu lze jako projevy výstavby textu spojit se stylistikou, za humanismu silně ovlivněnou latinskými vzory. Latinský vzor se projevil na lexikální rovině např. v požadavku hromadění synonym (tzv. humanistická synonymie), antonym a v zásadě stylistické disimilace, na syntaktické rovině zejména nárůstem komplikovanosti a délky souvětí s požadavkem na vnitřní symetrii (perioda).

13.5.1 Přehled důležitějších latinských syntaktických vlivů

- vazby s dvojím akuzativem, např. *viera tě jest spasenu učinila* (BiblOl Lk 7,50 za *Fides tua te salvam fecit*);
- antepozice neshodného přívlastku (*k svatého Martina hrobu Pas*);
- akuzativ s infinitivem po slovesech vnímání, myšlení a mluvení (*viděl Bůh nad všecku míru krásnou býti Marii; věděla moudrost tohoto světa býti pouhé bláznovství*);
- instrumentál s infinitivem (*druzí jej spasitelem světa býti praviechu*)
- absolutní participiální konstrukce (do 14. století): dativ absolutní *vycházejícímu Ježíši od Jericha šel po něm zástup* (EvOl Mt 20,29); genitiv absolutní (*a ješče jich nevěřících ... vecě jim*), instrumentál absolutní (*aby umy, tě /správně tebu/ pomáhajícím, opravil*), přechodník za lat. ablativ absolutní;
- nejméně dílčí vliv se latině připisuje u postpozice shodného přívlastku (srov. ...*pán náš Jezukrist a böh otec náš, jenž vás miloval a dal utěšenie věčné a naději dobrú* BiblOl 2 Te 2,16 – *Dominus noster Iesus Christus, et Deus et Pater noster, qui dilexit nos, et dedit consolationem aeternam, et spem bonam*); typická je postpozice např. u termínů náboženských (*Duch svatý, mše svatá*) nebo přírodovědných (*mařinka vonná, kočka domácí*).

- dílčí vliv měla latina i na koncové postavení určitého slovesa od 14. století, nejvíce v 16.–17. století. Např. u Mikuláše Konáče z Hodiškova v překladu (z roku 1507) předmluvy k Lukiánovu spisu čteme na konci následujícího souvětí tři určitá slovesa těsně za sebou: *[Č]asto na své myslí, pane milý, mravy převrácené lidské sobě rozjímaje, že by ne odjinud takové neslušnosti, jediné z té lakomé a jakés bezedné žádosti, kterouž hodně apoštol kořenem všech jiných hříechuov nazval, pocházely, snadně poznávám.* Rozdíly mezi přeloženým a původním dílem mohou být i u jednoho autora velké, jak bylo ukázáno právě na Konáčových dílech;
- humanistická perioda, složité souvětí, dělené na předvětí (protasis) a závětí (apodosis); je doložena ještě za obrození např. u Jungmanna;
- rozvoj přechodníkových vazeb za humanismu, včetně snahy o dodržování rodové kongruence přechodníků;
- interpozice, tj. vkládání větných členů do syntagmatu shodného přívlastku a řídicího substantiva nebo vedlejších vět do hlavní věty, doložená už před 16. st, ale nabývající na četnosti za humanismu.

V překladové literatuře se nacházely i další, řidčeji doložené syntaktické vlivy latiny, např. latinská kongruence (*od Pražského a olomouckého biskupův* Pulk), překlad latinského *quod citativum* spojkou *že* jako signálu přímé řeči nebo otrocký překlad Erasmovy vazby *futurum est ut* českým *jest budící věc* v náměšťském Novém zákoně z roku 1533. Dosti hojná je odlišná distribuce posesivních zájmen (např. *Proč si snuzil sluhu tvého? BiblOl Nu 11,11 – Cur afflixisti servum tuum?*).

13.5.2 Slovní zásoba

Přejímkami z latiny byla čeština obohacována velmi výrazně, a to jednak přímo, jednak prostřednictvím jiných jazyků, např. němčiny nebo románských jazyků. Ovšem i latinská slova k nám přejímaná přímo z latiny nemusela nutně pocházet z latiny, nýbrž mohla být do ní přejata z jiných jazyků, z řečtiny, arabštiny, hebrejštiny a dalších jazyků. První vlna latinských přejímek na našem území souvisí s christianizací, např. dnešní slova *kostel*, *apoštol*, *evangelium*, *d'ábel*, *epištola*. Latina posloužila v této době i později také jako vzor kalkování (*svědomí – conscientia*, *prvorozený – primogenitus*, později *vzdělávati – colere*). Rozvoj středověké vzdělanosti je úzce spjat s latinou (srov. dnešní *škola*, *univerzita*, *disputace*, *mistr*, *akademie*, *doktor*, *edice*, *katedra* ad.), přejímaly se ale i latinské lexikální jednotky ze sémantického okruhu odívání (*košile*),

slovesného umění (často latinou zprostředkovaná slova z řečtiny, srov. dnešní *poezie, drama, tragédie, metafora*).

V období staré češtiny, za humanismu a v barokní češtině měla často adaptovaná substantiva zakončení *-cí* (např. *absolucí, supplikací, kolací, exekucí, prennací, presentací, audiencí, purgací*), držíci se až do 70. let 19. století, které ovlivňuje i domácí slovo tvorbu (*korunovací*). Dochází ke konkurenci starých *ɔja*-kmenových podob s nestaženými *ja*-kmenovými (*Maří – Maria, Samaří – Samaria, Mezopotamí – Mesopotamia, Arabí – Arabia, Azí – Azie* apod.). Latinské podoby byly v mnohých případech výchozí pro česká exonyma, např. *Londýn* z lat. *Londinium*, starší *Irandie, Skotie, Hišpanie* aj. Někdy se ovšem u proprií, ale případně i apelativ jedná o tzv. *citátová slova*, tj. slova ponechaná v předlohoové podobě (např. *ješto latíně slove vita contemplatoria* ŠtítSvát), vlastně nezačleněná do struktury české věty, jež bývají později v některých tiscích odlišena antikvou. Z latiny humanistických a jezuitských škol se zachovaly některé zbytky v dětských hrách, např. *škatule* pochází asi ze *scatulum* a to ze *scatabulum*, původně ze *scacabulum / scactabulum* ‚šachovnice‘. V různých hrách na téměř celém území naší země se vyskytovala slova *semel, bis, ter*, od původu latinské číslovky ‚jednou, dvakrát, třikrát‘; nejčastěji se jimi počítal počet chyb při hře. Ještě výzkum pro Český jazykový atlas zachytil pro význam ‚míč‘ mj. slova *pilamp, pilomp, pilant*, tj. odvozeniny od střlat. *pila* ‚míč‘. Velký vliv latiny zjišťujeme v barokních kázáních, např. v homiletickém souboru Ondřeje de Waldta *Chválořeč, neb kázání na některé svátky a obzvláštní roční slavnosti svatých božích* (1736) se nacházejí lexikální jednotky jako *absolucí, supplikant, efekt, absolvovaný, regirující, pobožně comuniciruje, papež ... nepraesumiruje* atd., ale také vazby akuzativu nebo nominativu s infinitivem po vzoru latiny nebo nápadně četná adjektiva z participií.

Latinská terminologie se obecně prosadila ve vědeckém a technickém názvosloví v jazycích vyspělých evropských národů (srov. české *molekula, turbína, automobil, televizor, automat*) a k přejímkám z latiny patří také slova široce civilizačně-kulturní (*tradice, pasivní, patron, premisa, charta, koeficient, konsolidovat, manifest* atd.). Slovo *latina* se dostalo také do frazémů, např. *myslivecká / rybářská / námořnická latina* ‚smyšlené nebo silně nadsazující vypravování‘, *číst někomu latinu* ‚kárat někoho‘ nebo *být v koncích / u konce se svou latinou* ‚nevědět si rady‘.

13.6 Rozšiřující literatura

HERREN, Michael W. (1999): Latin and the vernacular languages. In: Frank Anthony Carl Mantello, Arthur George Rigg (eds.), *Medieval Latin. An Introduction and Bibliographical Guide*. Washington: Catholic University of America Press, s. 122–129.
Kapitola podávající rámcové poučení o vztahu latiny k národním jazykům ve středověku.

KYAS, Vladimír (1997): *Česká bible v dějinách národního písemnictví*. Praha: Vyšehrad.

Základní dílo o dějinách českého biblického překladu, sleduje mj. i vliv latinských předloh na český překlad.

LEŠNEROVÁ, Šárka (2005): Latinské vlivy v humanistické češtině. In: Petr Pořízka, Vladimír P. Polách (eds.), *Jazyky v kontaktu/Jazyky v konfliktu a evropský jazykový prostor. Sborník příspěvků ze 4. mezinárodní konference Setkání mladých lingvistů, konané na Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci ve dnech 12.-14. května 2003*. Olomouc: UP, s. 179–191.

Nejpodrobnější soupis latinských vlivů.

NECHUTOVÁ, Jana (2000): *Latinská literatura českého středověku do roku 1400*. Praha: Vyšehrad.

Základní monografie podávající podrobné poučení o literatuře psané latinsky vzniklé na území českých zemí.

SSL = *Latinitatis mediæ ævi lexicon Bohemorum. Slovník středověké latiny v českých zemích*. Praha 1977–.

Zatím nedokončený slovník středověké latiny z českých zemí.

14. Česko-německý kontakt na území českých zemí

14.1 Úvod

Dějiny česko-německých styků jsou velmi bohaté a neobešly se bez dramatických peripetií. Slovanské a germánské kmeny byly v jistém kontaktu už v období indoevropském a protoslovanském, o čemž svědčí společné či podobné vývojové procesy v hláskosloví i tvarosloví. Připomeňme z raných dob dále první historickou osobnost v českých dějinách, franckého kupce Sáma, bavorské předcyrilometodějské misie, jejichž jazykovými svědky jsou např. překlad *vezdejší* v Otčenáši či termín *Květná neděle*, a k roku 845 křest českých knížat v Řezně, jehož exonymický název svědčí o velmi raném přejetí z lat. (*Castra*) *Regina*, ale také mocenské soupeření o církevní vliv na Moravě v době velkomoravské a po ní. V 10. století jsou němečtí kupci dosvědčeni v Praze.

14.2 Základní přehled

Intenzivní kontakt češtiny s němčinou se datuje od 13. století, spíše od jeho konce, v důsledku tzv. vnější kolonizace; od této doby vzniká česko-německý bilingvismus, končící až s dotvořením českého středního školství v 90. letech 19. století a rozdělením pražské univerzity na českou a německou (1882). Ze staročeské doby jsou dobře známy stížnosti české šlechty ústy tzv. Dalimila proti Němcům i jazykové výtky Husovy proti poněmčování češtiny. Asi od 14. století se k němčině začali přiklánět i čeští Židé. Německý element byl velmi silný, zejména hospodářsky, a jazykový kontakt intenzivní. Roku 1627/1628 byla němčina zavedena jako úřední řeč vedle češtiny. Národní obrození je pak spojeno zejména s obrozením českého jazyka a na jeho počátku jsou vydávány obrany češtiny. V českých jazykových dějinách se objevuje několik vln purismu, jeho bojovný charakter vystoupil zejména v 2. polovině 19. století a jeho poslední intenzivní fáze skončila až po roce 1932. V té době žilo v českých zemích na 3 miliony Němců, obývajících nejen pohraničí, ale i některé německé jazykové ostrovy uprostřed českého osídlení (např. Jihlavsko). V roce 1938 bylo Mnichovskou dohodou rozbito Československo; velké pohraniční části území připadly Třetí říši, jež nedlouho poté začala okupovat i zbytek českého území jako Protektorát Čechy a Morava. Po druhé světové válce došlo k problematickému odsunu Němců, čímž bylo přerušeno staleté intenzivní soužití obou jazyků na českém území (němčina ovšem nevymizela v českých zemích zcela). Po roce 1989 se v omezené míře intenzivní kontakty

s němčinou obnovují, zejména zásluhou německých firem na českém území. Alespoň zmínkou připomeneme ještě další germánský jazyk na našem území – jidiš –, existující v Praze ještě v 19. století, a obohacování argotu, tomuto problému se zde však nevěnujeme.

14.3 Oblasti vlivu němčiny na češtinu

Pokud jde o vliv němčiny na češtinu, shledává se zejména v nízkých a vysokých jazykových plánech (fonologie, téměř ne morfolgie, částečně slovtvorba, mnoho lexikologie a syntax).

14.3.1 Fonologie a fonetika

Ve fonologii se německý vliv od Gebauerovy doby spatřoval v několika jevech: stč. přehlásky, ztráta měkkostní korelace, stč. diftongizace, rozšíření rázu zejména v Čechách a ustálení přízvuku. Vcelku lze říct, že čeští lingvisté, ať už orientací bohemisté (F. Trávníček, M. Komárek, A. Lamprecht, J. Vintr, J. Marvan, J. Rejzek), nebo germanisté (A. Beer, P. Trost, E. Skála, J. Povejšil) většinou německý vliv neuváděli za hlavní příčinu, resp. ho vylučovali (tak zejména germanisté). Na druhé straně zahraniční lingvisté (L. Novák, H. Galton, L. Bednarczuk, T. Berger) se staví za německý vliv a někdy ho mají za nepochybný. Průběh diskuse, která trvá již přes sto let, zde nemůžeme reprodukovat, ale upozorníme na její nejnovější vývoj. V roce 2000 vyšel příspěvek L. Bednarczuka, jenž se vyslovil pro dalekosáhlý vliv němčiny na českou fonetiku a fonologii. Na jeho argumentaci reagoval J. Rejzek (2003) v článku, v němž po rozboru stč. přehlásek, zániku měkkostní korelace a diftongizací *ó > uo*, *ý > ej* a *ú > ou* dochází k závěru, že „*předpokládat fonetický či dokonce fonologický vliv němčiny na starou češtinu je neopodstatněné*“. Několika příspěvky přispěl do kontaktologické diskuse od 90. let 20. století T. Berger (souborně 2008). Na jeden z jeho příspěvků reagoval D. Šlosar (2006); na základě Newerklových (2004) údajů o lexikálních přejímkách připouští německý vliv u diftongizací *ý > ej* a *ú > ou*. Posledním příspěvkem je článek B. Vykypěla (2009), upozorňujícího na tři zahraniční autory z 90. let 20. století, kteří se vyslovují souhlasně k německému vlivu na český fonologický vývoj. Otázka si nesporně zaslouží komplexní pojednání za spolupráce germanistů se specializací na historickou dialektologii němčiny včetně německých dialektů na českém území a kontaktologů.

14.3.2 Morfologie a slovtvorba

V morfologii se shledává jen malý německý vliv, např. transpozice kategorie osoby v *onikání* po vzoru německého *Sie*. Ve slovtvorbě se německý vliv uplatnil nejvýrazněji v oblasti kompozice (u některých typů kompozit: *jedenadvacet*, *chvályhodný*, *maloměsto*).

14.3.3 Lexikum a syntax

Nejvýrazněji pronikl německý vliv do lexika a syntaxe. Nejstarší lexikální přejímky jsou už z pragermánštiny do praslovanštiny (před 6. stoletím například dnešní *chlum*, *kněz*, *chléb*, *lest*, *nebozez*). Z celkového počtu přejímek z němčiny zachycených Newerklou (2004), tj. asi 3500 přejímek, se jejich počet pro období mezi lety 600–1000 pohybuje jen v řádu desítek, z toho pro období 600–800 je to jen okolo deseti slov (např. dnešní české *půst*, *opat*, *chvíle*, *škoda*). Do české slovní zásoby pronikla z němčiny slova z různých sémantických okruhů. Velmi staré jsou náboženské termíny jako *žalm*, *žaltář*, *almužna*, pak přistupují slova pro feudální státní zřízení a způsob života (*léno*, *man*, *turnaj*, *šturm*), městské zřízení (*purkmistr*, *rynk*, *plac*, *rychtář*), řemesla (*hamr*, *barvieř*, *šachta*, *cech*, *malář*). Od konce 15. století přistupují slova z oblasti vojenství (*rejthar*, *rotmistr*) a množí se slova řemeslnická. Mnoho germanismů, tehdy v češtině běžných, obsahuje i Kralická bible, např. *drabant*, *kancléř*, *haklík*, *koflík*, *šanovati*, *vyplundrovati*, *křtaltování*, *taflování*, *presovník* ad. Puristický tlak v 19. století sice uspěl v potlačení nebo omezení některých germanismů (např. *foršus*, *mord*, *ksicht*), ale většina jich přežila. Čeština přejala z němčiny i řadu obrátů syntaktických a frazeologických (*vyletět z kůže*, *být jednou nohou v hrobě*, *to je k dostání*, *hrát všemi barvami*, *ozbrojený po zuby* ad.; snad účelový typ *byli jsme nakupovat* a rezultativ typu *mít upečeno*). Lze očekávat, že nová zjištění přinese jednak jednak *Slovník nářečí českého jazyka* (grant brněnského dialektologického oddělení Ústavu pro jazyk český trvá v letech 2011–2015), jednak zpracování lexika střední češtiny; mnoho cenného materiálu i s etymologickými výklady je uloženo v lexikálních svazcích *Českého jazykového atlasu*.

14.4 Rozšiřující literatura

BERGER, Tilman (2008): *Studien zur historischen Grammatik des Tschechischen. Bohemistische Beiträge zur Kontaktlinguistik*. München: Lincom Europa.

Důležitý soubor kontaktologických studií.

HAVRÁNEK, Bohuslav (1965): Die sprachliche Beziehungen zwischen dem Tschechischen und Deutschen. In: Bohuslav Havránek, Rudolf Fischer (eds.), *Deutsch-tschechische Beziehungen im Bereich der Sprache und Kultur*. Berlin: Akademie-Verlag, s. 15–19.

Studie věnující se zejména lexikálnímu vlivu ve starší době.

NEWERKLA, Stefan Michael (2004): *M. Sprachkontakte Deutsch – Tschechisch – Slowakisch. Wörterbuch der deutschen Lehnwörter im Tschechischen und Slowakischen: historische Entwicklung, Beleglage, bisherige und neue Duetungen*. Frankfurt am Main – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Wien: Peter Lang. 2., přepracované vyd. 2011.

Dosud nejpodrobnější slovník mapující mj. české přejímky z němčiny.

REJZEK, Jiří (2003): Ještě k fonetickým vlivům staré němčiny na češtinu. *Bohemistika*, roč. 3, s. 251–264.

Studie o foneticko-fonologických vlivech němčiny na češtinu zejména od 2. poloviny 12. století do konce 15. století.

ŠLOSAR, Dušan (2001): Česko-německé jazykové kontakty. In: Walter Koschmal, Marek Nekula, Joachim Rogall (eds.), *Češi a Němci. Dějiny, kultura, politika*. Praha – Litomyšl: Paseka, s. 105–109.

Stručný rámcový přehled.

ŠLOSAR, Dušan (2006): Hláskosloví staré češtiny alternativně? In: Bernhard SYMANZIK, (ed.), *Festschrift für Gerhard Birkfellner zum 65. Geburtstag: Teilband II*. Berlin: Lit Verlag, s. 649–653.

Polemický článek k názorům Tilmana Bergera.

15. Vývoj české gramatografie⁹⁴

15.1 Úvod

Gramatika měla v systému středověkého a raněnovověkého vzdělání zvláštní postavení. Byla první ze **sedmera svobodných umění** (artes liberales),⁹⁵ tedy základních průpravných disciplín, které se na vyšších školách vyučovaly jako základ vyšších studií (teologie, lékařství a práva). Měla tedy specifické postavení – na jednu stranu se jejímu studiu museli věnovat všichni, kdo chtěli dosáhnout vyššího vzdělání, bez ohledu na to, jakému oboru se chtěli nadále věnovat, na druhou stranu byla ale považována za disciplínu nižší, průpravnou, ne za plnohodnotnou vědeckou specializaci: např. Filón Alexandrijský přirovnává gramatiku k Abrahámově otrokyni Hagar, zatímco moudrost je zosobněna jeho ženou Sárou: Abrahám-duše musí nejprve spojením s otrokyní projít nezbytnou kultivací, aby mohl být přijat samotnou Sárou. Do určité míry se z této služebnosti gramatika vymaňuje až z humanismu – (latinská) gramatika nabyla v té době velkého významu, neboť byla považována za vstupní bránu k ovládnutí antické vzdělanosti a kultury, a pozornost začíná být věnována i gramatikám jednotlivých národních jazyků včetně češtiny.

15.2 Předchůdci gramatik češtiny

Určité počátky „teoretického zájmu o jazyk“ máme u nás doloženy na konci 14. století: v roce 1397 vznikl **traktát o písni Hospodine, pomiluj ny**, jehož autorem je patrně Jan z Holešova. Ten zde podrobně vykládá text písně, opravuje chyby ve výslovnosti a vysvětluje význam jednotlivých slov, zejména paleoslovenismů (např. *spas* ‚spasitel‘, *žizň* ‚život‘, *mir* ‚svět‘), které charakterizuje jako výrazy charvátské, protože je znal od charvátských mnichů z Emauzského kláštera. Je to další důkaz toho, že tento klášter hrál důležitou roli v počátcích jazykové reflexe u nás.

Za první českou práci zabývající se výhradně jazykem lze považovat latinský traktát **De orthographia bohemica** (patrně kolem roku 1411), který kromě vlastního návrhu reformy pravopisu (viz kapitolu 12.2.2.1.4) obsahuje i zajímavé postřehy o českých

---

⁹⁴ Kapitola vychází zejména z Večerka – Karlík (2007); Koupil (2007); Vintř (2008a) a z pasáží, věnovaných starším gramatikám češtiny v Cuřin (1985), Večerka – Šlosar – Dvořák – Malčik (2009) a Havránek (1980).

⁹⁵ Toto pojetí svobodných umění vychází už z řecké antiky, konkrétně z pedagogické teorie a praxe sofistů, kteří se zapsali i do dějiny gramatiky: poprvé rozlišili podstatná jména podle rodů a lze je považovat za zakladatele formální jazykovědy.

hláskách, jejich frekvenci a vzájemné kombinovatelnosti, a zmiňuje i některé nářeční rozdíly.

15.3 Gramatografie doby humanismu

Jedním z charakteristických rysů období humanismu je i velká pozornost věnovaná jazyku a jazykům, jak klasickým, tak i vernakulárním. Podobně jako v celé Evropě, i u nás vzniká v té době několik mluvnic, které mají určité společné znaky, vyplývající z dobového hodnocení kvalit jazyka, založeného na jeho schopnosti plnit požadavky klasické rétoriky, z hierarchie jazyků, ovlivněné obdivem k antické vzdělanosti a kultuře, a také z toho, jaké vzory byly k dispozici v dosavadní, v zásadě výlučně latinské gramatografii:

- 1) mluví o své lásce k českému jazyku a často ho vyvyšují nad jiné, hodnotí ho z estetického hlediska a za nejdůležitější vlastnosti považují lahodnost, ušlechtilost, ozdobnost a zejména bohatství jemně významově odstíněných výrazových prostředků;
- 2) za vzorové pokládají jazyky klasické antiky, zejména řečtinu, a někdy se proto snaží i dokázat příbuznost její s češtinou;
- 3) všímají si především hláskosloví, správné výslovnosti a pravopisu, a také tzv. etymologie, tj. tvarosloví a spojování slov do syntagmat; syntaxi vyšších celků se věnují minimálně.

První gramatikou češtiny, která má toto označení i ve svém názvu, je **Grammatyka česká v dvojí stránce** (1. vydání Náměšř nad Oslavou 1533, zvaná proto **Náměšřská mluvnice**), jejímiž autory jsou Václav Beneš Optát, Petr Gzell a Václav Filomates. Vznikla v době, kdy se jeden z jejích autorů, Beneš Optát, zabýval překladem Nového zákona z humanistické latiny do češtiny (viz kapitolu 17.6), a patrně i proto pojednává z velké části o formulačních a stylových problémech, se kterými se překladatel bible potýká. Týž muž působil, utrakvistický kněz původem z Telče, působil však zároveň i jako vychovatel synů majitele náměšřského panství Václava Meziříčského z Lomnice, gramatika tedy nepostrádá ani výrazné pedagogické zacílení, které jí zajistilo popularitu i v pozdějších dobách (další vydání vyšla v letech 1543, 1588 a dokonce ještě 1643).

Beneš Optát byl sice významným náboženským spisovatelem, patrně si ale nebyl zcela jist svou češtinou, přizval si proto spolupracovníky: Petra Gzella, kněze z Prahy, a Václava Filomata (či Filomatesa, jak se sám nazýval), kněze z Jindřichova Hradce, dobrého znalce češtiny a autora veršované latinské hudební příručky (Vídeň 1512). Výsledkem jejich společné práce je příručka, rozdělená na dvě části:

- 1) Orthographia, která obsahuje poučení o všech českých hláskách a o způsobu jejich psaní. Jejím autorem je Beneš Optát za spolupráce Petra Gzella a je určena i začátečnickům neznalým latiny, proto je psána jednoduchým stylem, v němž jsou latinské termíny vždy přeloženy do češtiny nebo vysvětleny. Zde představený návrh českého pravopisu v zásadě představuje první verzi systému, který později, po drobných úpravách, vešel ve známost jako bratrský pravopis. Autoři dále upřednostňují současný mluvený úzus před staršími podobami češtiny, doporučují proto např. psát *í* a *ú* místo *ie* a *uo*. Závěr této části pak přináší poučení o interpunkci (patrně první u nás): popisuje užívání trojstupňové interpunkce podle míry závažnosti pauzy (čárka/šikmice – dvojtečka – tečka), kromě toho poučuje o používání otazníku, rozdělovacího znaménka a závorek.
- 2) Etymologia, jejímž autorem je Václav Filomates. Jejím obsahem je jakási nauka o jazykové správnosti a o překladu, uspořádaná podle jednotlivých slovních druhů, jak byly v té době rozlišovány (jména, zájmena, slovesa, příslovce, participia, spojky, předložky a citoslovce). Začíná rozhořčenou předmluvou, bědující nad stavem „vetché“ spisovné češtiny, kterou chce autor napravit. Je určena pro „latiníky“, tedy pro ty, kdo prošli studiem latinské gramatiky – jednak předpokládá základní gramatické znalosti, jež už neopakuje, a jednak ve výkladu střídá latinu (na niž byl autor v gramatikách zvyklý) s češtinou. I její autor dává přednost současnému úzu před starším, a to i v biblickém jazyce: navrhuje neužívat duál u jmen i sloves, u sloves odmítá imperfektum a zbytky aoristu, doporučuje omezovat užívání přechodníků, místo nichž navrhuje větu vztažnou nebo časovou apod. V některých případech se nebojí dávat ani doporučení, která se snaží úzus usměrňovat podle jeho apriorních představ: doporučuje např. využít dobového kolísání u probíhajících hláskových změn a u adjektiv a zájmen u feminin odlišovat akuzativ od instrumentálu koncovkami tak, že v jednom případě bude užívána starší, ve druhém novější hlásková podoba: Akuz. *míru dobrú* vs. Instr. *tou měrou*. Ve svém výkladu upřednostňuje jednoduchá a stručná pravidla před

diferencovanějším přístupem založeným na užívání různých synonymních prostředků podle situace a stylu textu.

Námeštská mluvnice byla i přes nedostatek předchozí tradice v psaní české gramatiky poměrně úspěšná, neboť dobře reagovala na dobovou potřebu větší standardizace jazyka, vyvolanou rozmáhajícím se knihtiskem. Při své práci ji užíval i **Jan Blahoslav**, biskup jednoty bratrské o generaci mladší než Beneš Optát a také překladatel Nového zákona. Celou si ji opsal a doplnil svými komentáři (souhlasnými i nesouhlasnými) a doplňky, navíc k ní postupně připojoval vlastní rozsáhlé poznámky, jež nazval **Přidání některých věcí k Grammatice české příhodných**. Tato pozorování o jazyce shromažďoval téměř 20 let a celou knihu uzavřel roku 1571, tedy v roce své smrti, a věnoval ji svým následovníkům, jakožto spíše pracovní příručku ji ale nevydal tiskem. Dochovala se v jediném, asi o 100 let mladším rukopise, tiskem vydaném až roku 1857.

Blahoslav byl oproti svým předchůdcům sečtější ve starších českých textech a filologicky vzdělanější, proto ve svých komentářích více teoretizuje a někdy je i prudce nebo vtipně napadá, zejména Filomatesa pro jeho zjednodušující pravidla; sám upřednostňuje před jednoznačným návodem výběr z několika synonymních prostředků na základě jemné stylového rozlišování, zohledňování kontextu, eufonie apod. Odmítá také Filomatesovo umělé rozlišování tvarů *dobrú* a *dobrou*, stejně jako omezování přechodníků (*Toť by bylo právě češtinu chuditi, loupit a kaziti... Hanba!*), přimlouvá se za současné užívání starších i novějších podob pro stylové rozlišení. Rozhodně se však vyslovuje proti pronikání běžně mluveného úzu do biblického překladu, který považuje za text vyššího, slavnostního stylu.

Blahoslavovy přídavky k náměštské mluvnici nemají povahu soustavného poučení, je to spíše soubor poznámek k různým problémům rozčleněný do sedmi oddílů, vycházejících z obsahu dobových rétorických příruček (kapitoly o metafoře a dalších figurách) a obohacujících je o další témata. Z dnešního hlediska je mezi nimi přínosný zejména oddíl věnovaný „dialektům“, mezi něž počítá i jednotlivé slovanské jazyky či jejich skupiny (rozlišuje dialekt český, slovenský a polský; ke slovenskému počítá i všechny jazyky jihoslovanské a k polskému východoslovanské). Cenné jsou zejména jeho údaje o jednotlivých českých a moravských dialektech, z nichž za kultivovanější a libozvučnější jednoznačně pokládá ty prvně jmenované, zejména ze středních Čech.

I když Blahoslavova gramatika nevyšla ve své době tiskem, měla velký vliv na další jazykovou praxi, neboť se podle ní řídili další bratrští překladatelé, vydavatelé Bible kralické, jejíž jazyk a styl platil za vzorový jak v 17., tak i v následujících stoletích.

Mezi nejzáhadnější postavy mezi staršími českými gramatografy patří poslední utrakvistický opat kláštera Na Slovanech v Praze, **Matouš Benešovský (Philonomus)**. Jeho **Grammatica Bohemica** (1577) je poměrně stručná, jako první však přináší kompletní deklinační a konjugační paradigmata, na nichž se autor snaží demonstrovat tvarové bohatství češtiny. Zejména v závěru však postupně rezignuje na doplnění těchto paradigmat o další, zpřesňující poznámky a výklady.

První systematickou mluvnici češtiny, postupující podle jednotné metody a poskytující čtenáři jak paradigmata, tak výklady k nim, pravidla, výjimky apod., je příručka **Grammaticae bohemicae libri duo** (1603) od **Vavřince Benedikta Nudožerského**. Kniha, pro jejíž usporádání se autor inspiroval v gramatikách soudobého vlivného vzdělance a reformátora univerzitních studií Petra Rama, se stala základem, z něhož vycházely další popisy češtiny. Je členěna na úvodní poznámky o výslovnosti a pravopisu, na první knihu, věnovanou tvarosloví, a druhou knihu, zabývající se syntaxí jednoduché věty. Jde o první komplexní popis češtiny, který překračuje konvence dané schématem dobových gramatik latiny a věnuje pozornost i jevům, které nemají v latině obdobu (např. rozdíl mezi perfektivou a imperfektivou), opírá se o dobový jazykový úzus a nesnaží se jej násilím regulovat.

15.4 Gramatografie doby barokní

V míře ještě větší než předchozí epocha věnovala teoretickou pozornost jazyku doba barokní. Gramatiky 17. století mají rozdílný rozsah, teoretickou úroveň i účel, jedno však mají společné: až na jednu výjimku byli všichni jejich autoři jezuité a většinou se snažili vědomě navazovat na předchozí dobu humanistickou.

Jako první vyšla roku 1660 latinsky psaná gramatika **Jana Drachovského** s názvem **Grammatica Boemica in quinque libros divisa**. O okolnostech jejího vzniku a účelu jejího sepsání nám není nic bližšího známo, protože sám autor ji tiskem nevydal ani neopatřil vysvětlujícími paratexty. Jejím vydavatelem byl až poměrně dlouho po

autorově smrti jeho řádový spolubratr Matěj Václav Šteyer. I přes svou stručnost se stala inspirací jak pro něj, tak pro jejich dalšího spolubratra, Jiřího Konstance-Constantia.

Jiří Konstanc vydal roku 1667 příručku **Lima linguae bohemicae, to jest Brus jazyka českého**. Původně ji chtěl napsat pouze česky, na naléhání přátel a s ohledem na cizince učící se češtině ji nakonec doplnil o latinské pasáže, někdy stejného obsahu jako ty české, někdy stručnější či naopak obsáhlejší. Koncipoval ji jako příručku pro běžnou písemnou jazykovou praxi, zvláště pak „*pro pozitory neb skládače liter v impresích*“ (tedy pro sazeče a tiskaře, protože ti tehdy často rozhodovali o mluvnické a pravopisné podobě textu knihy). Výslovně v ní uvedl, které české texty považuje za vzorové – kromě veleslavínských tisků, Kralické bible, Hájkovy kroniky a dalších tisků 16. století jmenuje i některé autory novější, např. Scipiona Berličku. Metaforu „brusu“ zmíněnou v titulu knihy rozvádí i dále – zdůrazňuje, že jeho cílem je odstranit z jazyka českých textů „drtiny“, tedy chyby a neobratnosti, z nichž mezi nejhorší řadí neshodné užívání přechodníků.

Jen o rok později (1668) vydal svou jazykovou příručku už zmíněný **Matěj Václav Šteyer**. Nazval ji **Výborně dobrý způsob, jak se má dobře po česku psáti neb tisknouti**, brzy po jejím vziku se jí ale začalo přezdívát **Žáček**, neboť je psána česky ve formě dialogu zvědavého (a občas nepozorného nebo rozpustilého) žáčka a jeho učitele. Ten obsírně odpovídá na žáckovy otázky zejména z oblasti pravopisu (tady doporučuje používat i v rukopisech pravopis obvyklý v tiscích) a částečně i morfologie a svá poučení se snaží demonstrovat na vtipných příkladech, aby si je žáček snáze zapamatoval. Za vzor kultivované češtiny a českého pravopisu pokládá úzus Bible kralické (jak je zřejmé i z plného znění titulu: *Wýborně dobrý Způsob Jak se má dobře po Česku psáti / neb tisknauti. Wytažený z České Biblj / která na několik Djlů rozdělěna / a weyklady po kragjch položenými wyswětlena bywssi / mezy Nekatolickými gest u weliké wážnosti. Ale pro kacýřské bludy od Katoliků ani čjsti / ani chowati se nemá. Nic méně poněwadž (: podlé wssech zdánj:) nad giné České Knihy vlastněgi / pěkněgi / a pilněgi wytisstěna byla / Způsob gegjho Pjsma nemůže se než nad mjru chwáliti / a ten tuto se wykládá / a hoden gest / aby wssickni sskolnj Mistrowé poručili swým Učedlnjkům gey mjti / bedliwě čjsti / a podlé něho psáti se učiti. S Dowolenjm Wrchnosti / Wytisstěný w Praze / w Impressy Universitatis, w*

Kollegi Soc. JEsu blíž Mostu / Léta 1668,). Přestože (nebo právě proto), že je to příručka zcela základní, získala se velkou oblibu a byly vydána ještě dvakrát, v roce 1730 a 1781.

Mistorovským dílem české gramatografie 17. století je ale příručka jejdiného laika mezi gramatografy, právníka **Václava Jana Rosy** s názvem **Čechořečnost seu Grammatica linguae bohemicae** (1672). Je nejrozsáhlejší i teoreticky nejpropracovanější, patrně pro svou náročnost však vyšla jen jednou. Je psána latinsky s uváděním českých gramatických termínů v závorkách, s výjimkou čtvrté části (De prosodia), jež je psána zrcadlově latinsky a česky. Tento pokus o vytvoření české odborné gramatické a poetické terminologie bohužel nebyl příliš úspěšný, jak pro určitou neobratnost (časté jsou zejména kalky latinských pojmenování), např. *orthographia* – *dobropisebnost*, *prosodia* – *dobrovejslovnost*, *epigramma* – *šprýmopis*, *consonans* – *spolozvučka*, *imperativ* – *způsob poroučejičný*, tak pro nedostatek potenciálních uživatelů. Přesto se některé termíny ujaly, např. *pád*, *příslouce* nebo *dvojhláska*.

Rosova gramatika je členěna na čtyři části: ortografii, etymologii, syntax a prozódii. V etymologii je podrobně a originálně zpracováno zejména sloveso: autor dělí slovesa na imperfektiva, iterativa, frekventativa a perfekta a jako první podrobně popisuje tvoření vidových opozic pomocí předpon a přípon. Zajímavá je i jako spolehlivé svědectví o vývoji jazykové normy v 17. století, protože uvádí i novější tvary, např. v instrumentálu plurálu maskulin připouští vedle *-y/-i* také koncovky *-ami/-ama* (*stromy/stromami/stromama*). V pozdějších dobách si tato gramatika částečně získala pověst puristického díla, jako pro nově tvořenou terminologii, tak pro oddíl o slovotvorbě, v němž jsou doporučovány pro tvoření nových slov i některé neústrojné sufixy, např. *-telna* (*jídatelna*, *písatelna*, *kněhotelna*) nebo *-tnost* (*trhajetnost*). Mnohem důležitější je ale fakt, že podala dosud nejúplnější a nejsystematičtější popis češtiny, ze kterého vycházely pozdější gramatiky po většinu 18. století.

Mezi nejúspěšnější mluvnice 18. století patřila příručka **Václava Jandyta** **Grammatica linguae Boemicae** (1704). O jejím autorovi nevíme téměř nic, stejně jako o upravovatelích následujících vydání (do roku 1753 jich vyšlo celkem šest), často rozšiřovaných o různé dodatky, např. o výklady z teorie dramatu (*Krátká zpráva*,

kerak a dle jakých pravidel Čechové v jazyku českém v tyto časy komedije skládají a k spatření vydávají), o zásadách, jimiž se má řídit překládání z cizích jazyků do češtiny, stručnou latinsko-německo-českou konverzaci apod.

Jedním z naásledovníků a pokračovatelů Rosových byl Slovák **Pavel Doležal**. Jeho **Grammatica Slavico-Bohemica** (1746) z něj přebírá rozvržení celého popisu i část české terminologie, kterou doplňuje vlastními neologismy. Jako první zavedl Doležal řazení sloves do 6 tříd podle kmene infinitivního, poprvé má u něj také opisné pasívum typu *jsem volán* význam přítomný jako dnes, nikoli préteritální, jako ještě u Rosy. U deklinací jmen uvádí jako dublety i slovenské tvary.

15.5 Gramatografie doby obrozenské

Gramatikami, vůči nimž se negativně vymezovali příslušníci první obrozenské generace v čele s Dobrovským, byly práce **Jana Václava Pohla**, učitele češtiny na různých vzdělávacích institucích ve Vídni a Vídeňském Novém Městě (viz též kapitoly 6.4.2.1, 6.4.2.2 a 12.2.2.3). Jeho německy psaná gramatika češtiny, jež byla vydávána v různých úpravách a pod různými názvy od roku 1756 (toto vydání pod názvem **Grammatica linguae Bohemicae oder Die böhmische Sprachkunst**) do roku 1784, vycházela v zásadě z mluvnice Rosovy, ale postupně se proměňovala autorovými puristickými a reformními úpravami, které neměly oporu v soudobém úzu. Právě v ní nacházíme různé lexikální i tvaroslovné neologismy, zesměšňované následujícími generacemi jako odstrašující příklad (*prodárník* ‚kramář‘, *zubotrň*, *vlasoprach* ‚puďr‘, *kněhoschovna*, *učna* ‚škola‘, *zámřežna* ‚kancelář‘, přechodníky *nesav*, *nesavši*, *nesavše*, komparativ *draze* apod.). I když byl její autor veden úmyslem hájit český jazyk a šířit jeho znalost, vzbuzovala u mnoha vzdělavců velký odpor – Dobrovský ji pohrdlivě nazval „unböhmische Grammatik“.

Dobrovského kritiku si vysloužil i **Karel Ignác Thám**, autor několika slovníků, praktických učebnic češtiny a mluvnic (např. *Böhmische Sprachlehre*, 1821). Bylo mu vytýkáno nerozlišování tvarů spisovného a lidového jazyka, uvádění hyperkorektních a vymyšlených podob a nevhodné užívání analogie.

Na přelomu 18. a 19. století vyšlo několik dalších gramatik češtiny. Ač vydány dříve než gramatika Dobrovského (1809, viz dále), byly značně ovlivněny jeho názory, proto

nejsou rozdíly mezi nimi příliš velké. Byly to např. práce **Františka Jana Tomsy** (např. *Böhmische Sprachlehre*, 1782), **Františka Martina Pelcla** (*Grundsätze der böhmischen Grammatik*, 1795, s Dobrovského výkladem o přízvuku v češtině) či **Jana Nejedlého** (*Böhmische Grammatik*, 1804). Všechny v zásadě vycházejí z jazyka Bible Kralické, Tomsa je z nich patrně nejbližší současnému stavu jazyka (zabýval se i zkoumáním soudobé mluvené češtiny), Pelcl naopak nejkonzervativnější (odborným zaměřením byl historik a své znalosti češtiny si upevňoval studiem starší literatury).

Nejvýznamnější gramatikou češtiny 1. fáze národního obrození byla však jednoznačně **Ausführliches Lehrgebäude der böhmischen Sprache Josefa Dobrovského** (1809, 2., přepracované vydání 1819, české zpracování vydal Václav Hanka pod názvem *Mluvnice čili soustava českého jazyka podle Dobrovského*, 1822). Autorova schopnost racionální systemizace, znalost faktů i skvělý smysl pro jazykový stav a systém z ní učinily mluvnici výrazně vyšší odborné úrovně, než byly práce bezprostředně předcházející i následující. Jako přípravu k ní (a vlastně i ke svému slovníku) vydal Dobrovský na přelomu 18. a 19. století několik specializovaných studií, např. roku 1799 studii o české slovtvorbě pod názvem *Die Bildsamkeit der slawischen Sprache an der Bildung der Substantive und Adjektive in der böhmischen Sprache dargestellt*. Sama gramatika měla rozsah přibližně 400 stran a z toho více než 200 bylo věnováno právě slovtvorbě (dále zahrnovala kapitoly o hláskosloví, morfologii a vybraných otázkách syntaxe, tj. o gramatické shodě, rekcí a o slovosledu). Tímto dal vlastně Dobrovský, ač sám nebyl velkým příznivcem lexikálního neologizování, svým následovníkům do rukou spolehlivý nástroj pro ústrojně rozšiřování české slovní zásoby.

Dobrovského mluvnice měla pro formování nové spisovné češtiny velký význam, neboť byla díky obrovské autoritě svého tvůrce chápána jako dílo normativní. V hláskosloví a v morfologii popisuje s určitými úpravami (např. nerozlišování dvojího *l*, vyžadování shodných tvarů u přechodníků, v případě hláskového kolísání příklon ke starším podobám) úzus konce 16. století (veleslavínské tisky, Bible kralická), tedy v mnoha ohledech odlišný od úzu soudobého. To však bylo zcela záměrné, neboť to vyhovovalo nejen již v době baroka zavedenému chápání této doby jako „zlatého věku“ češtiny, ale i dobové snaze o jasné odlišení literárního jazyka od běžně mluveného úzu. Dobře to zformuloval Josef Jungmann v úvodu ke svému překladu *Ztraceného ráje* (1811): „Nechtěj, milý vlastenče, aby vznešená báseň všedním jazykem znechucena byla.“

Důsledkem tohoto požadavku byly i pozdější (většinou neúspěšné) archaizační snahy některých spisovatelů jsoucí nad rámec Dobrovského doporučení, např. Antonín Marek občas používal aoristy, Josef Jungmann a Karel Hynek Mácha zase tvary *na - ma* pro duálový význam (*s dvěma vesloma*) apod.

Druhá obrozená generace byla tvořena především Dobrovského žáky. I když i její odborné zájmy lze charakterizovat jako filologické, orientovala se spíše na stylistiku či estetiku než na gramatiku, případně ještě šířeji, na zkoumání starožitností (život starých Slovanů, pravlast, praslovanština, filologická analýza starých památek), etnografie a folkloristiky či literární a kulturní historie, často v širším slovanském kontextu.

Mezi nejvýznamnější lingvistické osobnosti 2. obrozené generace patřil **Pavel Josef Šafařík**. Věnoval se historické gramatice (zde jsou však výsledky jeho práce poznamenány tím, že považoval RKZ za pravé) i studiím o konkrétních jazykových problémech, často z oblasti etymologie, souhrnnou gramatiku češtiny ale nenapsal. O sepsání české gramatiky založené na filozofickém základě se naopak pokusil **František Matouš Klácel**. Jeho *Počátky vědecké mluvnictví českého* z roku 1842, založené na soudobé německé produkci zabývající se univerzální gramatikou a na filozofických principech Georga Wilhelma Friedricha Hegela, sice skončily neúspěchem (už dobové kritiky poukazují na jejich torzovitost, nedokončenost), přesto je třeba jim přiznat zásluhu prvního novodobého českého pokusu o překonání mezi pouhé popisné, normativní gramatiky.

Vzhledem k postupnému zabydlování se češtiny i na středních školách však sílila produkce různých mluvnických a jiných příruček učebnicového charakteru. Vydáno jich bylo v této době několik desítek, většinou ale více méně vycházely z prací starších (Nejedlého, Dobrovského), jejichž popis spisovné normy měly většinou tendenci ještě dále archaizovat (např. německy psané práce **Norberta Vaňka**, **Josefa Franty Šumavského**, **Tomáše Akvina Buriana** apod.). Jiné zase měly tendenci vnášet do spisovného jazyka prostředky lidové nebo nářeční (pod vlivem Kollárovy estetické filozofie jazyka, viz kapitolu 7.4), třeba *Nejnovější mluvnice česká* **Karla Kysely** z roku 1830, *Kniha cvičná jazyka slovanského v Čechách, v Moravě a v uherském*

Slovácku Františka Dobromysla Trnky z téhož roku nebo Böhmische Sprachlehre für Deutsche Vincenta Pavla Žáka (Ziaka) z roku 1842.

15.6 Gramatografie 2. poloviny 19. a 1. poloviny 20. století

Ve 2. polovině 19. století se česká filologie postupně emancipuje od ohledů na národně společenské dobové potřeby i od úzkého (personálního) propojení s básnickou tvorbou a začíná se orientovat více teoreticky. To se projevilo i na pražské univerzitě s příchodem **Martina Hattaly** (1854 minořádný, 1861 řádný profesor), který se kromě témat slovakistických, komparatistických a bohemisticky historických věnoval i teorii syntaxe, rozpracovávané v několika fázích v 50. a 60. letech a vycházející do značné míry ze soudobého jazyka. V téže době se syntaktické teorii věnoval i **Václav Zikmund**, jenž své pojetí shrnul v teoreticky promyšlené práci **Skladba jazyka českého** (1863), založené na důsledném porovnávání češtiny a latiny a užívající i doklady z češtiny střední doby. Zejména její část věnovaná popisu souvětí zůstala v mnoha ohledech nepřekonána až do poloviny 20. století.

Mnohé z gramatik češtiny této doby, i těch vědecky významných, byly koncipovány jako středoškolské učebnice a jejich autory byli středoškolští profesori: kromě práce zmíněného Václava Zikmunda *Grammatika jazyka českého pro nižší gymnasia* (1864) to byla např. dvoudílná *Mluvnice jazyka českého pro školy střední a ústavy učitelské* **Matyáše Blažka** a **Františka Bartoše** (1877–1878), v níž se uplatňuje i zřetel slovansky srovnávací.

Od 70. let v české jazykovědě sílí vlna purismu, jejímž výsledkem bylo množství tzv. brusů, slovníkově-jazykových příruček snažících se o očištění spisovné češtiny od „cizomluví“, nalézáných na všech jazykových rovinách. Nejvýznamnější postavení z nich měl **Brus jazyka českého**, vypracovaný komisí Matice české a vydávaný v postupně upravovaných vydáních roku 1877, 1881, 1894 (podrobněji viz v kapitole 8.5). Zároveň je tu ale už od 50. let citelný i vliv indoevropského srovnávacího jazykozpytu, mj. díky působení Augusta Schleichera na pražské univerzitě (1850–1857), jenž publikoval i česky několik slavistických studií. Sílí i vliv slavistických a bohemistických studií pěstovaných na pražské univerzitě, a to zejména po založení **Semináře pro slovanskou filologii** (1880), prvního vědeckého slavistického ústavu v rámci univerzity na světě, jehož prvním ředitelem byl **Jan Gebauer**. Pod jeho

odborným a náročným vedením se zde vědecky školila celá generace českých filologů, jež byla díky tomu z hlediska metodologického i tematického jednotnější, než je obvyklé. Metodologicky vycházela z pozitivismu, konkrétně z mladogramatického směru v zásadě tak, jak byl pěstován v Lipsku či ve Vídni. Kladla tedy důraz na faktografickou spolehlivost, práci s originálními prameny a kritičnost k nedoloženým hypotézám a nedůvěřovala filozofickým otázkám jazyka a teoretickým koncepcím vůbec. Její primárně historicko-srovnávací orientace vedla k ukotvení bohemistiky ve slavistice a slavistiky v indoevropéistice.

Jan Gebauer sám se zabýval jak studiem historického vývoje češtiny, tak i jazykem soudobým. Důležitá v této oblasti byla jeho **Mluvnice česká pro školy střední a ústavy učitelské**, která se na středních školách užívala od svého 1. vydání roku 1890 (viz kapitolu 8.6). Vycházela v různých úpravách, o něž se zasloužil zejména Václav Ertl (poprvé v roce 1914), a užívána byla až téměř do konce 30. let 20. století jako školní i kodifikační příručka. Vědečtější cíle sledovala jiná Gebauerova příručka, **Příruční mluvnice jazyka českého** (1900), jež dále vycházela v upravené verzi připravené Františkem Trávníčkem (poprvé v roce 1925). Ten ze zkušeností při přípravě upravených vydání Gebauerovy mluvnice vycházel i ve své **Stručné mluvnici české** (1. vydání 1941), obsahující jen tvarosloví, která si získala oblibu za okupace a těsně po ní. Na přelomu 40. a 50. let rozpracoval své pojetí do třídílné **Mluvnice spisovné češtiny** (I. 1948, II. 1949, III. 1951), v níž se pokusil obohatit model tradiční gramatiky zejména o reflexi dalších vlastností jazyka a mimojazykových entit (na základě svého pojetí jazykového projevu jako odrazu procesu myšlenkového), aniž by tento model zcela opustil nebo nahradil jiným. I když byl ale Trávníček širokou veřejností uznáván jako autorita v otázkách jazykové kultury a správnosti a i když z této jeho práce vycházely i některé pozdější školní učebnice, šli následující významní gramatici češtiny jinou cestou.

Konec 1. světové války nepřinesl jen rozsáhlé společenské a politické změny spojené se vznikem Československé republiky a vhodné prostředí pro nové umělecké proudy, ale i nové možnosti rozvoje ve vědecké oblasti. Jedním z výsledků byl vznik **Pražského lingvistického kroužku** (1926; viz kapitolu 9.5), jehož členy nebyli jen čeští vědci, ale i odborníci pocházející ze zahraničí. Do začátku 2. světové války sice v jeho rámci nestačila vzniknout syntetická mluvnická díla, uplatnil se však v dílčích studiích i ve

školních příručkách (např. *Cvičebnice jazyka českého I–IV* Bohuslava Havránka, Leontije Kopeckého, Eduarda Starého a Aloise Získala, 1933–1936 nebo *Česká mluvnice a cvičebnice pro obchodní akademie a pro obchodní školy* Jana Kaňky a Josefa Vachka, 1945) a připravil tak půdu pro práce pozdější.

15.7 Gramatografie 2. poloviny 20. a počátku 21. století

Základní poválečné gramatické příručky, které se pro několik generací staly do značné míry synonymem mluvnice vůbec, vyrostly z tradice zmíněných školních příruček a byly dílem spolupráce **Bohuslava Havránka** a **Aloise Jedličky**. I když byl Havránek jedním ze zakládajících členů Pražského lingvistického kroužku, navazovaly tyto práce spíše než na předválečný strukturalismus na tradiční pojetí, inspirované klasickou podobou gramatik latiny a integrující nové poznatky jen v detailech. V roce 1950 vyšla poprvé jejich **Stručná mluvnice česká pro střední školu** (vysázena byla vlastně už roku 1939, ale okupace zabránila jejímu vydání /Jelínek, 1967: 34/; od 10. vydání z roku 1966 pod názvem **Stručná mluvnice česká**), která shrnovala a doplňovala výklady dosavadních gymnaziálních učebnic a kromě vlastního poučení gramatického přinášela formou dodatků i další základní poučení, např. o lexikologii nebo pravopisu. O rok později pak titíž autoři poprvé vydali **Českou mluvnici** (podstatně rozšířená a přepracovaná vydání 1960 a 1963), jež se snažila podat na malé ploše nejen komplexní popis normy spisovné češtiny systematicky podle jednotlivých jazykových plánů, ale díky zahrnutí rozšiřujících kapitol o historickém vývoji češtiny, o nářečích apod. vlastně základní kompendium o češtině vůbec. Primárně však tyto příručky popisovaly spisovnou češtinu, chápanou jako prestižní, oficiální dorozumívací prostředek, ocitaly se proto na pomezí deskriptivního a preskriptivního pojetí gramatiky. Díky své přehlednosti, jasnosti výkladu, šíři záběru i kompatibilitě s dalšími základními příručkami si však zachovaly ve školské praxi velkou oblibu po dlouhou dobu a zejména *Stručná mluvnice česká* je jako středoškolská příručka vydávána v zásadě dodnes (zatím poslední vydání je z roku 1998).

Vladimír Šmilauer byl velmi dobře obeznámen se soudobými evropskými syntaktickými teoriemi, přesto kladl i on důraz na didaktické aspekty a snažil se své příručky (např. **Nauka o českém jazyku**, 1972) koncipovat tak, aby byly s pracemi Havránka a Jedličky kompatibilní. Na rozdíl od některých svých předchůdců se je ale snažil založit na vnitřně bezrozporném a uceleném teoretickém systému, postaveném

na definovaných principech. Mezi jeho nejvýznamnější práce patří **Novočeská skladba** (1. vydání 1947), v níž podává vnitřně koncizní popis syntaktické struktury české věty zakotvený v teorii závislostní syntaxe, tj. vycházející z formálních a významových syntaktických vztahů, do nichž slova jakožto větné členy vstupují a vytvářejí tak větu chápanou jako síť hierarchicky uspořádaných závislostí. Mezi další významné poválečné lingvisty zabývající se syntaxí patří např. **František Kopečný**, který ve svém pojetí závislostní syntaxe klade důraz na morfosyntaktické vlastnosti slov a opírá se o data z různých variet češtiny i z jiných jazyků (**Základy české skladby**, 1958). Od 60. let se u nás uplatňují dva významné syntaktické směry různým způsobem kombinující domácí funkčněstrukturalistickou tradici s teoremi Noama Chomského a integrující i některé komunikačně-pragmatické aspekty jazyka, **dvourovinná valenční syntax** (DVS), rozvíjená skupinou kolem **Františka Daneše**, a **funkční generativní popis** (FGP), rozpracovávaný skupinou kolem **Petra Sgalla**.

Deskriptivní model mluvnice rozvíjený Františkem Danešem ve spolupráci s Miroslavem Komárkem a dalšími lingvisty je základem třídílné tzv. akademické **Mluvnice češtiny** (1986–1987). Z prostředí DVS vycházely i další vysokoškolské učebnice, např. **Skladba spisovné češtiny** (1. vydání 1972 připravili Jaroslav Bauer a Miroslav Grepl, který připravoval i pozdější přepracovaná vydání; roku 1986 na ni navázala příručka s týmž názvem autorské dvojice Miroslava Grepla a Petra Karlíka a roku 1998 **SKladba češtiny** týchž autorů), jež přinášela i některé významné teoretické inovace, a vlastně i kolektivní práce přelomu tisíciletí, jež se snažily podat základní poučení na relativně malé ploše, a nahradit tak dosud užívanou Českou mluvnici Havránka a Jedličky, **Čeština – řeč a jazyk** (Marie Čechová a kol., 1996) a **Příruční mluvnice češtiny** (Miroslav Grepl a kol., 1995). Ze soudobých cizojazyčných stručných příruček podobného typu je třeba jmenovat práci **Das Tschechische** Josefa Vintra (2001).

Žádná ze jmenovaných příruček však nedokázala zcela uspokojit poptávku po novém zpracování české mluvnice, které by bylo zároveň právo novějším teoretickým poznatkům a zároveň využitelné i pro (vysoko)školskou praxi a širší veřejnost. Proto roku 2010 vyšla **Mluvnice současné češtiny 1, Jak se píše a jak se mluví** Václava Cvrčka a kolektivu autorů, která se na základě korpusových dat snaží systematicky zohledňovat nejen psanou, ale i mluvenou češtinu. Zatím nejnovější mluvnicí češtiny

je **Akademická gramatika spisovné češtiny** kolektivu autorů pod vedením Františka Štíchy, vydaná roku 2013. Navázala na **Kapitoly z české gramatiky**, které vydal kolektiv vedený týměž vědcem roku 2011 a které se věnují vybraným problémům české mluvnice. Podobnou strukturu, tedy dílčí studie o různých aspektech české gramatiky a příbuzných disciplín, má i sedmidílný soubor **Studíí k moderní mluvnici češtiny**, uveřejněný v roce 2013 kolektivem autorů vedeným Oldřichem Uličným: kromě morfologie (Adámková et al., 2013b) a syntaxe (Hirschová et al., 2013) také fonetice a pravopisu (Beneš et al., 2013b), pragmatice (Čmejrková – Kaderka, 2013), stylistice (Beneš et al., 2013a), lexikologii (Adámková et al., 2013a) i dějinám češtiny (Dittmann et al., 2013).

15.8 Rozšiřující literatura

VEČERKA, Radoslav – KARLÍK, Petr (2007): Mluvnictví. In: Jana Pleskalová, Marie Krčmová, Radoslav Večerka, Petr Karlík (eds.), *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha: Academia, s. 11–120.

Základní přehled dějin české gramatografie s obsáhlou bibliografií.

KOUPIL, Ondřej (2007): *Grammatykáři. Gramatografická a kulturní reflexe češtiny 1533–1672*. Praha: Karolinum.

Rozsáhlá souhrnná studie, zasazující starší českou gramatografii do kontextu tradice evropské a podrobně charakterizující jednotlivé gramatiky češtiny od počátků až po Rosovu Čechořečnost.

BENEŠOVSKÝ, Matouš, zvaný Philonomus (2003): *Gramatica Bohemica = Gramatika česká. Knížka slov českých vyložených*. Ondřej Koupil (ed.). Praha: KLP.

Transliterovanému vydání dvou Benešovského děl předchází erudovaná předmluva Matouš Benešovský zvaný Philonomus a jeho jazykové knížky, věnující se mj. i problematice dobového uvažování o jazyce.

DRACHOVSKÝ, Jan – ŠTEYER, Matěj Václav (2012): *Jezuité Drachovius a Steyer gramatiky češtiny*. Ondřej Koupil (ed.). Praha: KLP.

Nejnovější edice dvou významných barokních gramatik, doplněná rozsáhlou studií, která zasazuje tato díla do širokých kulturněhistorických souvislostí, zejména do kontextu fungování jezuitského řádu a kulturního působení jeho členů.

VINTR, Josef (2008): *Studien zur ätleren tschechischen Grammatographie*. München: Lincom Europa.

Soubor studií o starších gramatikách češtiny od počátků do konce baroka a o zde užívané gramatické terminologii.

PAVKOVIČ, Aleksander (2011): *Tschechisch und Slovenisch im Vergleich ihrer schrift- und standardsprachlichen Entwicklung*. München, Berlin: Verlag Otto Sagner.

Srovnání vybraných českých a slovinských gramatik přelomu 18. a 19. století.

16. Vývoj české lexikografie

16.1 Slovníkářství v době staré

Impulsem pro vznik a rozvoj české lexikografie byly **české glosy** v cizojazyčných textech. České vpisky ať už od samotného písaře nebo od pozdějších čtenářů a opisovačů komentovaly glosovaný text, vysvětlovaly neznámá slova nebo je překládaly do domácího jazyka. Podle umístění později vepsaného textu rozlišujeme glosy **marginální** na okraji strany rukopisu, nebo **interlineární** mezi řádky původního textu. Mezi nejstarší vpisky patří česká slova v hebrejských textech 10.–13. století a Jagičovy a Paterovy české glosy se staroslověnskými prvky z 12. století. Z 13. století pocházejí české glosy v latinském homiliáři Opatovickém, souboru latinských kázání z 12. století. Glosovány byly i latinské výkladové slovníky, k nejstarším patří glosy ve slovníku *Mater verborum* (neboli *Elementarium doctrine rudimentum* italského lexikografa Papia zvané též *Materia verborum*, zkráceně *Mater verborum*), které Adolf Patera (1877) rozlišil na glosy pravé z 13. století a z mladší doby a nepravé, které do slovníku vepsal Václav Hanka (viz též kapitulu 3.5).

16.1.1 Počátky české lexikografie

Na základě českých glos k latinským výrazům začaly postupně vznikat **tematické soupisy slov**. Mezi první soupisy soustředěné na specializované oblasti lidského poznání patřily **rostlináře** neboli latinsko-české dvojice pojmenování rostlin užívaných především v lékařství. Rostlináře vznikly vypsáním českých glos k latinským názvům rostlin z latinských herbářů, botanických příruček, které obsahovaly charakteristiky rostlin a jejich užití při léčení. Nejstarším dochovaným latinsko-českým soupisem je *Rostlinář olomoucký* z počátku 13. století, psaný kombinací primitivního a spřežkového pravopisu a obsahující přes 70 latinsko-českých pojmenování z botanického názvosloví, např. *Aristologia Podrazecz* (podražec), *Panthera Rosene syemie* (róžené siemě), *Eliquarium liubczek* (ľubček), *Pantharia Chirnys* (černýš), *Lapacium Consky schiewik* (koňský ščevík), *Saxifraga Osladich* (osladič).

Latinsko-české **tematicky zaměřené slovníčky** se objevují v druhé polovině 14. století a po celé 15. století. Tyto krátké slovníčky s jednoduchou strukturou sloužily především jako pomůcky pro četbu odborných a náboženských spisů a pro školní a

kazatelskou praxi a měly poskytnout k latinskému výrazu náležitý český ekvivalent, případně objasnit latinský termín. Najdeme mezi nimi slovníčky pojmů z **náboženské** oblasti ([soupis sedmi smrtelných hříchů](#), [seznam rituálně nečistých zvířat](#) uvedených ve Starém zákoně či výčet věštců a magických praktik), ze **společenské** oblasti (příbuzenské a právní termíny) či z **lingvistiky** (soupis deponentních sloves).

16.1.2 První velké slovníky

V době velkého rozmachu české literatury za vlády Karla IV. v druhé polovině 14. století vznikají první česká bohemikální lexikografická díla, která již mají specifickou slovníkovou makrostrukturu (tj. abecední nebo věcné uspořádání hesel) a mikrostrukturu (tj. výstavbu hesla) a směřují k určité komplexnosti lexikálního materiálu. Mají dvojí základní formu, jsou to jednak abecedně řazené slovníky, a jednak nomenklátory, věcně či systematicky řazené slovníky uvádějící vždy pohromadě slova z jednoho oboru. Nejvýznamnějšími středověkými slovníky z tohoto období jsou **tři latinsko-české nomenklátory** *Vokabulář (gramatický)*, *Bohemář* a *Glosář mistra Bartoloměje z Chlumce řečeného Klaret*, v nichž se autor programově snažil konstituovat české odborné názvosloví všech tehdejších vědních odvětví. Slovníky měly pomoci studentům nově vzniklé pražské univerzity osvojit si znalosti tehdejší vědy a kultury, a proto byly pro snadnější zapamatování napsány ve verších. Nejstarší a nejkratší *Vokabulář* měl česky tlumočit latinské termíny sedmi svobodných umění a dalších vědních oblastí pro potřeby studentů artistické fakulty pražské univerzity. Rozsáhlejší nomenklátory *Bohemář* (kolem 1000 veršů) a *Glosář* (přes 2800 veršů) mají encyklopedický charakter. Snaží se podat latinsko-českou terminologickou slovní zásobu v úplnosti a obsahují osm tematických oddílů o Bohu a světě, o vodě a rybách, o ptácích, o zemi a čtyřnohých živočiších, o rostlinách, o lidech, o společnosti a církvi, o řemeslnících a řemeslech. Kromě běžné slovní zásoby obsahují slovníky i nová slova, protože stará čeština dosud neměla pro četné latinské pojmy vhodný ekvivalent. Klaret však často vytvářel neologismy neústrojnými slovotvornými prostředky, a proto ve slovníkách nacházíme novotvary, které se v češtině většinou neujaly. Jsou to neobvyklé odvozeniny (*čtena* ‚písmeno‘, *sřěk* ‚slabika‘, *svinčila* ‚defin‘, *zrnákoč* ‚granát‘), složeniny (*dvojhlas* ‚dvojhlas‘, *bohomluvna* ‚teologie‘), zkratková slova (*bohla* ‚bolest hlavy‘, *divokozel* ‚divoký osel‘) a mechanické zkráceniny (*špal* ‚špalek‘) atd. V češtině se ujaly jen ojedinělé výrazy, jako je např. *jepicě*, *ostroid*, *záhněda*. Klaretovy nomenklátory sloužily jako jeden z materiálových zdrojů mnohým

pozdějším lexikografům a byly z nich pořizovány delší či kratší výtahy, nomenklátory i alfabetaře (např. slovník zvaný *Nomeclator* z konce 14. století nebo slovník *Velešínův* z roku 1458).

S rozvíjejícím se zájmem o biblický text a s opakovanými překlady Bible do staré češtiny (1. redakce v 60. letech 14. století, 2. redakce na začátku 15. století, viz kapitulu 17.5) dochází také k rozvoji pomůcek pro porozumění náročnému biblickému textu, mezi nimiž mají nezastupitelné místo biblické slovníky. Latinský slovník zvaný *Mammothractus* (tj. „prsem odkojený“), který sepsal na počátku 14. století italský minorita Giovanni Marchesini, vykládal po řadě méně obvyklá slova Bible. V Čechách byl latinský text výkladového slovníku různě glosován a doplňován o české překlady. Podle vzoru *Mammothractus* pak v 15. století vznikaly další latinsko-české biblické slovníky, pro které se v české lexikografii ujal obecný název *mamotrekt*. Slovníky vykládaly jednotlivá méně obvyklá slova a jejich tvary z Bible, liturgických čtení a kázání buď ve sledu, v jakém jdou po sobě v textu (tzv. mamotrekty lokální), nebo byly uspořádány podle vzoru latinských výkladových slovníků abecedně (tzv. mamotrekty abecední).

I některé další slovníky z 15. století vznikly stejně jako první české mamotrekty glosováním cizojazyčné předlohy. Českými překlady byl opatřován latinský veršovaný slovník *Cornutus* (neboli *Roháč*), vykládající studentům exotické latinské výrazy, a latinský výkladový slovník *Lucianus*, jehož početné české rukopisy obsahují kromě českých glos také německé a francouzské. Glosovány byly i některé latinsko-německé slovníky. Soustavným a často doslovným českým překladem německých ekvivalentů z latinsko-německých alfabetařů, které se podle prvního hesla nazývají *Abba* a *Abbreviare*, vznikly rozsáhlé latinsko-české jmenné a slovesné alfabetaře ve Slovníku klementinském a Slovníku ostříhonském z poloviny 15. století. Do okruhu latinsko-německého slovníku zvaného *Vocabularius ex quo* se řadí latinsko-německý slovník *Diefenbachův* z roku 1470, který má na konci hesel připojeny české překlady.

Jako první trojjazyčný slovník může být označena česká adaptace latinsko-německého filozoficko-teologického slovníku *Abstractum*, která vedle českých ekvivalentů uvádí i původní německé. Tento latinsko-německo-český slovník je zapsán v brněnském

rukopisu datovaném do doby po roce 1424. Z 2. poloviny 15. století máme doložen i jeden slovník čtyřjazyčný, který vznikl rozšířením italsko-německé konverzační příručky pro kupce. Latinsko-italsko-česko-německý slovník je uložen ve Vatikánské knihovně. Jeho italsko-německá předloha byla určena pro obchodníky přicházející ze střední Evropy do Itálie, hlavně do Benátek. Měla sloužit pro snadnější orientaci a komunikaci v cizím prostředí, a proto je rozdělena do tematických oddílů o společnosti, náboženství, řemeslech, přírodě, zařízení domu, oblečení, systému vah a měr, příbuzenských termínech a o mnohém dalším. Čtyřjazyčný slovník obsahuje jak nomenklátor, tak konverzační část, která je založena na mluvené řeči. Z téže doby máme doloženy další vícejazyčné slovníky, například latinsko-německo-český slovník v učebnici Jana Holubáře pro Ladislava Pohrobka (1454) a latinsko-německo-český slovník *Triologus*, který je věnován císaři Maximiliánovi I. (1489).

Mezi rukopisy 15. století najdeme lexikografické sborníky. Jedná se o středověké kompilace, kdy je v jednom rukopisu zapsáno vícero různých slovníků, alfabetářů i nomenklátorů, tematicky úzce i široce zaměřených slovníkových děl, např. *Slovník wiesemberský*, [Slovník klementinský](#) či slovníky v ostříhomském rukopisu.

Do roku 1500 nevyšel žádný český slovník tiskem, všechna dochovaná středověká lexikografická díla mají rukopisnou podobu. Tištěné slovníky se objevují až na počátku 16. století.

Ukázky textů

(1) Bartoloměj z Chlumce řečený Klaret: Vokabulář, ukázka (verše 41–44)
z oddílu *De grammatica* (O mluvnicku)

41 *Padenie sit casus, jmenovanec nominativus,*

42 *Ast vocativus volánek dánekque dativus,*

43 *Accusativus vinovánek primaque prvá.*

44 *Est ablativus otdánek, rodlík genitivus*

Poznámky k významu stč. slov:⁹⁶ Srovnej latinské pojmy z pádosloví a jejich české ekvivalenty. Jakou překladatelskou metodu autor českých neologismů zvolil?

Poznámky k verši: Ve verši 43 je vložena z metrických důvodů výplňková dvojice *primaque prvá* bez zřejmé souvislosti s kontextem.

(2) Bartoloměj z Chlumce řečený Klaret: *Glosář*, ukázka (verše 311–314) z kapitoly *De monstrosis hominibus* (O zřůdných lidech)

311 *Panteos est ušatec, Crisostomus est zlatoustec,*

312 *Lambita pyskál, Gog požira, Magog upištal,*

313 *Búbel Bucifalus, zlatovolček auributalmus,*

314 *Rozběliš albíta, obětec dic ermafrodíta.*

Poznámky k významu stč. slov: **311** *ušatec* ‚člověk s velkýma ušima schopnýma přikrýt celé tělo‘; *zlatoustec* ‚člověk se zlatými ústy‘ **312** *pyskál* ‚pyskáč, člověk s velkými pysky‘; *požira* a *upištal* ‚apokalyptický nepřítel Božího lidu vydaný dravcům k požíraní‘ (srov. csl. *požírovati* ‚pást se‘ a csl. *upitati* ‚vykrmit‘, Michálek, 1989: 42) **313** *búbel* ‚člověk s výraznou hlavou‘; *zlatovolček* ‚člověk mající velké zlaté oči‘ **314** *rozběliš* ‚člověk s nepřírozně bílou barvou kůže, albín (?)‘; *obětec* ‚oboupohlavní člověk, hermafrodit‘.

Poznámky k verši: Klaretův *Glosář* je psán tzv. leoninským hexametrem s vnitřním rýmem (*ušatec* – *zlatoustec* / *pyskál* – *upištal*).

(3) Latinsko-český slovníček příbuzenských termínů (Národní knihovna v Praze, sign. I F 22, fol. 188r)

Frater vero patris mei dicitur patruus meus strýc

Soror vero ipsius dicitur amita teta

Frater autem matris mee dicitur avunculus ujec

Soror vero ipsius dicitur matertera tetka

[...]

Socrus dicitur mater uxoris mee ctě vel svekruše, socer pater uxoris švagr, test

---

⁹⁶ K významu stč. lexémů srov. *Staročeský slovník* a *Elektronický slovník staré češtiny*, oba slovníky jsou dostupné z WWW: <<http://vokabular.ujc.cas.cz/hledani.aspx>>.

Et ego a parentibus illorum sum gener deveř, et uxor dicitur glos nevěsta

Soror vero uxoris mee dicitur sveka, svěst

Si vero uxor habet virum, tunc illius frater dicitur levir deveř

Et soror viri dicitur levira zelva. Et illius leviri uxor est illi uxori eparia jatruše

Poznámky k významu stč. slov: Ve slovnících máme doloženo mnoho starobylých názvů jak pro pokrevní příbuzné, tak příbuzné spřízněné sňatkem, např. tchýně se nazývala *tščě* (> *ctě*) či *svekrušě*. Pojmenování příbuzných bylo více diferenciované než dnes: stará čeština měla například odlišná pojmenování pro strýce z otcovy a matčiny strany: *strýc* x *ujec*, nebo různá pojmenování pro švagry a švagrové: *deveř* ‚bratr manžela‘, *zelva* ‚sestra manžela‘, *jatrušě* ‚manželka manželova bratra‘.

Poznámky ke struktuře: Výkladový slovníček má jednoduchou strukturu: hesla jsou psána na samostatné řádky a řazena věcně, heslový odstavec se skládá z popisu latinského pojmu a jeho českého ekvivalentu.

(4) Latinsko-italsko-česko-německý slovník (Vatikánská knihovna v Římě, sign. Pal. lat. 1789, fol. 2r, 2. polovina 15. století)

<i>Cuius filius es</i>	<i>De chi es-tu fiolo</i>	Čí syn jsi	<i>Wes son pis tu</i>
<i>Cuius filius estis</i>	<i>De chi sè-vu fiolo</i>	Čí syn jste	<i>Wes son seit ir</i>
<i>Sum filius Petri</i>	<i>E` son fiolo de Pietro</i>	Jsem syn Petruov	<i>Ich pin Peters son</i>
<i>Unde venis</i>	<i>Donde wyens-tu</i>	Odkudž přišel	<i>Von wannen kommest du</i>
<i>Unde venistis</i>	<i>Donde vegnì-vu</i>	Odkud jste přišli	<i>Von wannen kommet ir</i>
<i>Venio de Mediolano</i>	<i>E` vegno da Milan</i>	Přišel jsem z Mediolánu	<i>Ich kom von Meiland</i>
<i>Quid duxisti</i>	<i>Que as-tu menà</i>	Co jsi přivezl	<i>Was has tu gefurt</i>
<i>Quid duxistis</i>	<i>Que avé-vu menà</i>	Co jste přivezli	<i>Was hat ir gefurt</i>
<i>Duxi quamplurima mercancia</i>	<i>E` ho menà d`ogna man marchadantia</i>	Přivezl sem ze všech kupectvie	<i>Ich furt allerlei kaufmanschacz</i>
<i>Quid facis</i>	<i>Que fe-tu</i>	Co činiš	<i>Was tus tu</i>
<i>Quid facistis</i>	<i>Que fé-vu</i>	Co činíte	<i>Was tut ir</i>
<i>Bene ago et non malo</i>	<i>E` fazo ben e no mal</i>	Dobře činím ani zle	<i>Ich thu gut und nit ubel</i>

Poznámky k významu stč. slov: Srovnej latinská propria *Petrus* a *Mediolanus* a jejich pojmenování v domácích jazycích.

Poznámky ke struktuře: Čtyřjazyčný slovník uvádí jednotlivé překlady přehledně ve čtyřech sloupcích.

16.2 Slovníkářství v době střední

Mezi první tištěné lexikografické texty patří latinsko-český slovník **Jana Bosáka Vodňanského** z roku 1511, označovaný humanistickou metaforou *Lactifer* (tzn. „Mlékonoš“), a trojjazyčný slovník z roku 1513. *Lactifer* časově spadá do doby střední, konvenčně však bývá řazen do období staročeského, protože je považován za dílo shrnující slovní zásobu staré češtiny. Obě uvedená slovníková díla předznamenávají období humanismu, latinsko-česko-německé slovníčky, česko-německé konverzační příručky pro obchodníky a materiálově obsáhlé velké slovníky Veleslavínovy i další slovníky vícejazyčné, které se vyznačují zvýšeným zájmem o současný, každodenní život společnosti.

Zikmund Hrubý z Jelení (Gelenius) je autorem slovníku *Lexicum symphonum* (Bazilej 1537) s rozsáhlým soupisem podobně znějících řeckých, latinských, německých a českých slov.

Padesát let po *Lactiferovi* vycházejí tiskem slovníky **Tomáše Rešela (Rešelia)** *Dictionarium latinobohemicum* (1560) a *Dictionarium bohemicolatinum* (1562). U druhého jde o nejstarší „klasický“ slovník (tzn. nepočítáme-li jazykové příručky vyjmenované v dalším odstavci), který postupuje od češtiny k latině.

V dějinách českého slovníkářství mají místo také didaktické příručky. Už ze 20. a 30. let 16. století pocházejí dvě dochované česko-německé příručky konverzační. První z nich byla vydána poprvé roku 1527 jako *Krátké a gruntovní naučení obojí řeči* a její třetí vydání – se změněným názvem – je k dispozici [on-line](#). Autorem [druhé příručky](#), také vícekrát vydávané, je **Ondřej Šimek Klatovský z Dalmanhorstu**. Soupisy frazeologických obrátů, paralelní latinské a české věty pro výuku latiny ve školách apod. zpracovávali např. Pavel Vorličný (Aquilinas), Daniel Adam z Veleslavína nebo Matouš Kolín z Chotěřiny.

Zájem o slovní zásobu registrujeme také v gramatikách. Jako nejzřejmější příklady uveďme stylistické hodnocení některých slov. Jan Blahoslav neodmítá přejímky-profesionalismy, pokud zůstávají ve slangu řemeslníků, dále např. pozoruje nářeční rozrůznění češtiny a dialektismy hodnotí negativně. Blahoslav také do své gramatiky včlenil rozsáhlou sbírku přísloví. (Jako autor souboru přísloví, vydaného poprvé roku 1582, je také známý o něco mladší **Jakub Srnec z Varvažova**.)

V „dlouhém“ 16. století se také konstituují slovníky s komparatistickými, **etymologickými ambicemi**. Ty souvisejí s širokým vzděláním jejich autorů, kteří si na základě dobré znalosti různých jazyků uvědomují – tj. odhalují je nebo vymýšlejí – vztahy mezi jazyky v lexikálním plánu. Pozorování podobností jazyků vedou k úvahám o jejich příbuznosti a o jazykovém vývoji, popř. o hierarchii jazyků. K takovým slovníkům patří jmenovaný *Lexicum symphonum* (viz výše) nebo slovník **Matouše Benešovského zv. Philonomus** *Knížka slov českých vyložených, odkud svůj počátek mají, totiž jaký jejich jest rozum* (1587). Benešovský užívá při výkladu slov své znalosti jiných slovanských jazyků – polštiny, ruštiny a jihoslovanštiny. O. Koupil srovnává postupy Benešovského v *Knížce* s Blahoslavovými v *Gramatice*. Z věci bezprostředně se týkajících slovní zásoby stojí za pozornost jeho postřehy, že oba mají „přehled o slovanském jazykovém světě“, zabývají se – stejně jako už Náměšťská mluvnice – slovy jako *racha*, *měhoděk* a *bopomozi*, a především že oba používají „poetickou ‚synchronněetymologickou‘ metodu“, která vede Blahoslava k výkladu slova *kostel* ze spojení *kostí postel* a Benešovského k výkladu slova *báseň* ze spojení *babský seň* (Benešovský, 2003: 27–28). (Dodejme, že stejně postupuje i V. J. Rosa, když vykládá slovo *práce* z tvarů „prán“ a „chce“ – člověk je tak dlouho *prán*, tj. bit, až se mu *chce* pracovat.)

Komparatistické aspirace jistě měl také sedmijazyčný slovník **Petra Lodereckera** *Dictionarum septem [...] linguarum* (1605), zahrnující latinu, italštinu, dalmátštinu (charvátštinu), češtinu, polštinu, němčinu a maďarštinu a zpřístupněný nedávnou chorvatskou edicí (Loderecker, 2005).

Na konci 16. století působil **Daniel Adam z Veleslavína**, knihtiskař a literát, tak významná osobnost, že jeho jménem bývá nazývána celá perioda, resp. že *veleslavínská čeština* bývala a bývá užívána jako označení češtiny na dlouhou dobu

nejkvalitnější a že se čeština jeho děl (nebo děl jeho spolupracovníků, která Veleslavín tiskl) brala např. za obrození (ale už i za baroka!) jako nejvyšší jazykový vzor (srov. též kapitoly 5 a 6.3.2.2). O jeho slovníkářském díle píše Z. Hladká, že „rozpoznal kvalitu slovníkářských postupů v zahraničních dílech, zavedl tyto postupy v českém prostředí a aplikoval je na domácí jazykový materiál“ (Hladká 2007: 171). Napsal a vydal čtyři slovníky. Nejvýznamnější z nich jsou jednak *Nomenclator quadrilinguis* (1598), česko-latinsko-řecko-německý slovník věcně řazený, rozčleněný podle tematických okruhů, s abecedními indexy slov, jednak *Sylva quadrilinguis* (1598), slovník týchž jazyků s abecedním řazením slov uvádějící u slov významy a synonyma, obsahující zárodky hnízdování a zpracovávající frazémy pod jádrovým slovem v jeho heslovém odstavci. Traduje se, že předlohy Veleslavínových slovníků jsou známy (má jít mj. o slovníky Emeliovy), ale nové bádání naznačuje, že se zde tradují dávná a nepřiliš spolehlivá zjištění (ústní sdělení T. Bergera).

Jako zajímavou odbočku v dějinách českého slovníkářství uvádíme vydavatelský počín **Pavla Ješina z Bezdězí** z přelomového roku 1620. Ješín vydává staročeskou rýmovanou tzv. Dalimilovu kroniku na základě sedmi rukopisů (dnes jich známe 14). Tohle dílo lze pokládat za první kritické vydání stě. spisu. Autor se snaží najít původní podobu textu, označuje místa, kde se rukopisy vzájemně liší, a připojuje k nim různocnění. V předmluvě mj. podává výklad o některých hláskoslovných a gramatických jevech, které na přelomu humanistické a barokní češtiny už nemusely být srozumitelné. Na závěr připojuje na osmi tiskových stranách **slovníček zastaralých slov**. Vydání je důkazem autorovy erudice, prvotně však bylo motivováno aktuální potřebou – kronika měla jako mravně aktuální dílo sloužit ku prospěchu stavovského odboje.

Do dějin českého slovníkářství se zapsal **Jan Amos Komenský**. Jak známo, sbíral dlouhou dobu materiál pro slovník *Thesaurus linguae bohemicae* (označení *tezaurus* ‚poklad‘ je zde metafora, stejně jako předtím u Veleslavína *sylva* ‚les‘), avšak ten shořel při požáru Lešna roku 1656. Dochovaly se Komenského práce určené pro výuku jazyků: *Janua linguarum reserata* (1631; byla přeložena do mnoha jazyků a opakovaně /1667 a dále/ vydávána dokonce i jezuiti v Praze!) a *Orbis sensualium pictus* (1658). Jde o věcně řazené několikajazyčné slovníky, blížíci se modernímu onomaziologicky

uspořádanému tezauru anglosaského typu. Cesta k českému tezauru u Komenského nadlouho končí.

Thesaurus linguae Bohemicae **Václava Jana Rosy** zakládá linii směřující k českému jednojazyčnému výkladovému slovníku. Rosa „důvěřuje češtině“ a již nemá potřebu dokládat, že čeština je schopna vyjádřit totéž, co latina a jiné jazyky, ale považuje to za samozřejmé: latina a němčina jsou mu pouze pomocnicemi při výkladu českých slov. Slovník je uspořádán do větších slovtvorných hnízd řazených pak abecedně, tj. slovník je řazen podle kořenů slov (i zde se vyskytují „chyby“ vlivem etymologizace – např. slovo *vrah* je umístěno v hnízdě citoslovce *urr*). Samozřejmostí jsou významová rozčlenění hesel – některá od Rosy dokonce přejímal Jungmann. Rosa se opírá o mluvený jazyk. Ve zpracování sloves reflektuje kategorii vidu. Zaznamenává řadu odvozenin i ad hoc utvořených pomocí různých myslitelných předpon a přípon, u sloves s bohatým využitím aktionsartu. Odborná literatura však přijímá tvrzení, že Rosa, tradičně a nešťastně označovaný za prototyp puristy, novotařil více ve své mluvnici, popisující i slovtvorbu, než ve slovníku. Rosův slovník však zůstal pouze v rukopise (je znám autograf a tzv. neuberský opis), takže jeho vliv na jazykovou praxi byl velmi omezený (nadto se ztratil úsek hesel zprostřed abecedy – hesla od *m-* a část hesel od *n-*).

Nejrozšířenějším slovníkem barokního období byl opakovaně vydávaný latinsko-česko-německý slovník **Kašpara Zachariáše Vusína** *Dictionarium von dreien Sprachen* (poprvé 1700–1706).

Dalšími lexikografickými díly 18. století byly *Slovář český* **Jana Františka Josefa Ryvolý** (1705, 1716) a trojjazyčný *Nomenclator, to jest Jmenovatel aneb rozličných jmen jak v české, latinské tak i v německé řeči oznamitel* **Jana Karla Rohna** (4 díly, 1764–1768), koncipovaný jako slovník věcný a synonymický.

Ukázky textů

(1) Matouš Benešovský (Philonomus), *Knížka slov českých vyložených...*, 1587 (ed. O. Koupil; transkribováno dle transliterace v edici; lokalizováno nejprve stranou edice, pak za lomítkem uvedena foliace a řádek starého tisku).

Jazyk místo zazyk, že jest za zuby postaven. (95 / C5v, 4)

Žíla jako by řekl síla, nebo v žilách síla, to jest moc, jest všeho životčicha. (96 / C6r, 1)

Smrt od smradu, nebo po rozdělení duše s tělem nic jiného nepozůstává než smrad z těla. (97 / C6v, 5)

Vášeň od vážení, že nakloňuje a váží člověka dolu k věcem zlým a zemským. (98 / C7v, 1)

Krk od hlasu a krčení, nebo zvuk jda skrze něj krčí nebo chrčí. (98 / C7v, 7)

Oheň od toho, že odhání všecky věci od sebe. (99 / C8r, 11)

(2) Jan Blahoslav, Gramatika česká, do roku 1571 (ed. M. Čejka, D. Šlosar, J. Nechutová, Brno 1991, s. 374 a 375).

To slovo kostel někteří praví sstupovati od toho postel, t. obecná od všech mrtvých receptaculum adeoque veluti lectus mortuorum.⁹⁷ A nebo od kostí, že jich mnoho bývá při těch místech; protož se dí kostel, jako kostitel a nebo kostí postel. Poláci řkou kostěl.

Církev, to slovo Erithac⁹⁸ psal že od řeckého slova pošlo χύριος.⁹⁹ Němci říkají Kirchen. Čechové k proměnili v c. χωριαχή,¹⁰⁰ církev, Páně dům. Odtud církvicka = malý kostelíček. Cirkvice, Cerekvice, jakás ves slove tak.¹⁰¹ Kerchov, Kirchhof, kostelní dvůr.

(3) Matouš Benešovský (Philonomus), Knížka slov českých vyložených..., 1587 (ed. O. Koupil, s. 107–108, f. D7v, ř. 1–14; transkribováno dle transliterace v edici).

---

⁹⁷ Vysvětlivka editorů: schránka, dokonce jakoby lože mrtvých.

⁹⁸ Vysvětlivka editorů: Červenka.

⁹⁹ Vysvětlivka editorů: pán.

¹⁰⁰ Vysvětlivka editorů: radnice.

¹⁰¹ Vysvětlivka editorů: těmito jmény se dříve označovala Dolní a Horní Cerekve; Cirkvice je také u Kutné Hory, Kouřimě a Litoměřic; Cerekvice je ves u Litomyšle a u Hořic; in margine připsáno tužkou: *Spectat D<omi>ni Comiti de Gassin in Silesia* = Má na mysli (ves) pana hraběte z Jasieně ve Slezsku (Jasień, něm. Gassen, je město v nynějším vojvodství Zielona Góra); míní se asi ves Cerekwica na sever od Vratislavě.

[in marg.: 1 Tim 3,15] **Církev** svatou svatý Pavel nazývá sloupem víry a pevností pravdy. Čeho kdyby nováčkové povážili v pravdě, snázili by se i v Církví býti, i jí se neprotiviti. Ku poznání Církve svaté jest toho potřebí: Že totiž má býti jediná, veřejná a po všem světě rozšířená. Římská církev byla jest a jest ještě na všem světě. Nebo ač pohané jsou na světě, však i mezi těmi nacházejí se křesťané Nejvyššímu biskupu římskému poddání. Žádná pak secta nebyla jest po všem světě a nikdá se celé jedné země nemohla zmocniti, nebo čeho Otec nebeský neštípil, nemůže trvati, ale z kořene vyvráceno bude.

(4) Václav Jan Rosa, Thesaurus linguae bohemicae, kolem roku 1670
(WWW: <vokabular.ujc.cas.cz>)

- **Cýrkew**, *g. f.* (Schromážděnj Swaté, Křestianlký Sbor) *Ecclesia*, *die Kirch*.
Item, (chrám, koftel) *templum*, *ecclesia*, *Kirche*.
- **Cýrkwička**, *dim.* (kofteljček)
- **Cýrkewnj**, *adj.* *Ecclesiasticus*, Staw, řád, služba.

- **Koftel**, *g. m.* (*q.* kofti fteł) *olim significabat* hřbitow, *caemeterium*, *Kirch hoff*,
at moderno tempore Significat (Chrám) *templum*, *Kirch. adag.* Nevhonił sobě
toho w koftele, (spjls w krčmě)
- **Kofteljček**, *dim.* *tempellum*, *Kirchlein*.

16.3 Slovníkářství v době nové

16.3.1 Předchůdci Jungmannova slovníku

Jako časové předchůdce Jungmannova slovníku můžeme jmenovat slovníky Václava Wiedemanna, Karla Ignáce Tháma, Jana Václava Pohla (slovník k opakovaně vydávané gramatice), Františka Jana Tomsy, jehož slovník bývá, v kontrastu s předchozími, v příručkách obvykle chválen, Jiřího Palkoviče, užívajícího slovenský jazykový materiál, a především **Josefa Dobrovského** *Deutsch-böhmisches Wörterbuch* (I. 1802, II. 1821).

16.3.2 Jungmannův Slovník česko-německý

Jungmann začal na slovníku pracovat v roce 1815 a této práci přikládal ve srovnání s jinými úkoly obrovskou váhu. Srov. jeho výrok: *Mám-li něco jiného než slovník psáti, cítím se, jako bych svatokrádež páchal*. Slovník obsahuje slovní zásobu nejenom soudobou, ale v různé míře i češtiny staré, humanistické a barokní.

Slovník se mu – i za pomoci mnoha spolupracovníků-excerptorů – podařilo dokončit. Vycházel v letech 1834–1839. Součástí posledního svazku jsou dodatky. Další doplňky vypracoval F. L. Čelakovský (*Dodavky*, 1851). Josef Franta Šumavský měl za úkol „obrátit“ Jungmannův slovník, tj. uspořádat jej jako německo-český; odborná literatura nehodnotí výsledek tohoto pokusu příliš kladně.

Jungmannův slovník není slovníkem překladovým, jak by snad mohl napovídat název, ale především výkladovým. Dokumentuje novotaření v duchu obrození a jeho potřeb. Rozšiřovaly se sféry (tedy komunikační okruhy), v nichž bylo možné používat češtinu, a proto obsahuje slovník slova nově utvořená nebo přejatá z cizích jazyků. Na druhou stranu přejímal Jungmann celou řadu slov ze starších českých slovníků (mnoho např. ze slovníku V. J. Rosy, a to nejen heslová slova, ale taky významová členění heslových odstavců a významové definice).

Jungmannův slovník představoval shrnutí české slovní zásoby a získal značnou normotvornou funkci, přetrvávající až do 20. století – vzpomeňme jen vyjádření mnohých spisovatelů 19. století (Havlíčka, Nerudy...), kteří podle něj zlepšovali úroveň své češtiny.

Tento slovník byl vydán v reprintu v roce 1989 a nějakou dobu byl naskenovaný zveřejněn na internetu (www.slovník.cz), odkaz však momentálně nefunguje a na digitální, neřkuli plnotextové zpřístupnění tohoto významného zdroje si budeme muset ještě počkat.

Ve 2. polovině 19. století vznikl slovník **Františka Štěpána Kotta**, dostupný dnes na <http://kott.ujc.cas.cz>, a dále pak mnoho tzv. brusů (tzv. Matiční, Martina Hattaly, Františka Bartoše ad.), příruček nejen slovníkových, pro něž byly ideálem prostředky jazyka starého a lidového, nezátíženého germanizací.

16.3.3 Slovníkářství ve 20. a 21. století

16.3.3.1 Výkladové slovníky

Prvním větším výkladovým slovníkem současného jazyka vydaným ve 20. století byl *Slovník jazyka českého* autorů Pavla Váši a Františka Trávníčka (1. vyd. ve dvou svazcích 1934–1937). Slovník se setkal se vstřícným přijetím veřejnosti a byl vydáván opakovaně, přičemž se mezi jednotlivými vydáními měnil podíl práce obou autorů na něm. Pro dnešního uživatele může působit až jako kuriozita, jak řídce jsou v tomto slovníku zastoupena slova cizího původu.

V rozdílných obdobích nové české historie vycházel nejrozsáhlejší výkladový slovník češtiny, devítisvazkový *Příruční slovník jazyka českého (PSJČ, 1935–1957)*. Počátky budování jeho lexikálních sbírek sahají až do roku 1911, kdy byla založena Kancelář slovníku jazyka českého. Je třeba zdůraznit, že jazykový materiál prezentovaný ve slovníku je starší: základem jsou excerpta z textů od roku 1880, bylo však využito i děl významných starších spisovatelů počínaje Máchou; samotná lexikální kartotéka pak obsahuje materiál z textů cca od roku 1770. Těžiště prezentované slovní zásoby bylo čerpáno z uměleckých textů. Slovník je dnes zpřístupněn v elektronické podobě, včetně svého lexikálního archivu, na adrese <http://psjc.ujc.cas.cz/>.

Hned po dokončení *PSJČ* začal být vydáván čtyřsvazkový *Slovník spisovného jazyka českého (SSJČ, vycházel v letech 1958–1971)*. Stejně jako jeho předchůdce nezachycoval např. slova nářeční a příliš speciální slova odborná. Ve srovnání s *PSJČ*

vypouští zaniklá slova nebo jednotlivé významy, ale uvádí také slova nová. I *SSJČ* je dnes elektronicky zpřístupněn, a to na adrese <http://ssjc.ujc.cas.cz/>.

Praxi, tj. škole a veřejnosti, má sloužit *Slovník spisovné češtiny* (*SSČ*, 1. vyd. 1978). Obsahuje asi 50 tisíc hesel (avšak více zahrnutých slov) a je materiálově založen na odborném a publicistickém stylu. Především jeho zachycení formálního tvarosloví má kodifikační platnost. Po roce 1990 je *SSČ* opakovaně vydáván (i na datových nosičích) s drobnými úpravami spočívajícími v odstranění slov spjatých výhradně s komunistickým režimem a dodání některých běžně užívaných slov nových nebo „obnovených“.

V současné době se naléhavě pociťuje potřeba nového výkladového slovníku založeného na současných textech. Hovoří se nejčastěji o slovníku středním, tj. s rozsahem mezi *SSČ* a *SSJČ*. Práce na takovém slovníku probíhají v Ústavu pro jazyk český AV ČR a jedním z jejich prozatímních výsledků je lexikální databáze Pralex přístupná na adrese <http://lexiko.ujc.cas.cz/index.php?page=23>.

Roli jazykového slovníku tak někdy pro běžného uživatele supluje buď slovníček *Pravidel českého pravopisu* (poprvé vyšla roku 1902, poslední vydání je z roku 1993 a patří k němu dodatek z roku 1994), nebo *Internetová jazyková příručka* Ústavu pro jazyk český (<http://prirucka.ujc.cas.cz>), ačkoliv oba tyto zdroje – s ohledem na svůj účel – obsahují naprosté minimum relevantních lexikologických informací.

K výkladovým slovníkům se řadí také nová, specifická příručka *Slovník nespisovné češtiny* (Hugo, 2006).

16.3.3.2 Historické slovníky

Specifické postavení má historická lexikografie, snažící se po celé 20. století zpracovat celou slovní zásobu staré češtiny ve slovníku většího rozsahu. Tento cíl jako první naplňoval Jan Gebauer ve *Slovníku staročeském* (1903, 1916). Po jeho smrti dovedl Emil Smetánka slovník k násloví *na-*.

Po 2. světové válce se nejprve uvažovalo o přímém navázání na Gebauerův slovník, ale nakonec bylo rozhodnuto o vydávání velkého historického slovníku zpracovaného v

souladu se strukturním přístupem. Koncepti *Staročeského slovníku* vypracoval Igor Němec. Slovník začal vycházet roku 1968, prvním heslem byla předložka *na* a poslední, 26. sešit z roku 2008 končí předložkou *při*.

Na tento projekt abecedně navázal bezdokladový *Elektronický slovník staré češtiny* (<http://vokabular.ujc.cas.cz/informace.aspx?t=ESSC&o=slovniky>), jemuž se za několik let podařilo zpracovat slovní zásobu do konce abecedy a který nyní pokračuje znovu od *a*.

16.3.3.3 Další slovníky (výběr)

Příbuzné slovníkům historickým jsou jednak **onomastické** slovníky zabývající se staršími i novými podobami místních jmen v Čechách, resp. na Moravě a ve Slezsku (Profous, 1947; Hosák – Šrámek, 1980),¹⁰² jednak slovníky **etymologické**.¹⁰³

Vhodné je ještě zmínit slovníky **frekvenční**, stavící dnes na materiálu shromážděném v Českém národním korpusu (např. souhrnný *Frekvenční slovník češtiny*, Praha 2004, *Frekvenční slovník mluvené češtiny*, Praha 2007). Tyto slovníky pokračují v tradici slovníků připravených v 80. letech kolektivem kolem Marie Těšitelové.

Ukázky textů

(1) Srovnání heslářů slovníků *Váši* a *Trávníčka*, *PSJČ*, *SSJČ*, *SSČ* a *Pravidel českého pravopisu*

Váša/Trávníček	PSJČ	SSJČ	SSČ	PČP
-	P	+	+	-
p.	-	(+)	-	-
Pa	+	+	+	-
Pá	+	+	+	-
pa-	+	+	-	-

¹⁰² PROFOUS, Antonín (1947): *Místní jména v Čechách: jejich vznik, původní význam a změny*. Praha: Česká akademie věd a umění. HOSÁK, Ladislav – ŠRÁMEK, Rudolf (1980): *Místní jména na Moravě a ve Slezsku*. Praha: Academia.

¹⁰³ HOLUB, Josef – KOPEČNÝ, František (1952): *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: SNU. MACHEK, Václav (1957): *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha. (Druhé vydání z roku 1968 je podstatně přepracované!) HOLUB, Josef – LYER, Stanislav (1968): *Stručný etymologický slovník jazyka českého*. Praha: SPN. REJZEK, Jiří (2001): *Český etymologický slovník*. Praha: LEDA.

-	Paakt	+	-	-
-	pabaronka	-	-	-
Pabásnění	-	-	-	-
-	Pabásník	+	-	-
-	pabásnitel	-	-	-
-	Pabásniti	+	-	-
-	pabásňovati	-	-	-
Paběnice	-	-	-	-
-	Paběreček	(+)	-	-
Paběrek	+	+	+	-
-	Paběrka	(+)	-	-
-	Paběrkář	+	-	-
-	paběrkovatel	-	-	-
(+)	paběrkovati	+	+	-
(+)	paběrovati	(+)	-	-
-	Pablána	+	-	+
-	Pablanitý	-	-	-
-	Pablánový	+	-	-
-	-	pablb	-	-
-	Pablen	+	-	-
Pablesk	+	+	-	-
-	pableskovati	+	-	-
-	Paboněk	+	-	-
-	Pabouk	+	-	-
-	Pabůh	-	-	-
-	Pabuněk	-	-	-
Pac	+	+	+	-
Pác	+	+	-	-
Pác	+	+	-	-
-	Paci	+	+	-
-	Pacibulka	+	-	-
Pacička	+	+	(+)	-
-	Pacičkový	-	-	-
-	-	paciens	-	-
Pacient	+	+	+	+
-	Pacientek	(+)	-	-
(+)	Pacientka	(+)	(+)	-
-	pacientský	(+)	-	-
-	pacientství	-	-	-

-	Pacificky	-	-	-
(+)	Pacifický	+	-	-
Pacifik	+	+	-	-
(+)	Pacifikace	+	(+)	+
-	pacifikační	(+)	-	-
(+)	Pacifikál	+	-	-
-	pacifikální	(+)	-	-
(+)	pacifikátor	+	-	-
-	pacifikátorský	(+)	-	-
(+)	pacifikovati	+	+	+
(+)	pacifismus	+	+	+
(+)	Pacifista	+	(+)	+
(+)	pacifistický	(+)	(+)	+
-	Pacifistka	(+)	-	-
Pacinka	+	(+)	(+)	-
-	Paciscent	-	-	-
-	Pacit	+	-	-
-	Pacítiti	-	-	-
-	Pacitový	-	-	-
(+)	Packa	+	+	-
Packal	+	+	-	-
-	Packalský	+	-	-
-	-	packard	-	-
(+)	Packář	+	-	-
-	Packařina	-	-	-
-	Packařiti	-	-	-
-	Packářský	+	-	-
(+)	Packati	+	-	-
-	Packovati	+	-	-
-	-	packý	-	-
-	Pacle	+	-	-
-	Paclíř	+	-	-
Pácnouti	+	-	-	-
Pácovati	+	+	-	-
-	Pactnost	+	-	-
-	Páček	+	-	-
-	Pačepička	-	-	-
-	Pačepky	-	-	-
Pačes	+	+	-	-

-	Pačesáč	-	-	-
-	Pačesačka	-	-	-
-	Pačesák	-	-	-
-	Pačesati	+	-	-
(+)	Pačesatý	+	-	-
-	Pačesek	(+)	-	-
-	Pačesí	+	-	-
-	Pačesnice	-	-	-
-	Pačesný	+	-	-
(+)	Pačesy	(+)	+	-
Pačidlo	+	+	+	+
-	Pačina	-	-	-
-	Pačísati	+	-	-
-	Pačísek	+	-	-
-	Pačitek	+	-	-
Páčiti	+	+	+	+
(+)	(+)	páčit se	-	-
-	Páčivati	-	-	-
-	Páčivý	+	(+)	-
Páčka	+	(+)	-	-
-	Páčkový	(+)	-	-
Pačlověk	+	+	-	-
-	Pačmelák	+	-	-
-	pačochovati	-	-	-
Pačok	+	+	-	-
-	pačokovati	+	-	-
Pačuli	+	+	-	-
(+)	Pačuliový	(+)	-	-
Pád	+	+	+	+
-	-	Pád	-	-
Padací	+	+	+	-
-	Padáček	(+)	(+)	-
(+)	Padák	+	+	+
-	padákovitý	+	-	-
-	Padákový	+	(+)	-
-	Padalče	-	-	-
-	Padalka	+	-	-
(+)	Padanče	+	-	-
-	Padanice	+	-	-

Padanka	+	+	-	-
-	Padaný	+	(+)	-
Padati	+	+	+	-
-	Padávati	(+)	-	-
(+)	Padavče	+	-	-
-	Padavice	-	-	-
Padavka	+	+	+	+
-	padavkový	-	-	-
-	Padavý	+	-	-
Pade	-	-	-	-
-	Padělací	-	-	-
-	Padělač	+	-	-
-	Padělaně	(+)	-	-
-	padělanina	-	-	-
-	padělanost	(+)	-	-
-	-	padělaný	(+)	-
-	padělářský	-	-	-
Padělatel	(+)	+	+	-
-	padělatelský	+	(+)	-
-	padělatelství	+	-	-
(+)	Padělati	+	+	-
-	padělávati	(+)	-	-
-	Padělávka	-	-	-
Padělek	+	+	+	-
-	padělkovati	-	-	-
-	padělkovost	-	-	-
Pádem	+	+	-	-
-	Padený	-	-	-
-	Paděra	-	-	-
-	Paděrek	+	-	-
-	paděrkovati	+	-	-
-	Pádeř	+	-	-
Padesát	+	+	+	+
-	-	padesátapůl	-	-
-	Padesátek	-	-	-
-	padesatero	(+)	-	-
-	padesaterý	(+)	(+)	+
-	padesáticentový	-	-	-
-	padesátička	-	-	-

-	padesátičlenný	(+)	-	-
(+)	padesátihalěř	(+)	(+)	-
-	padesátihalěřový	(+)	(+)	-
-	padesátihektolitr	-	-	-
-	padesátikačka	(+)	-	-
-	padesátikilový	(+)	-	-
-	padesátikorčák	-	-	-
-	padesátikoruna	(+)	(+)	-
(+)	padesátikorunový	(+)	(+)	-
-	padesátikrejcarový	-	-	-
-	padesátikusový	-	-	-
-	padesátiletí	(+)	(+)	-
(+)	padesátiletý	(+)	(+)	-
-	padesátiliberka	-	-	-
-	padesátiliberní	-	-	-
-	padesátimetrákový	-	-	-
-	padesátimístný	-	-	-
(+)	padesátina	(+)	(+)	-
-	padesátinásobek	(+)	-	-
(+)	padesátiny	+	+	+
-	padesátiprocentní	(+)	-	+
-	padesátiveslice	-	-	-
-	padesátiveslovka	-	-	-
-	padesátiveslový	-	-	-
-	padesátizlatový	-	-	-
(+)	Padesátka	+	+	-
-	padesátkový	-	-	--
(+)	padesátkrát	(+)	(+)	-
-	padesátnice	(+)	(+)	-
-	padesátnický	-	-	-
-	padesátníček	(+)	-	-
(+)	padesátník	+	(+)	-
(+)	Padesátý	(+)	(+)	-
-	Padián	-	-	-
-	Padišah	+	-	+
Pádití	+	+	+	+
-	paditi se	-	-	-
-	Pádívati	+	-	-
(+)	Pádivý	+	-	-

Padký	-	-	-	-
-	Pádlař	-	-	-
Padlí	+	+	-	+
-	Padlice	+	-	-
-	Padlina	+	-	-
-	Padlinka	+	-	-
Padlo	-	-	-	-
Pádlo	+	+	+	+
-	Pádlovací	+	-	-
(+)	Pádlovati	+	+	+
-	Pádlový	+	-	-
Padlý	+	+	+	+
Padmo	+	+	-	-
(+)	Pádně	(+)	(+)	-
(+)	Pádnost	(+)	(+)	-
Padnouti	+	+	+	-
Pádný	+	+	+	+
-	Paďoch	+	-	-
-	-	-	-	padok
Padol	+	+	-	-
(+)	Padolí	(+)	-	-
-	Padolík	-	-	-
-	Padolina	+	-	-
-	Padolistí	-	-	-
-	Pádoliti	-	-	-
-	Pádosloví	+	-	-
Padostroj	+	+	-	-
Padoucí	+	+	-	-
-	Padoucina	(+)	-	-
-	Padoucka	-	-	-
(+)	padoucnice	+	+	+
-	padoucnicový	+	-	-
-	padoucníčí	-	-	-
-	padoucník	-	-	-
Padouch	+	+	+	+
-	Padouk	-	-	-
Paďour	+	+	-	-
-	Paďourek	(+)	-	-
(+)	Paďourka	(+)	-	-

(+)	paďoursky	(+)	-	-
(+)	paďourský	+	-	-
(+)	paďourství	+	-	-
-	paďourstvo	-	-	-
-	Paďouřina	-	-	-
-	Paďous	-	-	-
-	Padoustev	+	-	-
Paďousy	(+)	+	-	-
-	Padoušek	(+)	-	-
-	padoušsky	(+)	(+)	-
(+)	padoušský	+	(+)	+
(+)	padoušství	+	-	+
Padova	-	+	-	-

16.4 Rozšiřující literatura

BENEŠOVSKÝ, Matouš, zvaný Philonomus (2003): *Gramatica Bohemica = Gramatika česká. Knížka slov českých vyložených*. Ondřej Koupil (ed.). Praha: KLP – Koniasch Latin Press.

Transliterovanému vydání dvou Benešovského děl předchází erudovaná předmluva Matouš Benešovský zvaný Philonomus a jeho jazykové knížky, věnující se mj. i problematice dobového uvažování o jazyce.

ČERMÁK, František – BLATNÁ, Renáta (1995): *Manuál lexikografie*. Jinočany: H&H. Základní příručka pro lingvistický obor lexikografie poskytuje důležité informace pro orientaci v oboru a výklad lexikografický termínů.

ČERNÁ, Alena M. – MAŘANOVÁ, Eva – OLIVA, Karel (2008): *Lexicum symphonum Zikmunda Hrubého z Jelení. Listy filologické*, 131, s. 105–169.
Edice slovníku.

FLAJŠHANS, Václav (1926): *Klaret a jeho družina. Svazek 1. Slovníky veršované*. Praha: Česká akademie věd a umění.

První díl edice Klaretova slovníkového díla obsahuje cennou úvodní studii, která popisuje jak dějiny české středověké lexikografie, tak jednotlivé slovníky.

HLADKÁ, Zdeňka (2007): *Lexikografie*. In: Jana Pleskalová, Marie Krčmová, Radoslav Večerka, Petr Karlík (eds.), *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha: Academia, s. 164–198.

Kapitola v monografii o dějinách české lingvistiky se věnuje dějinám české lexikografie od počátků do současnosti; shrnuje autorčiny předchozí studie. Dějiny českého slovníkářství autorka představuje jako cestu k formování moderního jednojazyčného výkladového slovníku češtiny.

HOMOLKOVÁ, Milada (2007): *Historická lexikografie*. In: Jana Pleskalová, Marie Krčmová, Radoslav Večerka, Petr Karlík (eds.), *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha: Academia, s. 199–242.

Kapitola v monografii o dějinách české lingvistiky přináší zasvěcený a zapálený výklad o tvorbě historických slovníků češtiny.

KŘESÁLKOVÁ, Jitka (1997): *Na okraj českých slovníků z XV. a XVI. století. Slavia* 66, s. 35–43.

Článek představuje čtyřjazyčný latinsko-italsko-česko-německý slovník z rukopisu uloženého ve Vatikánské knihovně (signatura Pal. lat. 1789).

KYAS, Vladimír (1958): Za českou předlohou staropolského mamotrektu. *Slavia* 27, s. 182–187.

Článek představuje latinsko-české biblické slovníky (*mamotrektu*) z 15. století, které se staly předlohou i pro staropolské slovníky, a vztahuje je ke staročeskému překladu Bible.

MICHÁLEK, Emanuel (1989): *Česká slovní zásoba v Klaretových slovnících*. Praha: Academia.

Monografie se věnuje slovní zásobě doložené ve slovníkovém díle Bartoloměje z Chlumce řečeného Klaret. Představuje specifické rysy Klaretova lexika a zasazuje Klaretovo dílo do kulturního a společenského prostředí středověkých českých zemí.

PÁTA, Josef (1911): Česká lexikografie. Stručný nástin dějin českého slovníkářství. *Časopis pro moderní filologii* 1, s. 6–10, 103–106, 198–202, 296–301.

Přehledová studie shrnuje dosavadní poznání o české lexikografii a její historii od počátků do počátku 20. století, kdy založením Kanceláře Slovníku jazyka českého v roce 1911 vrcholí přípravy pro výkladový slovník češtiny.

VEČERKA, Radoslav (2002): Slovníky češtiny. In: *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha, s. 420–423.

Heslo *Slovníky češtiny* stručně, avšak důkladně shrnuje dějiny české lexikografie.

17. Dějiny českého biblického překladu

17.1 Úvod

Čeština, jediný živý rozvinutý slovanský spisovný jazyk ve středověku, měla vynikající postavení mezi slovanskými jazyky v překladu bible, nejdůležitějšího textu středověku a částečně i novověku, do národního jazyka. Na našem území vznikla už v 9. století většina staroslověnského překladu Písma, jehož tradice zasáhla i do staročeského překladu. Staročeský překlad celé bible krátce po polovině 14. století byl snad třetím nejstarším úplným překladem do evropského národního jazyka (po italštině a francouzštině, možná ještě po němčině) a český prvotisk celé bible byl vydán jako pátý v Evropě. Staročeský překlad, jehož rukopisné dochování udivuje i v celoevropském kontextu bohatstvím celých biblí i zlomků, navíc doplňovaných novými nálezy, je prvním a nejvýznamnějším překladem bible do slovanského národního jazyka, autorita české bible se rozšířila i daleko za hranice českých zemí, nejen do Polska, ale také do Lužice a na východ, ba i na slovanský Jih. První dvě gramatiky češtiny v 16. století vznikly při práci na překladu Nového zákona. Nejméně do 19. století byl biblický překlad nejprestižnějším textem i z hlediska jazykového: bývala mu věnována mimořádná pozornost překladatelská (stylistika, lexikální zásoba, předlohy, vysvětlující aparát, přesnost, estetická hodnota), iluminátorská a tiskařská (sazečská, korektorská, grafická výzdoba) i recipientská (autorita biblického stylu, běžná znalost částí bible z paměti, vzor pro pravopisný a jazykový úzus, pro kodifikaci). Biblický překlad na našem území byl velmi často spojen s významnými lingvistickými a literárně činnými osobnostmi, jakými byli Konstantin s Metodějem, tzv. Dominikán ve 14. století, Jan Hus, Jan Blahoslav, Jan Amos Komenský, Matěj Václav Šteyer, František Sušil, Jan Karafiát; ve 20. století na biblickém překladu spolupracovali bohemisté jako Emil Smetánka, Oldřich Králík, Ivan Lutterer a další lingvisté jako klasický filolog Ferdinand Stiebitz či orientalista Stanislav Segert, vynikající básníci jako Jaroslav Seifert, Vilém Závada, František Lazecký či Václav Renč. Biblické motivy se velmi často objevují v poezii a jině. Přes jedinečný význam české překladatelské tradice bible existují na tomto poli závažná málo prozkoumaná místa, např. druhá redakce staročeského překladu, překladatelský postup Kralické bible, melantrišská biblická řada celých biblí (1549–1613), český biblický překlad 19. století, starozákonní překlad ve 20. století a další. Po roce 1989 byla znovu rozvinuta vynikající tradice českého překladu, mimo jiné v postupně vznikajícím *Českém katolickém překladu*.

17.2 Počátky

Počátky překladu biblických textů do vernakulárního jazyka na našem území lze klást už do doby působení křesťanských misí v době předcyrilometodějské. Musely být přeloženy některé základní modlitby včetně Otčenáše (vyskytujícího se původně v Novém zákoně), v němž na tuto dobu upomíná dodnes původní význam slova *vezdejší*. Cyrilometodějskou bibli zde ponecháváme jako translaci do staroslověnštiny, umělého kulturního jazyka, stranou, je však nepochybné, že ústní tradice přenesla až do doby písemné fixace překladu staročeského velkou část náboženské terminologie a dále některé drobné relikty staroslověnského překladu.

První překlady ze starozákonního originálu, někdy přiléhavější než vulgátní tradice, do češtiny nebo snad jejího židovského religiolektu představují pravděpodobně některé z tzv. kenaanských glos, tj. slovanských glos 10.–13. století zapsaných hebrejským písmem ve středověkých hebrejských rukopisech; jde však o jednotlivá slova nebo krátké věty. Z nich důležitostí vyniká překlad Joz 1,9 v opisu komentáře francouzského talmudisty Josefa Kary (zemř. ve 30. letech 12. století), kandidující na nejstarší souvislou českou větu, ba souvětí vůbec.

17.3 Překlad evangeliáře a žaltáře

Souvislejší překlady částí bible, konkrétně evangeliáře a žaltáře, do češtiny spadají zřejmě na konec 13. století. Za původní cílovou skupinu překladu staročeského žaltáře byly dříve považovány jeptišky (a klerikové), ale podle dochovaných památek lze spíše soudit, že častěji býval v majetku soukromých osob spíše než ženských klášterů. První překlad je uceleně dochován ve dvou zápisech okolo poloviny 14. století (Wittenberský žaltář, Drážďanská bible z počátku 60. let 14. století). Staročeské evangeliáře vznikly zřejmě pro homiletické účely. Kromě několika zlomků je překlad dochován až rukopisy z konce 14. století, z nichž nejvěrnější prvotní podobě je Seitenstettenský evangeliář. Zvláště pozoruhodný je tzv. Evangeliář olomoucký, dokončený roku 1421, vlastně nejúplnější dochovaný staročeský lekcionář, vykazující v některých perikopách archaické lexikální jednotky a další zvláštnosti, např. *žizn* na místě latinského *pax* v Ř 15,13 nebo *sňatek za ecclesia* v perikopě J1 2,16 na liturgicky významnou Popeleční středu. Ve staročeském překladu žaltáře a evangeliáře se nacházejí jen minimální stopy

paleoslovenismů (odhlédnuto ovšem od staročeské náboženské terminologie), např. *prvěnec / prvenec* na místě lat. *primogenitus*.

17.4 Překlad celé bible

Překlad celé bible do staré češtiny, podporovaný pravděpodobně nejvyššími církevními (snad arcibiskup Arnošt z Pardubic a/nebo biskup Jan IV. z Dražic) a politickými (Karel IV.) místy, byl dokončen na počátku 50. let 14. století. Monumentální pětidílná kritická edice tohoto nejstaršího překladu do slovanského národního jazyka byla dokončena roku 2009. Prvotní překlad se zachoval nejlépe v jediné známé celé staročeské bibli ze 14. století, v Bibli drážďanské, jež sice shořela roku 1914, avšak její text byl už předtím částečně opsán a ofotografován, takže znění překladu je zčásti známo. Původ prvního překladu je stále opředen záhadami: projekt byl totiž rozdělen mezi dvě řádové překladatelské skupiny s poněkud odlišnou terminologií (*pop – kněz, blahoslavený – požehnaný* ad.), generačním zařazením a možná i regionálními rozdíly: mezi skupinu starší, snad břevnovských benediktinů nebo roudnických augustiniánů kanovníků, a skupinu mladší – dominikánů či pražských kazatelů, kam patřil i jediný s jistotou identifikovaný, ač jménem neznámý autor – tzv. Dominikán. Předpokládá se účast celkem asi deseti překladatelů. Překlad je poměrně zdařilý, hlavní předlohou (či předlohami?) byla vulgátní verze s převahou pařížského typu, zejména typu užívaného na Sorbonně (Ω^S). Přímá předloha nebyla nalezena. Revize prvotního překladu je doložena v Bibli olomoucké (1417) a Bibli litoměřicko-třeboňské (1411–1414), jejichž předloha byla napsána ještě ve 14. století. Do tohoto období (1375–1390) spadá ještě vznik druhého nejstaršího překladu bible do němčiny – vznikl v Praze a je zachován v bibli Václava IV., s mimořádně hodnotnou iluminátorskou výzdobou. Na počátku 15. století vznikla staročeská Bible hlaholská (zachovaná část z roku 1416), zapsaná v Emauzském klášteře hranatou hlaholicí.

17.5 Čtyři redakce staročeského překladu bible

Do roku 1500 rozlišujeme čtyři redakce staročeského překladu bible. Problematická je existence druhé redakce: oprava byla dílem jednotlivce kolem roku 1410 a neprosadila se důsledně, každý z dochovaných rukopisů představuje vlastně unikátní znění. Třetí redakce, vznikající hned vzápětí okolo roku 1410 a reprezentovaná *Bibli padeřovskou*, se poprvé objevuje už v Husově *České nedělní postile*. Oproti starším verzím usiluje o doslovnost vůči latinské předloze. Starší bádání se snažilo prokázat Husovo autorství

druhé nebo třetí redakce. Otázka jeho podílu je dosud otevřená, některé indicie ukazují na Husův okruh. Čtvrtou redakci staročeské bible, vytvořenou univerzitními učenými v 80. letech 15. století, už reprezentují prvotisky; nejstarší slovanskou tištěnou biblí vůbec je množstvím exemplářů dochovaná Bible pražská z roku 1488.

Český biblický překlad podstatně ovlivňoval ve středověku a v raném novověku překlady do dalších slovanských jazyků, nejmarkantnější je jeho vliv na staropolský překlad, např. na Floriánský žaltář (konec 14. století), Bibli královny Žofie (1455), husitský překlad má souvislost s překlady do maďarštiny a rumunštiny, dostal se do Moldávie, pronikl do tzv. ruténštiny (tj. zhruba předchůdců ukrajinštiny a běloruštiny). Vliv českého překladu na další jazyky pokračoval v 16. století: v 1. polovině 16. století je v Praze vytištěna část běloruského překladu bible F. Skoryny (překlad je závislý na české Bibli benátské), Jakubicův lužickosrbský překlad Nového zákona (1548) čerpá podstatně z českých biblických tisků té doby.

17.6 Překlad bible v 16. století

V následujících staletích pronikají do překladu bible silněji konfesijní rozdíly, ovlivňující v některých rysech i český jazyk překladů. V **předbělohorském** období jsou početně nejvýrazněji zastoupeny tisky **utrakvistické** řady biblí, počínající Benátskou biblí (1506), jež obsahuje některé důležité inovace: poprvé obsahuje titulní list, poprvé se česká bible tiskne v zahraničí, poprvé se značí délka samohlásek, jsou obsaženy sumárie a překlad Čtvrté knihy Ezdrášovy. V této vývojové linii pokračují dvě bible Severýnovy (1529, 1537 s přetiskem 1540) a bible melantrišské řady, obratně ztvárněné tak, aby byly přijaty pro více konfesí. Třicátá léta 16. století jsou pro českou biblickou tradici neobyčejně důležitá, neboť jsou recipovány plody biblického humanismu (r. 1533 pro Nový zákon, 1537 pro celou biblí). Nejvýrazněji se tak stalo v náměšťském Novém zákoně z roku 1533 utrakvisty Beneše Optáta a jeho pomocníka Petra Gzela, spolu s V. Philomatesem autorů první tištěné české gramatiky. Hlavní cizojazyčnou předlohou náměšťského překladu byl Erasmův překlad Nového zákona do humanistické latiny, a to zřejmě ve třetím vydání z roku 1522. Překladatelé se radikálně odpoutávají od dosavadní české tradice, např. ve znění vlastních jmen, a vědomě se přiklánějí k hovorovému jazyku.

Zdaleka nejrozšířenějšími tisky české bible v 16. století byly tzv. Melantrišky. V období 1549–1613 jich vychází šest, z nich první jako Netolického bible roku 1549, další roku 1556/1557, 1560/1561, 1570 a 1577 a poslední jako Bible Samuela Adama z Veleslavína roku 1613. Jejich text se průběžně vyvíjel, blíže dosud nebyl prozkoumán. Od roku 1549 je součástí překladu i Třetí kniha Makabejská, přeložená vzdělaným humanistou Sixtem z Ottersdorfu. Významným tiskem je vydání z roku 1570, pro něž nechal Melantrich pořídit nákladnou ilustrativní výzdobu; vydání z roku 1577 bylo v některých ohledech ve Starém zákoně zbaveno nevulgátních čtení.

Tisk Klaudyánova Nového zákona z roku 1518 byl tradičně řazen do okruhu tisků **jednoty bratrské** jako její první tisk Nového zákona. Nedávné bádání však poukázalo na důležitou pasáž z předmluvy, kde je vyzdvížena utrakvistická strana, podporovaná i odkazem na konzistoř podobojí v privilegiu na titulní straně. Do bratrského Nového zákona Lukášova se promítla konfesní vyhraněnost v boji o imperfektum, jež je zde mimořádně hojné, ale tento Nový zákon má také významnou zásluhu v zavedení okrajových variant. Poznámkový doprovod pronikl následně i do dalších tisků (Severýnovy bible z roku 1529, Nového zákona z roku 1533), ale jako projev biblického humanismu dosáhl plného rozkvětu v tiscích jednoty ve 2. polovině 16. století. Na počátku projektu ústícího v bratrský překlad celé bible do češtiny stojí postava Jana Blahoslava, vynikajícího znalce české biblické tradice i soudobé zahraniční biblistiky. Roku 1564 a podruhé o čtyři roky později vydal překlad Nového zákona, postavil se za mírně archaický, vznešený biblický styl a velkou péči věnoval eufonické stránce. Překladem se zabýval i teoreticky ve své dlouhodobě psané české gramatice (dokončena 1571), jež však nevyšla tiskem. Na jeho dílo a myšlenkový odkaz navázala jednota bratrská v 70. letech organizovaným úsilím o překlad Starého zákona. Už roku 1579 vyšel v samostatném svazku překlad žaltáře a téhož roku také první díl Kralické bible šestidílné, dokončené pak roku 1594 upravenou a doplněnou verzí Blahoslavova druhého vydání Nového zákona. Kralická tradice představuje nejdůležitější biblický překlad do češtiny a také nejrozsáhlejší humanistický překlad. Překladatelský tým, školený na prestižních zahraničních univerzitách a v osobě Mikuláše Alberta z Kaménka disponující i vynikajícím znalcem orientálních jazyků, podporovaný mecenášem Janem ze Žerotína a využívající skvěle vybavenou knihovnu, vytvořil překlad na výši soudobého evropského biblického humanismu, doprovázený obsáhlým poznámkovým aparátem, v němž se k některým místům zohledňuje i několik

variantních znění, respektující zásady Blahoslavovy gramatiky a vynikající i typografickou úpravou. Pokud jde o jazykovou stránku překladu, rozhodli se překladatelé v hláskosloví pro střední cestu mezi územ západním, zejména středočeským (akceptována je dvojhláska *ou*, dále *ej* za *aj*), a území na východnější Moravě (zachovávalo je v naprosté většině *ý*, *é*, dvojí *l* a není až na výjimky snad lexikalizované přijato protetické *v-*). Jazykovými rysy kralického překladu jsou „*lexikální bohatost při převaze lexika domácího původu, syntaktická přesnost při eliminaci češtině cizích latinismů a především vynalézavé využívání stylistické disimilace, které vedlo k výrazu až poeticky bohatému*“ (Šlosar in Kyas, 1997: 200). V Bibli kralické se ustálil tzv. bratrský pravopis. Její autorita byla patrná po několik následujících staletí nejen v okruhu bratrském (a to i za hranicemi českých zemí, zejména v podobě bibličtiny na Slovensku), ale i katolickém prostřednictvím jezuitským. Po Šestidílce byla roku 1596 vydána jednodílka a samostatný Nový zákon, roku 1601 opět Nový zákon jako nový šestý díl šestidílného kompletu – v tomto vydání dosáhla vrcholu bratrská věrouka podaná v doprovodném aparátu a také textověkritický zřetel v Novém zákoně – a roku 1613 jednodílné poslední kralické vydání celé bible, nejdůležitější základ pro revidovaná vydání v dalších staletích. Prvním z nich je Komenského *Manualník* (1658) a nejdůležitějšími biblemi této řady v 18. století jsou Bible hallská z roku 1722 a 1766. V 19. století jsou zaznamenány desítky vydání celých biblí s textem kralické tradice. Dnešní běžná vydání, nesoucí podtitul „podle posledního kralického vydání z roku 1613“, přinášejí tisk tzv. Karafiátova kritického otisku z roku 1887, jenž se ne zcela s autentickým vydáním z roku 1613 shoduje. V současné době se připravuje nové vydání Šestidílký, která jako celek byla vydána pouze v paderbornském faksimile s doprovodnými studiiemi roku 1995.

17.7 Bible svatováclavská

Katolická strana vydala v 16. století Nový zákon r. 1527 a později v polské Nise snad i další překlad, z němčiny (nedochoval se žádný exemplář). Roku 1630 měl překládat z Vulgáty, podle Tridentského koncilu pro katolíky závazné, kapucín M. Polák, ale překlad tiskem nevyšel a je nezvěstný. Katolická Svatováclavská bible tak vyšla ve třech dílech až v letech 1677 (Nový zákon), 1712 a 1715 (dva díly Starého zákona) v překladu jezuitů M. V. Šteyera (Štajera), J. Konstance a J. Barnera, výborných znalců českého jazyka i autorů reflexe jeho ztvárnění grafického (Šteyerův Žáček) a gramatického (Konstancova *Lima linguae Bohemicae*). Jedná se o katolický protějšek kralické

tradice: překladu byla věnována velká péče jazyková (lze tu rozlišit vysoký styl překladu a nižší styl komentářů), byl doprovázen komentáři a okrajovými poznámkami, zohlednil starší českou překladatelskou tradici, vyšel vícekrát (podruhé 1769–1771, potřetí 1778–1780), přičemž kralický vliv jazykový i pravopisný absorboval jak v prvním vydání, tak ještě výrazněji v posledním, připraveném paulány F. F. Procházkou a V. F. Durychem. Vliv barokní Svatováclavské bible se v katolickém prostředí udržel až do 20. století.

17.8 Překlad v 19. století

Česká biblická tradice v **19. století** je doposud málo prozkoumána. Na počátku tohoto století vyšel výborný překlad celé bible od F. F. Procházký. Jeho Nový zákon vyšel už roce 1786 a Procházka se v něm často přichýlil od textu Svatováclavské bible k Bibli kralické. Jeho verze vyšla v novém vydání roku 1851 a 1857 a poté jako tzv. Bible svatojanská roku 1888–1889.

Mezi lety 1821 a 1832 vyšel pozoruhodný pětidílný překlad celé bible od kněze Tomáše Draského s názvem *Výklad Český (ne obšírný, však bezpečný) všech Písem Svatých staré i nové Umluvy z původních jazyků [...]*. Jedná se o překlad z originálních jazyků, jak hlásá titul a sám autor praví v předmluvě. Na jiném místě předmluvy autor praví, že pokud to bylo možné, držel se latinského textu, zvláště v Novém zákoně, a podržel také vžitě podoby vlastních jmen. Překlad se neujal, ale má některá zajímavá řešení, např. *mužena* v Gn 2,23 shodné i s moderním Českým ekumenickým překladem.

Upravené přetisky textu Kralické bible vyšly v 1. polovině 19. století i mimo české země, celé bible např. v Prešpurku (dnešní Bratislavě), Berlíně, Kyseku, Pešti (dnes část Budapešti) a Vídni, Nový zákon mimo jiné v Berlíně, Kyseku či ve Vratislavi.

V 60. letech vyšlo několik zajímavých vydání. V letech 1862–1865 vyšla bible katolíka F. Bezděky, jen málo pozměněný text Šestidílký, který vyšel bez církevního schválení. Mezi roky 1860 a 1864 vycházela katolická bible I. A. Frencla a J. N. F. Desoldy, upravená verze předchozí katolické tradice. Roku 1863, v roce tisíciletého příchodu cyrilometodějské misie, vydal J. Růžička tzv. *Jubilejní bibli*, znehodnocenou však editorovým přístupem: aby zprostředkoval přednosti kralického překladu v různých vydáních, podal v jedné části edice velmi věrný přetisk Šestidílký, ve druhé části bible

ovšem přetisk Kralické bible z roku 1613. Od roku 1864 do roku 1872 vycházel osmidílný překlad Nového zákona z vulgátního textu s obsáhlým komentářem od F. Sušila, vyznačující se některými lexikálními zvláštnostmi.

Důležité edice vycházejí ještě v 80. a 90. letech 19. století: jsou to ilustrované bible vydané v letech 1888–1894 (katolická bible s ilustracemi G. Dorého), 1884–1894 (s ilustracemi významných malířů všech dob) a 1892 (upravená Kralická bible s ilustracemi G. Dorého), jednak tzv. kritický otisk Kralické bible (poprvé roku 1887) od autora Broučků J. Karafiáta; tento otisk bývá dodnes vydáván jako Kralická bible podle posledního vydání kralického z roku 1613.

17.9 Překlad bible ve 20. století

Český biblický překlad ve 20. století prošel složitým vývojem, byl citelně poznamenán dvěma protináboženskými totalitními režimy, přesto zanechal plody vynikající mimořádnou kvalitou odbornou a/nebo slovesnou, ale ovšem i překlady periferní a neúspěšné.

Moderní český novozákonní překlad začíná roku 1909–1914 významným katolickým překladem Nového zákona od J. L. Sýkory, vymezujícím se oproti předchozí tradici, značně modernizujícím jazyk a přihlížejícím významně i k řečtině. S vročením 1915 vyšla Karafiátova revize Kralické bible. Neujala se pro svou archaizující tendenci a úpornou snahu o doslovnou přesnost. Podobný osud stihl i nedokončenou a jazykově nevyváženou revizi kralického znění erudovaných evangelických autorů B. Bašuse a B. Pípala z 80. let 20. století.

Roku 1917–1925 vyšla pro katolíky tzv. Podlahova bible, složená ze Sýkorova překladu Nového zákona a překladu Starého zákona z pera vynikajícího odborníka Jana Hejčla. Také Hejčl vycházel primárně z latinské Vulgáty, ale přihlížel i k původním jazykům. Jeho obsáhlé komentáře k překladu zůstaly pak dlouho nepřekonány. Tato *Bible česká* byla přetištěna ještě v americkém exilu roku 1985. Od třicátých let vycházejí i sešitová vydání překladu jednotlivých biblických starozákonních knih od katolíka J. Hegera, vycházejícího rovněž z originálních jazyků. Kompletní, třísvazkové vydání jeho Starého zákona bylo realizováno až v letech 1955–1958 a spolu s překladem Nového zákona od R. Cola vytvořilo vlastně celou katolickou bibli.

Ve 30. letech 20. století vznikaly biblické překlady dalších konfesí. V letech 1932–1950 vycházel rabínský překlad Pěti knih Mojžíšových od G. Sichera a I. Hirsche. Roku 1933 vyšel poprvé závažný překlad Nového zákona z pera evangelíka F. Žilky, jenž se vědomě rozhodl opustit návaznost na Kralickou bibli a svou práci vyložil po translato-logické stránce i v Naší řeči a Slově a slovesnosti. Spolupracoval i s vynikajícími odborníky F. Stiebitzem a E. Smetánkou. Žilkův překlad vyšel do roku 1970 celkem sedmkrát. Programově „nekonfesním“ překladem je dílo V. Šrámka za pomoci V. Kajdoše z let 1947–1951, zcela odhlížející od spásné intence biblických textů a převádějící je jen jako starobylé literární texty. O tomto postupu svědčí i nezvyklé názvy biblických knih, např. *Mstitelé, Ve stepi Sínaj* ad.

Katolická práce na novozákonním překladu pokračovala revizí překladu J. L. Sýkory, kterou provedl J. Hejčl (poprvé 1933–1934), a další „revizí“, spíše však už samostatným překladem od R. Cola (1947, třetí vydání 1970), jenž spolupracoval i s bohemistou O. Králíkem. Druhá linie katolického novozákonního překladu začíná roku 1948 novým překladem vynikajícího biblisty dominikána P. Škrabala, na počátku 50. let uvězněného a v 60. letech předčasně zemřelého v důsledku útrap způsobených komunistickou diktaturou. Jeho překlad je na katolické straně prvním schváleným překladem Nového zákona z řeckého originálu, se srozumitelným jazykem. Škrabalův překlad byl revidován v římském exilu O. M. Petru a vyšel roku 1951–1955. Další upravené vydání vyšlo roku 1969 a po další úpravě, do níž byly přijaty i četné návrhy bohemisty F. Kopečného, bylo vytištěno roku 1970, následovaly další přetisky. Pokračovatelem této linie byl V. Bogner, jehož neobyčejně důležitý, protože v římskokatolické církvi liturgický překlad Nového zákona vyšel poprvé roku 1989, avšak vznikl už za komunistické totality. Bogner překládal i liturgické části Starého zákona a vydal i úplný překlad některých starozákonních knih. Na jeho revizi a doplnění jeho překladu pod názvem *Český katolický překlad* pracují v současnosti katoličtí biblisté z teologických fakult v Praze a Olomouci. V roce 2006 vyšel *Pentateuch*, ironií osudu tištěný v Číně. Jde o vědecky zásadní, komentované dílo současné biblistiky, navazující na vysoký biblický styl. V katolickém prostředí vznikala před rokem 1989 také česká verze *Jeruzalémské bible*. Jedná se o překlad z francouzštiny s přihlédnutím k původním jazykům, s obsáhlým poznámkovým

aparátem, po roce 1989 vycházel nejprve po jednotlivých svazcích, roku 2009 jednosvazkově.

Evangelické prostředí už kolem poloviny 20. století hluboce uvažovalo o novém překladu, na začátku 60. let se utvořila z iniciativy Českobratrské církvi evangelické starozákonní komise pod vedením M. Biče a novozákonní komise pod vedením J. B. Součka (po jeho skonu J. Mánka a pak P. Pokorného), do nichž brzy přistoupili spolupracovníci biblisté z dalších církví i bohemisté (nejdůležitějším z nich byl I. Lutterer). Začal vznikat monumentální šestnáctisvazkový *Překlad s výkladem*, v roce 1979 ústící do jednosvazkového *Českého ekumenického překladu*, v roce 1987 do vydání s deuterokanonickými knihami. Je to dodnes nejdůležitější moderní překlad bible do češtiny, vytvořený početným týmem erudovaných odborníků, přestože v oblasti stylistiky i přesnosti překladu zejména v Novém zákoně byl překlad vícekrát kritizován. Text byl pro novější vydání mírně revidován.

Z dalších, spíše okrajových překladů je třeba zmínit alespoň překlad Svědků Jehovových *Překlad nového světa* (poprvé vyšel roku 1991), evangelikální doslovnější *Novou smlouvu* (1994), extrémně doslovný překlad Nového zákona od Miloše Pavlíka z roku 1995, vydaný na Slovensku, a kuriózní překlad Čechoaustralana a představitele malé olomoucké náboženské skupiny Cesta panujícího Johna Podmolika *Nový kovenant* (2000).

17.10 Počátek 21. století

R. 2009 vyšly poprvé v dějinách českého biblického překladu tři překlady celé bible. Kromě *Jeruzalémské bible* to byly tzv. *Bible21* a *Český studijní překlad*. Evangelikální Bible21 (B21) završila původní překladatelský projekt *Nové Bible kralické*. Nejvýraznějšími překladatelskými osobnostmi jsou A. Flek a J. Hedánek. Z původního plánu připravit hlubokou revizi Bible kralické bylo nutno ustoupit a vznikl nový překlad, vyznačující se úsilím o srozumitelnost a přístupnost nevěřícím. Celý projekt je podrobně prezentován na webových stránkách www.bible21.cz a edici je možné si zdarma stáhnout. Na odbornou lingvistickou kritiku tento překlad teprve čeká; dosavadní ohlasy jsou většinou pozitivní a nezdá se, aby oceňují výslednou jazykovou svěžest překladu. *Český studijní překlad* podává záměrně doslovný překlad pro studijní účely a je za tímto účelem doprovázen poznámkami a dalším aparátem.

V současné době se pracuje hned na několika projektech: Bibli kralické revidované, elektronické verzi Bible kralické šestidílné včetně poznámek, pokračuje práce na Českém katolickém překladu, připravují se monografie k českému biblickému překladu 16. století, pro Bibli21 se pracuje na překladu deuterokanonických knih, chystá se monografie na vývoj novozákonního překladu od Českého ekumenického překladu do roku 2000, připravuje se dizertace na druhou redakci staročeského překladu atd. Tyto a další aktivity jako připravované konference k významnému jubilejnímu roku 2013 (863, 1613) nám umožňují vyjádřit naději, že dlouhodobě zanedbávaný výzkum českého biblického překladu se dočká vědeckého zpracování a rozvoj jeho veleslavné tradice bude pokračovat.

17.11 Rozšiřující literatura

BARTOŇ, Josef (2009): *Moderní český novozákonní překlad: Nové zákony dvacátého století před Českým ekumenickým překladem*. Praha: ČBS.

Základní přehledové dílo o novozákonním překladu, uzpůsobené i laickému čtenáři.

KYAS, Vladimír (1997): *Česká bible v dějinách národního písemnictví*. Praha: Vyšehrad.

Základní přehledové dílo o českém biblickém překladu od počátků do konce 18. století.

MÁNEK, Jindřich (1975): *Bible v českých zemích*. Praha: Katedra biblické teologie v Ústředním církevním nakladatelství.

Dobrý přehled, bohužel zatížený faktografickými chybami.

MICHÁLEK, Emanuel (1995): *Philologischer Kommentar zur sechsteiligen Kralitzer Bibel. Biblia Slavica I/3*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, s. 183–214.

Dosud nejpodrobnější komentář k jazyku Kralické bible.

VINTR, Josef (2008): Bible (staroslověnský překlad, české překlady). In: Luboš Merhaut (ed.), *Lexikon české literatury: osobnosti, díla, instituce: 4/II: U–Ž: Dodatky A–Ř*. Praha: Academia, s. 1882–1887.

Přehledové heslo s bibliografií dalších prací.

Bibliografie

ADÁMKOVÁ, Petra, et al. (2013a): *Studie k moderní mluvnici češtiny 4. Dynamika českého lexika a lexikologie*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, Filozofická fakulta.

ADÁMKOVÁ, Petra, et al. (2013b): *Studie k moderní mluvnici češtiny 6. Úvahy o české morfologii*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, Filozofická fakulta.

BALBÍN, Bohuslav (1997): *Rozprava krátká, ale pravdivá. Obrana*. Přel. M. KOPECKÝ. Brno: Blok.

BALBÍN, Bohuslav (2006): *Rukověť humanitních disciplín / Verisimilia humaniorum disciplinarum*. SPEVAK, Olga (ed.). Praha: KLP.

BARTOŠ, Ondřej (2011): *Jazykové právo v první ČSR*. Brno: MU (nepublikovaná diplomová práce).

BAUER, Barbara (1986): *Jesuitische „ars rhetorica“ im Zeitalter der Glaubenskämpfe*. Frankfurt am Main, Bern, New York: Peter Lang.

BENEŠ, Martin et al. (2013a): *Studie k moderní mluvnici češtiny 2. Komunikační situace a styl*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, Filozofická fakulta.

BENEŠ, Martin et al. (2013b): *Studie k moderní mluvnici češtiny 5. K české fonetice a pravopisu*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, Filozofická fakulta.

BENTZINGER, Rudolf (1999): Der Humanismus und die Erweckung des Sprachbewußtseins in Böhmen. In: Jürgen Scharnhorst (ed.), *Sprachkultur und Sprachgeschichte: Herausbildung und Förderung von Sprachbewußtsein und wissenschaftlicher Sprachpflege in Europa*. Frankfurt am Main: Peter Lang, s. 111–124.

BERGER, Tilman (2008): *Studien zur historischen Grammatik des Tschechischen. Bohemistische Beiträge zur Kontaktlinguistik*. München: Lincom Europa.

BITNAR, Vilém (1940): *Zrození barokového básníka*. Praha: Edice Jitro.

BLAHOSLAV, Jan (1991): *Gramatika česká Jana Blahoslava*. Mirek Čejka, Dušan Šlosar, Jana Nechutová (eds.), Brno: Masarykova Univerzita.

BOBKOVÁ-VALENTOVÁ, Kateřina (2006): *Každodenní život učitele a žáka jezuitského gymnázia*. Praha: Karolinum.

BOLDAN, Kamil (2010): *Záhada Kroniky trojánské. Počátek českého knihtisku*. Praha: Národní knihovna ČR.

- BROMOVÁ, Veronika (2011): Pravopis českých administrativních textů 14. a 15. století a jeho zachycení ve vybraných edicích. In: Michaela Čornejová, Lucie Rychnovská, Jana Zemanová (eds.), *Dějiny českého pravopisu (do r. 1902). Sborník příspěvků z mezinárodní konference Dějiny českého pravopisu (do r. 1902) 23.–25. září 2009, Brno, Česká republika*. Brno: Host – MU, s. 188–199.
- BRTÁŇ, Rudo (1971): Artizmus a manierizmus v barokovej poézii. In: Dmitrij Čiževskij a kol. *Literárny barok*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, s. 60–115. *Brus jazyka českého, jež sestavila kommisse širším sborem Matice České zřízená (1877)*. V Praze: pomocí Matice České, nákladem Theodora Mourka.
- BURKE, Peter (2011): Jazyky a společenství v raně novověké Evropě. Praha: NLN.
- BÜTTNER, Frank (1992): Barock. In: Gert Ueding a kol. (eds.). *Historisches Wörterbuch der Rhetorik* 1. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, sl. 1285–1366.
- CEJNAR, Jiří (1964): *Nejstarší české veršované legendy*. Praha: Nakladatelství ČSAV.
- CURÍN, František (1985): *Vývoj spisovné češtiny*. Praha: SPN.
- ČEJKA, Mirek (1998): Střídání kódů u Jana Blahoslava a Martina Luthera (Několik poznámek k tzv. kulturní diglosii). *Listy filologické* 121, 1–2, s. 84–104.
- ČEJKA, Mirek – ŠLOSAR, Dušan – NECHUTOVÁ, Jana (1991): *Gramatika česká Jana Blahoslava*. Brno: MU Brno.
- ČENSKÝ, Ferdinand (1875): *Z dob našeho probuzení*. V Praze: Fr. A. Urbánek.
- ČENSKÝ, Ferdinand (1876): K dějinám řeči a literatury české v XVIII. století. *Osvěta*, roč. VI, díl I, s. 81–98, 251–267.
- ČERMÁK, František – CVRČEK, Václav – SCHMIEDTOVÁ, Věra (eds.) (2010): *Slovník komunistické totality*. Praha: NLN, ÚČNK.
- ČERNÁ, Alena M. (2011): Specifika pravopisného úzu rukopisných textů 16. století. In: Michaela Čornejová, Lucie Rychnovská, Jana Zemanová (eds.), *Dějiny českého pravopisu (do r. 1902). Sborník příspěvků z mezinárodní konference Dějiny českého pravopisu (do r. 1902) 23.–25. září 2009, Brno, Česká republika*. Brno: Host – MU, s. 224–234.
- ČERNÍNOVÁ Z HARASOVA, Zuzana (1941): *Korespondence Zuzany Černínové z Harasova s jejím synem Humprechtem Janem Černínem z Chudenic*. Zdeněk Kalista (ed.). Praha: Melantrich.
- ČERNÝ, Václav (1996): *Až do předsíně nebes*. Praha: Mladá fronta.
- Český jazykový atlas (1992-1999)*. Díly 1–3. Praha: Academia.

ČMEJRKOVÁ, Světa – KADERKA, Petr (2013): *Studie k moderní mluvnici češtiny 1. Pragmatické aspekty češtiny*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, Filozofická fakulta.

ČORNEJOVÁ, Ivana (1995): Správní a institucionální vývoj pražské univerzity (Vztah univerzity k panovníkovi, správním a zemským orgánům). In: Karel Beránek a kol. (ds.). *Dějiny Univerzity Karlovy II, 1622–1802*. Praha: Univerzita Karlova, s. 23–56.

ČORNEJOVÁ, Michaela (2011): Specifika grafiky nejstarších českých toponymických bohemik. In: Michaela Čornejová, Lucie Rychnovská, Jana Zemanová (eds.), *Dějiny českého pravopisu (do r. 1902). Sborník příspěvků z mezinárodní konference Dějiny českého pravopisu (do r. 1902) 23.–25. září 2009, Brno, Česká republika*. Brno: Host – MU, s. 53–74.

DAÑHELKA, Jiří (1985): Směrnice pro vydávání starších českých textů. *Husitský Tábor*, č. 8, s. 285–301. Dostupné též z WWW: <<http://vokabular.ujc.cas.cz/modules/edienipoznamka.aspx?id=DanhelkaSmernice>>.

DICKEY, Stephen M. (2013): See, Now They Wanish. *Journal of Slavic Linguistics*, 21, č. 1, s. 77–121.

DITTMANN, Robert (2012): *Dynamika textu Kralické bible v české překladatelské tradici*. Olomouc: Refugium Velehrad-Roma.

DITTMANN, Robert et al. (2013): *Studie k moderní mluvnici češtiny 3. Čeština a dějiny*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, Filozofická fakulta.

DITTMANN, Robert (2013): Český jazyk za protektorátu 1939–1945. In: Robert Dittmann et al., *Studie k moderní mluvnici češtiny 3. Čeština a dějiny*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, Filozofická fakulta, s. 126–148.

DOBROVSKÝ, Josef (1780): *Böhmische und Mährische Literatur auf das Jahr 1780. Des zweyten Bandes Erstes Stück*. Prag: im Verlag der Mangoldischen Buchhandlung.

DOBROVSKÝ, Josef (1792): *Geschichte der Böhmischen Sprache und Litteratur*. Prag: bey Johann Gottfried Calve.

DOBROVSKÝ, Josef (1803): *Annalen der Literatur und Kunst in den österreichischen Staaten. II. Jahrganges I. Band*. Wien: Gedruckt und verlegt bey J. V. Degen, VII. Stück, October 1803, sl. 693–695.

DRACHOVSKÝ, Jan – ŠTEYER, Matěj Václav (2012): *Jezuité Drachovius a Steyer gramatiky češtiny*. Ondřej Koupil (ed.). Praha: KLP.

EBELOVÁ, Ivana (2004): *Klíč k novověké paleografii = Schlüssel zur neuzeitlichen Paläographie*, Praha: ISV.

FAMĚROVÁ, Dagmar (1994): *Barokní písemnictví v Českém ráji*. Sobotka: Knihovnička Českého ráje.

FIALA, Zdeněk (1975): *Přemyslovské Čechy*. Praha: Svoboda.

FIALOVÁ, Ludmila a kol. (1998): *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha: Mladá fronta.

FIDLEROVÁ, Alena A. (2009): Ke vztahům mezi písařským a tiskařským pravopisným územím v raněnovověkých rukopisech. *Bohemica Olomucensia 3 – Linguistica Juvenilia*, s. 40–47.

FIDLEROVÁ, Alena A. (2012): Lexikální germanismy v životopisech českých exulantů usazených v Berlíně v 2. polovině 18. století. In: Petr Nejedlý, Miloslava Vajdlová (eds.), *Cesty slov*. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., s. 54–62.

FIDLEROVÁ, Alena A. (2013): Barokní čeština: kontexty; Barokní čeština v 17. století; Barokní čeština v prvních třech čtvrtinách 18. století. In: Robert Dittmann et al., *Studie k moderní mluvnici češtiny 3. Čeština a dějiny*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, Filozofická fakulta, s. 64–112.

FLAJŠHANS, Václav (1903): *Nejstarší památky jazyka i písemnictví českého. Díl I. Prolegomena a texty*. Praha: F. Bačkovský.

FUMAROLI, Marc (2002): *L'âge de l'éloquence. Rhétorique et „res literaria“ de la Renaissance au seuil de l'époque classique*. 3. vyd. Geneve: Droz.

GEBAUER, Jan (1958, reprint 2. vyd. z r. 1907, 1. vyd. 1898): *Historická mluvnice jazyka českého. Díl III. Tvarosloví. II. časování*. Praha.

HÁDEK, Karel (1970): Ke kvantitě samohlásek v češtině 17. století. *Listy filologické* 93, s. 44–53.

HÁDEK, Karel (1977): K transkripci česky psaných památek 16.–17. století. *Studia Comeniana et historica* 17, č. VII, s. 28–37.

HANKA, Václav (1822): *Saustawa českého gazyka. Podle Dobrowského*. W Praze: U Bohumila Haze.

HARANT Z POLŽIC A BEZDRUŽIC, Kryštof: *Cesta z Království českého do Benátek, odtud do Země Svaté, země Judské a dále do Egypta, a potom na horu Oreb, Sinai a sv. Kateřiny v pusté Arábii*. Karel Jaromír Erben (ed.). Praha: Řivnáč, 1854.

HAVRÁNEK, Bohuslav (1936): Vývoj spisovného jazyka českého. In: *Československá vlastivěda. Řada II. Spisovný jazyk český a slovenský*. Praha: Sfinx, B. Janda, s. 1–144. 2. vyd. HAVRÁNEK, Bohuslav (1980): *Vývoj českého spisovného jazyka*. Praha: SPN.

HEUDECKER, Sylvia – WESCHE, Jörg (2008): Rhetorik und Stilistik der deutschsprachigen Länder in der Zeit des Barock. In: Ulla Fix, Andreas Gardt, Joachim Knape (eds.), *Rhetorik und Stilistik 1 – Rhetoric and Stylistics 1. Ein internationales Handbuch historischer und systematischer Forschung – An International Handbook of Historical and Systematic Research*. Berlin, New York: Walter de Gruyter, s. 97–112.

HIRSCHOVÁ, Milada et al. (2013): *Studie k moderní mluvnici češtiny 7. Kapitoly ze syntaktologie češtiny*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, Filozofická fakulta.

HLADKÁ, Zdeňka (2007): Lexikografie. In: Jana Pleskalová, Marie Krčmová, Radoslav Večerka, Petr Karlík (eds.), *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha: Academia, s. 164–198.

HLAVÁČEK, Ivan – KAŠPAR, Jaroslav – NOVÝ, Rostislav (1997, 2002): *Vademecum pomocných věd historických*. 3. vyd., 4. vyd., Jinočany: H & H.

HOLUB, Josef – KOPEČNÝ, František (1952): *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: SNU.

HOLUB, Josef – LYER, Stanislav (1968): *Stručný etymologický slovník jazyka českého*. Praha: SPN.

HOMOLA, Oleg (2000): Karel František Rosenmüller. In: Jiří Opelík a kol. (eds.). *Lexikon české literatury 3, II*, Praha: Academia, s. 1277–1279.

HOSÁK, Ladislav – ŠRÁMEK, Rudolf (1980): *Místní jména na Moravě a ve Slezsku*. Praha: Academia.

HROCH, Miroslav (1999): *V národním zájmu*. Praha: NLN.

HUGO, Jan (2006): *Slovník nespisovné češtiny*. Praha: Maxdorf.

CHÝLOVÁ, Hana (2012): Jazyk díla Tomáše Bavorovského z Bavorova. In: Petr Nejedlý, Miloslava Vajdlová (eds.), *Cesty slov*. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. i., s. 82–93.

JELÍNEK, Milan (1967): Jubilejní vydání Stručné mluvnice české. *Naše řeč* 50, s. 34–37, dostupné též z WWW: <<http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?lang=en&art=5250>>.

[JUNGSMANN, Josef] (1828): *O počátku a proměnách prawopisu českého, a w čem tak nazwaná analogická od bratrské posawád užjwané orthografie se rozděluge, k ljbeznému a nestrannému uwáženj wšem p. p. wlastencům w krátkosti podáno*. W Praze: Tiskem Knjžecj Arcibiskupské knihtiskárny.

- JUNGMANN, Josef (1849): *Josefa Jungmanna Historie literatury české. Aneb: Saustawný přehled spisů českých s krátkau historií národu, oswícení a jazyka. Druhé vydání.* W Praze: W komissí kněhkupectwí W. Řiwnáče (nákladem Českého museum číslo XXXII.).
- JUNGMANN, Josef (1989–1990): *Slovník česko-německý.* Díl 1–5, 2., nezm. vyd. Praha: Academia.
- KAČALA, Ján – KRAJČOVIČ, Rudolf (2006): *Prehl'ad dejín spisovnej slovenčiny.* Martin: Matica slovenská.
- KALISTA, Zdeněk (ed.) (1941): *České baroko.* Praha: Evropský literární klub.
- KAMIŠ, Adolf (1974): *Slovní zásoba české publicistiky 18. století.* Praha: Univerzita Karlova.
- KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – Pleskalová, Jana (eds.) (2002): *Encyklopedický slovník češtiny.* Praha: NLN.
- KAŠPAR, Jaroslav (1993): *Soubor statí o novověkém písmu.* Praha: Univerzita Karlova.
- KLEMPERER, Victor (2003): *Jazyk Třetí říše – LTI. Poznámky filologovy.* Jinočany: Nakladatelství H&H Vyšehradská.
- KOLÁR, Jaroslav (1981): Hájková Kronika a česká kultura, in: Hájek z Libočan, V.: *Kronika česká. Výbor historického čtení,* Praha: Odeon, s. 7–24.
- KOLÁR, Jaroslav (2007): *Sondy. Marginálie k historickému myšlení o české literatuře.* Brno: Atlantis.
- KOLLÁR, Ján (1953): *Národné spievanky.* Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry.
- KOMÁREK, Miroslav (1958): *Historická mluvnice česká.* Praha: SPN.
- KOMÁREK, Miroslav (1969): *Historická mluvnice česká. 1. Hláskosloví.* Praha: SPN.
- KOMÁREK, Miroslav (2006): *Příspěvky k české morfologii.* Olomouc: Periplum.
- KOMÁREK, Miroslav (2012): *Dějiny českého jazyka.* Brno: Host. [Kapitolu o češtině po r. 1945 napsal Ondřej Bláha.]
- KOMENSKÝ, Jan Amos (1961): *Via lucis – Cesta světla.* Praha: SPN.
- KOMENSKÝ, Jan Amos (1964): *Nejnovější metoda jazyků.* Vybrané spisy Jana Amose Komenského III. Praha: SPN.
- KOMENSKÝ, Jan Amos (1973): *Dílo Jana Amose Komenského = Johannis Amos Comenii opera omnia* 11. Bohuslav Havránek (věd. red.). Praha: Academia, 1973.

- KOMENSKÝ, Jan Amos (1992): *Obecná porada o nápravě věcí lidských* III. Praha: Nakladatelství Svoboda.
- KONSTANC, J. *Lima linguae Bohemicae, to jest Brus jazyka českého*. V Praze: v impressí Akademické, 1667.
- KONZAL, Václav (1998): Církevněslovanská literatura – slepá ulička na prahu české kultury? In: Lenka Jiroušková (ed.), *Speculum medii aevi*. Praha: Koniasch Latin Press, s. 150–162.
- KOPECKÝ, Milan (1977): K vydávání literárních památek 16. a 17. století. *Studia Comeniana et historica* 17, č. VII, s. 7–22.
- KOPECKÝ, Milan (1992): *Komenský jako umělec slova*. Brno: Masarykova univerzita.
- KOPECKÝ, Milan (1996). *Česká literatura od 70. let 15. století do 20. let 17. století*. Brno: FF MU.
- KOŘÍNEK, Jan (2000): *Staré paměti kutnohorské*. Alexandr Stich, Radek Lunga (eds.). Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- KOSEK, Pavel (2004): Jazyk kancionálu *Harfa nová* Jana Liberdy. *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity* 53, řada jazykovědná (A), č. 52, s. 95–108.
- KOSEK, Pavel (2005): *Ruční knížka* Kašpara Motěšického. In: Petr Nejedlý, Miloslava Vajdlová (eds.), *Verba et historia: Igoru Němcovi k 80. narozeninám*. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, s. 181–190.
- KOSEK, Pavel (2007): O jazyce českého exilu 18. století (na ukázce spisu *Obhájení učení evangelium svatého*). In: *Přednášky a besedy z XL. běhu LŠSS*, Brno: Masarykova univerzita, s. 76–92.
- KOSEK, Pavel (2008a): Jazyková stránka českých exilových tisků 18. století (demonstrována na *Pokladu evangelitského křesťana*). In: *Přednášky a besedy z XLI. běhu LŠSS*, Brno: Masarykova univerzita, s. 103–126.
- KOSEK, Pavel (2008b): K jazykové stránce hallských českých tisků 18. století. In: MACEK, O. (ed.): *Po vzoru Berojských. Život i víra českých a moravských evangelíků v předtoleranční a toleranční době*. Praha: Kalich, s. 520–541.
- KOSMAS (1975): *Kosmova kronika česká*. Praha: Odeon.
- KOUPIL, Ondřej (2007): *Grammatykáři: Gramatografická a kulturní reflexe češtiny 1533–1672*. Praha: Karolinum.
- KRUMPERA, Jan (1992): Antonín Frozín Plzeňský a jeho obrana českého národa a jazyka. In: *Minulostí západočeského kraje XXVIII*, s. 235–267.

- KŘÍSTEK, Václav (1978): Staročeské pravopisné systémy. In: Jaromír Bělič, Adolf Kamiš, Karel Kučera. *Malý staročeský slovník*. Praha: SPN, s. 693–704.
- KŘÍŽOVÁ, Markéta (2002): Herrnhut-Ochranov a tradice staré jednoty bratrské. In: *Husitský Tábor. Sborník Husitského muzea* 13, Tábor: Husitské muzeum v Táboře, s. 169–183.
- KUČERA, Karel (1983): *Jazyk českých spisů J. A. Komenského*. Praha: Univerzita Karlova.
- KUČERA, Karel (1998): Vývoj účinnosti a složitosti českého pravopisu od konce 13. do konce 20. století. *Slovo a slovesnost* 59, s. 178–206.
- KUČERA, Karel (1999): Ještě ke kvantitativním charakteristikám vývoje českého pravopisu od 13. do 20. století. *Slovo a slovesnost* 60, s. 301–303.
- KUČEROVÁ, Ivona – MEDOVÁ, Lucie (eds.) (1998): *Země dobrá, to jest země česká*. Brno: Atlantis.
- KUSÁKOVÁ, Hana (2006): Podoby a proměny žánru kázání v době vrcholného baroka. *Česká literatura* 54, č. 5, s. 93–106.
- KYAS, V. *Česká bible v dějinách národního písemnictví*. Praha: Vyšehrad; Řím: Křesťanská akademie, 1997.
- LAMPRECHT, Arnošt – ŠLOSAR, Dušan – BAUER, Jaroslav (1986): *Historická mluvnice češtiny*, Praha: SPN.
- LEHÁR, Jan (1998): In: *Česká literatura od počátků k dnešku*, Praha: NLN, 1998, s. 108.
- LEEUWEN-TURNOVCOVÁ, Jiřina van – STRÁNÍKOVÁ, Jana (2011, 2012): *Schreiben im Alltag des 19. Jahrhunderts. [Band 1:] Das Schreib- und Schrifttschechische zur Zeit der nationalen Wiedergeburt (1790–1860) in Briefen der patriotischen Kreise. Band 2: Tschechisch-deutsche Synthesen – Partnerbeziehungen der Wiedergeburtzeit*. München – Berlin: Verlag Otto Sagner („Specimina Philologiae Slavicae“ 161 a 167).
- LISICKÝ, Alois (1898): Spor o i a y. *ČČM LXXII*, s. 308–332, 454–493.
- LODERECKER, Peter (2005): *Dictionarium septem diversarum linguarum*. Zagreb: Novi Liber.
- LOTZ-HEUMANN, Ute (2001): The Concept of „Confessionalization“: a Historiographical Paradigm in Dispute. *Memoria y Civilización*, č. 4, s. 93–114.
- LUPÍNKOVÁ, Naděžda (1971): Obraz kvantity kořenných slabik v raném díle J. A. Komenského. *Listy filologické* 94, č. 1, s. 41–50.

- LUTTERER, Ivan (1969): K dvěma systémům spřežkového pravopisu v češtině 14. století. *Slavica Pragensia XI*, s. 73–78.
- MACHEK, Václav (1957): *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha, 2., přeprac. vyd. 1968.
- MALURA, J. Jiří Sarganek – pietistický pedagog a spisovatel z těšínského Slezska. In: *Śląska republika uczonych = Schlesische Gelehrtenrepublik = Slezská vědecká obec*. Wrocław: ATUT, 2006, s. 137–152.
- MALURA, Jan (2009): Zíbrtovy edice předbělohorské zábavné četby. In: *Pokušení Jaroslava Kolára*, Praha: Atlantis, s. 218–225.
- MALURA, Jan (2010): *Písňe pobělohorských exulantů (1670–1750)*. Praha: Academia.
- MALURA, Jan – KOSEK, Pavel (eds.) (2004): *Čistý plamen lásky. Výbor z písní pobělohorských exulantů ze Slezska*. Brno: Host.
- Manuscriptorium. Building Virtual Research Environment for the Sphere of Historical Resources*. Dostupné z WWW: <<http://www.manuscriptorium.com/>>.
- MAREŠ, František Václav (2000): Levínský nápis (epigrafický doklad cyrilice v Čechách). In: František Václav Mareš, *Cyrlometodějská tradice a slavistika*. Praha: Torst, s. 490–501.
- MARŠÁLEK, Pavel (2012): *Pod ochranou hákového kříže. Nacistický okupační režim v českých zemích 1939–1945*. Praha: Auditorium.
- MARTÍNEK, František (2011): Pravopis starších textů versus textový korpus k lingvistickým analýzám. In: Michaela Čornejová, Lucie Rychnovská, Jana Zemanová (eds.), *Dějiny českého pravopisu (do r. 1902). Sborník příspěvků z mezinárodní konference Dějiny českého pravopisu (do r. 1902) 23.–25. září 2009, Brno, Česká republika*. Brno: Host – MU, s. 449–465.
- MICHÁLEK, Emanuel (1989): *Česká slovní zásoba v Klaretových slovnících*. Praha: Academia.
- MINÁRIK, Jozef (1971): K charakteru slovenskej barokovej prózy. In: Dmitrij Čiževskij a kol., *Literárny barok*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, s. 117–190.
- MORTARA GARAVELLI, Bice (2008): *Storia della punteggiatura in Europa*. Bari: Laterza.
- NEJEDLÝ, Jan (1828): *Widerlegung der Sogenannten analogisch-orthographischen Neuerungen in der böhmischen Sprache*. Prag: Gedruckt in der Sommerfchen Buchdruckerey, in Skt. Anna-Klofter.

- NEJEDLÝ, Petr (2010): Slovní zásoba humanistické a barokní češtiny: mezi kontinuitou a diskontinuitou. In: Marie Janečková, Jarmila Alexová, Věra Pospíšilová a kol., *Slovesné baroko ve středoevropském prostoru*. Praha: ARSCI, s. 105–117.
- NEŠPOR, Zdeněk R. (2005): Bible českých exulantů a tajných nekatolíků v 18. století. *Religio* 13, č. 2, s. 231–258.
- NEŠPOR, Z. R. *Náboženství na prahu nové doby. Česká lidová zbožnost 18. a 19. století*. Ústí na Labem: Albis international, 2006.
- NEWERKLA, Stefan Michael (1998): Diglossie im Schulwesen in Böhmen nach 1848. In: Kristina Kaiserová (ed.), *Die Sprachenfrage und ihre Lösung in den böhmischen Ländern nach 1848*. Ústí nad Labem: Univerzita J. E. Purkyně v Ústí nad Labem, Ústav slovansko-germánských studií, s. 167–199.
- NEWERKLA, S. M. Johann Wenzel Pohl – Sprachpurismus zwischen Spätbarock und tschechischer Erneuerung. In: Gertraude Zand, Jiří Holý (eds). *Tschechisches Barock: Sprache, Literatur, Kultur = České baroko: jazyk, literatura, kultura*. Frankfurt am Main, Basel, Wien: Verlag Peter Lang, 1999, s. 49–67.
- NEWERKLA, Stefan Michael (2010): Mezi pozdním barokem a osvícenstvím: Maximilián Václav Šimek (1748–1798) a jeho dílo. In: Marie Janečková a kol., *Slovesné baroko ve středoevropském prostoru*. Praha: ARSCI, s. 152–167.
- NEWERKLA, Stefan Michael (2004): *Sprachkontakte Deutsch – Tschechisch – Slowakisch. Wörterbuch der deutschen Lehnwörter im Tschechischen und Slowakischen: historische Entwicklung, Beleglage, bisherige und neue Duetungen*. Frankfurt am Main – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Wien: Peter Lang, 2. vyd., 2011.
- OHLIDAL, Anna (2002): „Konfessionalisierung“: Ein historisches Paradigma auf dem Weg von der Sozialgeschichte zur Kulturwissenschaft? *Acta Comeniana* 15–16, s. 327–342.
- OPTÁT, Beneš (1929): Isagogicon. In: Josef Kubálek, Josef Hendrich, František Šimek (eds.), *Naše slabikáře. Od nejstarší doby do konce století XVIII*. Praha: Státní nakladatelství, s. 271–290.
- OPTÁT, Beneš – GZEL, Petr – PHILOMATES, Václav (1974): *Grammatyka česká (Die Ausgabe von 1533 und 1588)*. Gerd Freidhof (ed.), Frankfurt am Main: Kubon & Sagner.
- PACNEROVÁ, L. (2000): *Česká bible hlaholská (Bible vyšebrodská)* Praha: Euroslavica.

- PALACKÝ, František (1846): Má-li pravopis český čím dále tím více se dokonaliti? ČČM XX, č. 6, s. 785–803.
- PALKOVIČ, Jiří (1841): *Tatranka. Spis pokračujcý zvlášftě pro Slowáky, Čechy a Morawany. Djl Druhý. Swazek prwnj.* W Presspurku: Pjímem urozeného Antonjna Šmida.
- PARKES, Malcolm Beckwith (1992): *Pause and effect. An introduction to the history of punctuation in the West.* Hampshire: Ashgate.
- PÁTKOVÁ, Hana (2008): *Česká středověká paleografie.* České Budějovice: Vedita.
- PAULINY, Eugen (1983): *Dejiny spisovnej slovenčiny od začiatkov po súčasnosť.* Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- PAVLÍKOVÁ, M. – ČORNEJOVÁ, I. Filozofická fakulta. In: BERÁNEK, K. a kol. *Dějiny Univerzity Karlovy II, 1622–1802.* Praha: Univerzita Karlova, 1995, s. 99–135.
- PELCL, František Martin (1798): *Grundsätze der Böhmischen Grammatik. Zweyte vermehrte Auflage.* Prag: gedruckt bey Franz Gerzabek, Vater.
- PETRBOK, Václav (2011): O vlastencích a Landsmannech. In: Josef Förster, Petr Kitzler, Václav Petrbok, Hana Svatošová (eds.), *Musarum Socius, jinak též Malý Slavnospis.* Praha: Kabinet pro klasická studia, Filosofický ústav AV ČR, v. v. i., s. 127–144.
- PLESKALOVÁ, Jana (1998): *Tvoření nejstarších českých osobních jmen.* Brno: Masarykova univerzita.
- PLESKALOVÁ, Jana (1999): K počátkům českého pravopisu, *Listy filologické*, roč. 122, č. 3–4, s. 167–175.
- PLESKALOVÁ, Jana (2001): *Stará čeština pro nefilology.* Brno: Masarykova univerzita. 2. vyd. 2009.
- PLESKALOVÁ, Jana (2006): Grafická podoba staré češtiny. In: Helena Krmíčková, a kol. (eds.), *Querite primum regnum Dei.* Brno: Matice moravská, s. 171–179.
- PLESKALOVÁ, Jana (2011): *Vývoj vlastních osobních jmen v českých zemích v letech 1000–2010.* Praha: Host – MU.
- PLESKALOVÁ, Jana – KRČMOVÁ, Marie – VEČERKA, Radoslav – KARLÍK, Petr (eds.) (2007): *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky.* Praha: Academia.
- POHL, Jan Václav (1786): *Pravopisnost Řeči Čechské. Ředlňe založená, tež y důkazmi obraněná k Vzitečné Potřebě cíř. král. Vrozenjnské Wěftny Wjdeňjské, a weškéřeho obecli wydaná.* Wjdni: Tjšťena V Tomáše Šlechtičňjna z Trattnern cíř. kral. Dworniho Tjlkatele.

- PORÁK, Jaroslav (1979): *Chrestomatie k vývoji českého jazyka*. Praha: SPN.
- PORÁK, Jaroslav (1979/1983): *Humanistická čeština. Hláskosloví a pravopis*. Praha: Univerzita Karlova.
- POSPÍŠILOVÁ a kol. *Slovesné baroko ve středoevropském prostoru*. Praha: ARSCI, 2010, s. 152–167.
- PRAŽÁK, Albert (1945): *Národ se bránil. Obrany národa a jazyka českého od nejstarších dob po přítomnost*. Praha: Sfinx, Bohumil Janda.
- PROFOUS, Antonín (1947): *Místní jména v Čechách: jejich vznik, původní význam a změny*. Praha: Česká akademie věd a umění.
- PROFOUS, Antonín (1951): *Místní jména v Čechách*, 3. díl. Praha: ČAVU.
- QUINTILIANUS, M. F. *Základy rétoriky*. Přel. V. Bahník. Praha: Odeon, 1985.
- RegistrDigitalizace.CZ: evidence digitalizovaných dokumentů a sledování procesu zpracování*. Dostupné z WWW: <<http://www.registrdigitalizace.cz/rdcz/>>.
- REJZEK, Jiří (2001): *Český etymologický slovník*. Praha: LEDA.
- REJZEK, Jiří (2003): Ještě k fonetickým vlivům staré němčiny na češtinu. *Bohemistika*, roč. 3, s. 251–264.
- RÖHRICH, Alex (2008): *Ideologie, jazyky, texty. Analýza a interpretace textů Rudého práva z roku 1953 a 1975 a Práva z roku 1997*. Liberec: Bor.
- ROSA, Václav Jan (1991): *Czech grammar, 1672 = Čechořečnost, 1672*. Přel. Gavin Betts a Jiří Marvan. Praha: Porta.
- ROSA, Václav Jan (1996): Václav Jan Rosa, Předmluva k Čechořečnosti. Přel. Ondřej Koupil. *Listy filologické* CXIX, č. 1–4, s. 101–161.
- RÖSEL, Hubert (1961): *Die tschechischen Drucke der Hallenser Pietisten*. Würzburg: Holzner-Verlag.
- RÖSEL, Hubert (1983): *Wörterbuch zu den tschechischen Schriften des J. A. Comenius*. Münster: Aschendorff.
- ROTHER, Hans – SCHOLZ, Friedrich – DORULA, Ján (eds.) (2002). *Slovakische Bibel der Kamaldulenser*. Band I–II. Paderborn aj.: Ferdinand Schöningh.
- RYCHNOVSKÁ, Lucie (2008): Vlastní jména zeměpisná v díle Jindřicha Hýzrla z Chodů. In: Michaela Čornejová, Pavel Kosek (eds.), *Jazyk a jeho proměny*, Brno: Host, s. 217–233.
- SEDLÁČEK, Miloslav (1993): K vývoji českého pravopisu 1, 2. *Naše řeč*, č. 2, 3, s. 57–71, 126–138.

SCHRÖPFER, Johann (1968): *Hussens traktat „Orthographia Bohemica“*. Die Herkunft des diakritischen Systems in der Schreibung slavischer Sprachen und die älteste zusammenhängende Beschreibung slavischer Laute. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

SKALSKÝ, Gustav Adolf (1911): *Z dějin české emigrace osmnáctého století*. Díl 1. Chotěboř: Ev. matice.

SLÁDEK, Miloš (2005). *Svět je podvodný verbíř aneb Výbor z českých jednotlivě vydaných svátečních a příležitostných kázání konce 17. a prvních dvou třetin 18. století*. Praha: Argo.

Slovník českých a slovenských knihtiskařů [online]. Zpracováno podle K. Chyba, Slovník knihtiskařů v Československu od nejstarších dob do r. 1860. Dostupné z WWW: <<http://www.clavmon.cz/chyba/>>.

STICH, A. Štejerův Žáček a jeho kulturní poslání. In: M. V. ŠTEYER. *Žáček... aneb Výborně dobrý způsob, jak se má dobře po česku psátí neb tisknouti*. NEČAS, D. (ed.). Praha: Akropolis, 2001, s. 7–20.

STICH, Alexandr (2009): Asymétries du baroque tchèque et «culture de la langue» (du début du XVIIe siècle à la *Grammatica linguae boëmicae* de Václav Jandyt – 1715). In: Marie Elizabeth Ducreux a kol. (eds.), *Baroque en Bohême*. Lille: Université Charles-de-Gaulle – Lille 3, s. 19–28.

STRÁNÍKOVÁ, Jana – LEEUWEN-TURNOVCOVÁ, Jiřina van (2011, 2012): *Schreiben im Alltag des 19. Jahrhunderts. [Band 1:] Das Schreib- und Schrifttschechische zur Zeit der nationalen Wiedergeburt (1790–1860) in Briefen der patriotischen Kreise. Band 2: Tschechisch-deutsche Synthesen – Partnerbeziehungen der Wiedergeburtzeit*. München – Berlin: Verlag Otto Sagner („Specimina Philologiae Slavicae“ 161 a 167).

SVATOŠ, Martin (2010): Úvod do kapitoly: Literatura a rétorika jezuitů. In: Petronilla Cemus (ed.). *Bohemia Jesuitica 1556–2006 2*. V Praze: Karolinum, s. 777–791.

SVOBODA, T. Metodologické implikace pro zkoumání barokního období v dějinách překladu. In: M. JANEČKOVÁ – J. ALEXOVÁ – V. POSPÍŠILOVÁ a kol. *Slovesné baroko ve střeoevropském prostoru*. Praha: ARSCI, 2010, s. 186–201.

ŠAFRÁNEK, J. *Školy české. Obraz jejich vývoje a osudů. Sv. I., r. 862–1848*. Praha: Matice česká, 1913.

ŠEMBERA, Alois Vojtěch (1869): *Dějiny řeči a literatury české*. 3. vyd. Ve Vídni: nákladem spisovatelovým.

- ŠIMEČEK, Zdeněk (1991): Proměny novinářství v českých zemích a Rosemüllerovy noviny (1719–1727). *ČČH* 89, č. 1, s. 48–64.
- ŠLOSAR, Dušan (1964): Poznámky k vývoji české interpunkce v 16. století. *Listy filologické*, 87, s. 126–135.
- ŠLOSAR, Dušan (1966): Průřez vývojem staročeské interpunkce. *Listy filologické*, 89, s. 164–170.
- ŠLOSAR, Dušan (1969): Samohlásková kvantita v době Adama Michny z Otradovic. *Listy filologické* 92, s. 340–345.
- ŠLOSAR, Dušan (1977): Poznámky ke dvěma edičním otázkám. *Studia Comeniana et historica* 17, č. VII, s. 65–69.
- ŠLOSAR, Dušan (1999): Středník. In: Gertraude Zand, Jiří Holý (eds), *Tschechisches Barock: Sprache, Literatur, Kultur = České baroko: jazyk, literatura, kultura*. Frankfurt am Main, Basel, Wien: Verlag Peter Lang, s. 33–42.
- ŠLOSAR, Dušan (2006): Hláskosloví staré češtiny alternativně? In: Bernhard Symanzik (ed.), *Festschrift für Gerhard Birkfellner zum 65. Geburtstag: Teilband II*. Berlin: Lit Verlag, s. 649–653.
- ŠLOSAR, Dušan (2011): Diakritický pravopis. In: Michaela Čornejová, Lucie Rychnovská, Jana Zemanová (eds.), *Dějiny českého pravopisu (do r. 1902). Sborník příspěvků z mezinárodní konference Dějiny českého pravopisu (do r. 1902) 23.–25. září 2009, Brno, Česká republika*. Brno: Host – MU, s. 200–205.
- ŠLOSAR, Dušan – ŠTĚDRŇ, Miloš (2004): *Dějiny české hudební terminologie*. Brno: MU, 2, přeprac. vyd. 2010.
- ŠLOSAR, Dušan – VEČERKA, Radoslav – DVOŘÁK, Jan – MALČÍK, Petr (2009): *Spisovný jazyk v dějinách české společnosti*. 3. vyd. Brno: Host.
- ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita (1999): *Běh života českých emigrantů v Berlíně v 18. století*. Praha: Kalich.
- ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita (2001): *Pozváni do Slezska. Vznik prvních českých emigrantských kolonií v 18. století v pruském Slezsku*. Praha: Kalich.
- ŠTĚŘÍKOVÁ, E. *Exulantská útočiště v Lužici a Sasku*. Praha: Kalich, 2004.
- ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita (2005): *Stručně o pobělohorských exulantech*. Praha: Pro Občanské sdružení Exulant vydal Kalich.
- ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita (2009): *Jak potůček v jezeře. Moravané v obnovené Jednotě bratrské v 18. století*. Praha: Kalich.
- ŠTVERÁK, Vladimír (1991). *Dějiny pedagogiky II*. Praha: Karolinum.

- TICHÁ, Zdeňka (ed.) (1968). *Smutní kavaleři o lásce. Z české milostné poezie 17. století*. Praha: Academia.
- TKADLČÍK, Vojtěch (1977). K datování hlaholských služeb o sv. Cyrilu a Metoději. *Slovo*. Sv. 27, s. 85–128.
- [TOMSA, František Jan] (1800): *Naučenj, gak se má dobře česky psát. Pro české školy*. Vytisštěno w Praze: nákladem cýf. král. normálnj školy.
- TOMSA, František Jan (1801): *Über die Aussprache der českischen Buchstaben, Sylben und Wörter nebst Leseübungen*. Prag: Auf Kosten des Verfassers.
- TRENSKÝ, Pavel (1996): Přínos českých emigrantů ve Spojených státech literárněvědné bohemistice. In: *Světová literárněvědná bohemistika I. Historie a současný stav*, Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR.
- VAŠICA, Josef (1995): *České literární baroko*. Brno: Atlantis. [Přetisk 1. vyd.: Praha: Vyšehrad, 1938]
- VAŠICA, Josef (1996): *Literární památky epochy velkomoravské*. Praha: Vyšehrad; Řím: Křesťanská akademie. Studii o Životech Konstantina a Metoděje napsal Vladimír Vavřínek.
- VAVŘÍNEK, Vladimír (2013): *Cyrl a Metoděj mezi Konstantinopolí a Římem*. Praha: Vyšehrad.
- VÁŽNÝ, Václav (1970): *Historická mluvnice česká II. Tvarosloví. 1. část. Skloňování*. Praha: SPN.
- VEČERKA, Radoslav (2006): *Staroslověnština v kontextu slovanských jazyků*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci; Praha: Nakladatelství Euroslavica.
- VEČERKA, Radoslav (2010): *Staroslověnská etapa českého písemnictví*. Praha: NLN.
- VEČERKA, Radoslav – KARLÍK, Petr (2007): Mluvnictví. In: Jana Pleskalová, Marie Krčmová, Radoslav Večerka, Petr Karlík (eds.), *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha: Academia, s. 11–120.
- VELČOVSKÝ, Václav (2013): *Nesoužití. Česko-německá jazyková politika 1775–1945*. Praha: NLN (v tisku).
- VEPŘEK, Miroslav (2013): Čeština a kontinuita cyrilometodějské tradice. In: Robert Dittmann et al., *Studie k moderní mluvnici češtiny 3. Čeština a dějiny*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, Filozofická fakulta, s. 11–25.
- VINTR, Josef (2001, 2005): *Das Tschechische. Hauptzüge seiner Sprachstruktur in Gegenwart und Geschichte*. 1., 2. vyd. München: Verlag Otto Sagner.

VINTR, Josef (2008a): *Studien zur älteren tschechischen Grammatographie*. München: Lincom Europa

VINTR, Josef (2008b): Pravidla označování kvantity vokálů v barokní češtině podle „Brusu“ Jiřího Konstance z r. 1667. *Studien zur älteren tschechischen Grammatographie*. München: Lincom Europa, s. 65–70.

VINTR, Josef – PLESKALOVÁ, Jana (eds.) (2004): *Vídeňský podíl na počátcích českého národního obrození. J. V. Zlobický (1743–1810) a současníci. život, dílo, korespondence / Wiener Anteil an den Anfängen der tschechischen nationalen Erneuerung. J. V. Zlobický (1743–1810) und Zeitgenossen. Leben, Werk, Korrespondenz*. Praha: Academia.

Vokabulář webový. Webové hnízdo pramenů k poznání historické češtiny. Dostupné z WWW: <<http://vokabular.ujc.cas.cz/>>.

VYKYPĚL, Bohumil (2009): Nochmals zum deutschen Einfluss auf das Tschechische im Bereich der Phonologie. *Linguistica Brunensia*, roč. 57, s. 107–113.

VYKYPĚLOVÁ, Taťána (2008): K možnostem vytvoření konfesně podmíněných variant spisovné češtiny v 16. století. In: *Wiener Slavistisches Jahrbuch*, 54, s. 171–191.

VYKYPĚLOVÁ, Taťána (2009): Konfesní alternativy vývoje spisovné češtiny v 16. století. In: *Přednášky a besedy z XLII. běhu Letní školy slovanský studií*. Ed. E. Rusinová. Brno, s. 221–228.

VYKYPĚLOVÁ, Taťána (2010): Český biblický překlad v době konfesionalizace. In: *Přednášky a besedy z XLIII. běhu Letní školy slovanský studií*. Ed. E. Rusinová. Brno, s. 207–218.

VYKYPĚLOVÁ, Taťána (2013): Čeština „dlouhého 16. století“: kontexty. Čeština „dlouhého 16. století“: zdroje spisovné normy. In: Robert Dittmann et al., *Studie k moderní mluvnici češtiny 3. Čeština a dějiny*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, Filozofická fakulta, s. 26–63.

de WALDT, Ondřej František Jakub (1938): *Boëmici praeconium idiomatis = Chvála českého jazyka*. Přel. J. VAŠICA. V Praze: Václav Pour.

WATKINS, Calvert (1983): [A tribute to Jakobson]. In: *A Tribute to Roman Jakobson 1896–1982*, Berlin – New York: de Gruyter, s. 78–80.

WINTER, Eduard (1955): *Die tschechische und slowakische Emigration in Deutschland im 17. und 18. Jahrhundert. Beiträge zur Geschichte der hussitischen Tradition*. Berlin: Akademie-Verlag.

Země dobrá, to jest země česká. I. KUČEROVÁ – L. MEDOVÁ (eds.). Brno: Atlantis, 1998.

Zentrales Verzeichnis digitalisierter Drucke. Dostupné z WWW: <<http://www.zvdd.de/startseite/>>.

ZIKÁNOVÁ, Šárka (2009): *Postavení slovesného přísudku ve starší češtině (1500–1620).* Praha: Karolinum.

ZIKMUND, Václav (1863): *Skladba jazyka českého.* Litomyšl, Praha: Antonín Augusta.

ZITOVÁ, Anna (2011): *Jazyk české soukromé korespondence v období humanismu.* Bakalářská práce. Praha: FF UK.